

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УКРАЇНА
В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ
Енциклопедичний словник-довідник

Випуск 2
Предметно-тематична частина: Д–Й

Київ 2010

Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Випуск 2. Предметно-тематична частина: Д-Й / Відп. ред. М. М. Варварцев. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. — 252 с.

Випуск 2 є продовженням започаткованого в 2009 р. словника, присвяченого історії міжнародних відносин України. У виданні висвітлюються події політики, економіки, культури від часів Давньоруської держави до початку ХХІ ст.

Видання розраховане на науковців, викладачів, студентів, усіх, хто вивчає і бере участь у взаєминах із зарубіжним світом.

Редакційна колегія:

М. М. Варварцев (відповідальний редактор), *С. В. Віднянський* (керівник авторського колективу), *О. А. Іваненко* (відповідальний секретар),
А. Ю. Мартинов, І. М. Мельникова.

Рецензенти:

С. В. Кульчицький, доктор історичних наук, професор
О. Є. Лисенко, доктор історичних наук, професор

Авторський колектив:

Афоніна І. О., Бацак К. Ю., Бачинська О. А., Борисенко Є. Ю., Бубенок О. Б., Бур'ян М. С., Варварцев М. М., Видаш О. Я., Винниченко І. І., Віднянський С. В., Гайдош М., Галенко О. І., Горенко О. М., Горобець В. М., Гриценко А. П., Гузенко І. Ю., Гула К. О., Дзира Я. І., Зленко А. М., Іваненко О. А., Капраль М. М., Кіку В. А., Козенок В. О., Кондратенко Л. В., Конечни Ст., Котляр М. Ф., Кривець Н. В., Крижановська О. О., Кудряченко А. І., Кучерук О. С., Лисенко О. В., Лупандін О. І., Майборода О. М., Мартинов А. Ю., Матвєєва Л. В., Мельникова І. М., Мицик Ю. А., Павленко В. В., Павленко М. І., Піскіжова В. В., Реєнт О. П., Рендюк Т. Г., Рубльов О. С., Сас П. М., Симоненко Р. Г., Скоткіна В. П., Степанков В. С., Стрикун І. С., Черевко О. С., Чубай Г. М., Чухліб Т. В., Шолох Я. Л., Янчук Л. В., Ярмо Н. А., Ясь О. В.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол № 5 від 27 травня 2010 р.

ПЕРЕДМОВА

Набуття Україною державної незалежності 1991 р. набагато посилило значення міжнародних факторів у її суспільно-політичному, економічному і культурному розвитку. Розв'язання великої низки проблем, що постають перед країною, перейшло у сферу міждержавних відносин — двосторонніх і багатосторонніх. Важливі позиції в їх здійсненні цілком природно обійняла дипломатія. Нині Україна підтримує повномасштабні дипломатичні зносини з понад 170 державами всіх континентів, співпрацює у численних регіональних і світових організаціях, в універсальній і найвпливовішій з них — Організації Об'єднаних Націй, біля витоків якої стояла поряд з іншими країнами-засновницями. Вона є стороною понад 4 тис. міжнародно-правових документів.

Процеси глобалізації і взаємозближення народів та держав, що розгорнулися найбільш інтенсивно від 20 ст., позначаються на стрімкому зростанні зв'язків України із зарубіжжям, справляючи неминучі впливи на стан і динаміку зрушень у її внутрішньому житті.

В умовах всеохоплюючих перетворень у світі сама категорія «міжнародні відносини» поповнюється новим змістом і дедалі відходить від формул, які склалися за доби панування монархічного принципу державного устрою і окреслювали формат лише політичних і воєнно-політичних подій та явищ, тобто зосереджували увагу на зовнішньополітичній діяльності державних інституцій. Окрім політиків і дипломатів, до справ, які мають міжнародний характер, долучаються маси людей різних професій, станів, конфесій, не обтяжених взагалі державними посадами. Їх інтереси сягають торгівлі, промислового виробництва, мистецтва, літератури, освіти, науки тощо. Те, що відбувається поза міжурядовими угодами і протоколами, досить часто найглибше впливає на баланс міжнародних відносин, трансформуючись, зрештою, в імперативи самих політиків.

Картину таких наслідків відображає «народна дипломатія» — публіцистичний термін, який останнім часом входить і в історіографію, засвідчуючи явище, закорінене ще у попередніх епохах. Адже до «нетрадиційної» дипломатії вдавалися й державні мужі середньовіччя, посилаючи за кордон зі своїми дорученнями ченців, неогоціантів, письменників, на посади консулів призначали найчастіше власників торговельних фірм і банків, знаних в міжнародних ділових колах.

Від України, яка впродовж різних періодів втрачала державність, презентантами за кордоном виступали ті, хто працював у громадських організаціях, освітянських закладах, в економіці. Саме в цих умовах

виникають центри посередництва — товариства, періодичні видання, де обмін духовними набутками й інформацією беруть на себе діячі літератури і науки. Завдання такої ініціативної праці виразно схарактеризувала 1903 р., називаючи себе «ученицею» Драгоманова, Леся Українка у листі до проф. Римського університету Анджело Де Губернатіса, відомого в Європі популяризатора культурних цінностей різних народів: «...Усіма засобами, якими я володію, сприяти поширенню українського питання в іноземних літературах, розтлумаченню літератури, життя й ідеалів нашого народу серед інших народів Європи» (лист від 2 січня 1903 р., відділ рукописів Центральної національної бібліотеки в м. Флоренції). На хвилі громадських і професійних зв'язків від другої половини 19 ст. в університетах і наукових товариствах Центральної і Західної Європи пошвидко виникають студії української літератури, мови, історії і географії, що заклали підвалини міждисциплінарної науки україністики — в Німеччині, Італії, Франції, Англії, Австрії та інших країнах. До чинників взаємодії з народами та їх культурами приєдналися масові еміграційні рухи і утворення українських діаспор, а в Україні — поселення іноземних колоністів. Більш давню історію мають зв'язки, якими позначена поява і поширення на українських землях різних релігійних течій.

Особливої уваги заслуговує історичний досвід України у творенні й функціонуванні власних зовнішньополітичних служб, що забезпечували пряме представництво її інтересів на державному рівні. Активні дії на зовнішньополітичному відтинку, які супроводжувалися укладанням угод і договорів, династичних шлюбів та обміном посольствами, демонструвала Київська Русь. Дипломатію Української козацької держави під проводом Богдана Хмельницького очолювали і здійснювали органи її військової організації — Рада генеральної старшини, Генеральна військова канцелярія і особисто гетьман. Триваючи від тих часів перерва у формуванні самостійних політичних відносин завершилася на початку 20 ст. з постановом українських урядів різного напрямку, у складі яких вперше виникли спеціалізовані зовнішньополітичні відомства, а їх першочергові зусилля зводилися до боротьби за дипломатичне визнання своїх урядів, організації посольств, місій і консульств.

Міжнародні відносини України — тема, якою переймається не одне покоління вітчизняних та зарубіжних дослідників. Її історіографія, проте, є досить строкатою щодо вибору й розробки проблем і сюжетів. Заповнення існуючих лакун і прогалин завдяки введенню в обіг незайманих історичних джерел, що розпочалося від 90-х рр. минулого століття, змінює стан дослідження на краще. На порядок денний постають питання створення узагальнюючих праць, присвячених як окремим періодам, так і в цілому історії міжнародних зв'язків України.

Пропонований читачеві словник має на меті сприяти розвитку студій у напрямі комплексного відтворення подій і процесів. Форма довідкового видання енциклопедичного типу дає можливість сконцентрувати різнопланову інформацію у вигляді тематичних і біографічних статей, допомогти у пошуку відповідних відомостей тим, хто викладає і вивчає курси з історії міжнародних відносин, слугувати орієнтиром для подальших наукових розвідок теми. Водночас слід зробити застереження: сучасний стан досліджень міжнародних зв'язків України накладає певні межі на добір статей словника і тим самим на вичерпність висвітлення окремих тем.

Обрана структура словника складається зі статей, які можна згрупувати за спільними ознаками. Передусім це матеріали про держави, історія яких у різні епохи перетинається з історією України, а також про основні міжнародні договори, конференції й конгреси, де Україна виступає їх суб'єктом або об'єктом. У словнику відведено місце для характеристики українських міст, що формувалися й набували розвою як осередки загальноєвропейських торговельно-економічних шляхів. Статті про національні меншини містять розповіді про етноси, які осіли на українських землях внаслідок переселення з-за кордону. Видання включає й відомості про інституції — політичні, громадські, науково-освітні, літературні, присвячені проблемам міжнародних зв'язків України. У словнику також йдеться про періодичні видання, які приділяють головну увагу ознайомленню громадськості різних країн з поточними подіями, історією та культурою України. Широкі пласти історичних фактів містять біографічні довідки про вітчизняних і зарубіжних державних і громадських діячів, істориків, літераторів, митців, науковців, праця яких залишила «українські» сліди у всесвітній історії.

Для зручності користування видання розподілено на дві частини — тематично-предметну і біографічну. Статті розміщуються за абеткою і супроводжуються бібліографічним апаратом.

Хронологічні рамки словника обіймають період від часів Київської Русі до початку XXI ст. Датування подій здійснюється за діючим у згадуваних країнах календарним стилем.

Словник ініційовано і підготовлено у відділі всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАНУ за участю співробітників інших наукових підрозділів Інституту, а також споріднених академічних установ та вищих навчальних закладів.

СПИСОК ОСНОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АРА — Американська адміністрація допомоги
ВНЗТ — Великі національні збори Туреччини
ВУАН — Всеукраїнська академія наук
ВУЦВК — Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ЕКОСОР — Економічна і соціальна рада ООН
ЄЕС — Європейське економічне співтовариство
ЄС — Європейський Союз
ЗНТШ — Записки Наукового Товариства ім. Шевченка
ЗУНР — Західноукраїнська Народна Республіка
КВО — Київський військовий округ
КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України
МАГАТЕ — Міжнародне агентство з питань атомної енергії
МОП — Міжнародна організація праці
НАТО — Організація Північноатлантичного договору
ОВД — Організація Варшавського договору
ООН — Організація Об'єднаних Націй
РАН — Російська академія наук
РНК — Рада народних комісарів
РНМ — Рада народних міністрів
РСФРР — Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
РСДРП (б) — Російська соціал-демократична робітничая партія (більшовиків)
РФ — Російська Федерація
СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік
США — Сполучені Штати Америки
УГА — Українська Галицька армія
УІЖ — Український історичний журнал
УНР — Українська Народна Республіка
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСДП — Українська соціал-демократична партія
УСДРП — Українська соціал-демократична робітничая партія
УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка
УЦР — Українська Центральна Рада
ФРН — Федеративна Республіка Німеччина
ЦВК — Центральний виконавчий комітет
ЦК — Центральний комітет
ЧАЕС — Чорнобильська атомна електростанція
ЧСР — Чехословацька Республіка
ЮНЕСКО — Організація Об'єднаних Націй в питаннях освіти, науки і культури
ЮНІДО — Рада з промислового розвитку
ЮНІКТАД — Конференції ООН з торгівлі й розвитку

Д

ДАВОСЬКИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ ФОРУМ — місце проведення неформальних зустрічей політичних та бізнесових еліт найвпливовіших країн світу. Ініційований 1977 німецьким бізнесменом Г. Квандтом. Засідання відбуваються щорічно наприкінці січня на зимовому курорті м. Давос (Швейцарія). Вільний порядок денний дає можливість проведення широких дискусій з актуальних питань світової політики та економіки.

Україна бере участь у роботі форуму із січня 1992. Тоді ж було досягнуто принципової домовленості про її вступ до Міжнародного валютного фонду, проводилися переговори щодо умов сплати зовнішнього боргу, залучення іноземних інвестицій. 1995 тут розпочалися переговори про вступ України до Світової організації торгівлі. 1996 на форумі обговорювалося питання про перетворення Чорнобильської атомної електростанції на екологічно безпечну зону, 1997–1998 — про перспективи проходження територією України міжнародних транспортних коридорів.

Значення Д.е.ф. зростає в процесі політичної глобалізації та інтенсивного розвитку світової економіки. На цьому 2005 в Давосі наголошував президент України В. А. Ющенко. Однак ситуація почала змінюватися вже два роки потому, коли розпочалася світова економічна криза, і 2009 на форумі постала проблема подолання кризових явищ. Одним із результатів давоських консультацій стало досягнення домовленостей про створення «великої двадцятки» економічно найпотужніших держав світу, частка яких у світовій економіці сягає близько 80 відсотків. 2010 на Д.е.ф. підтверджено імператив продовження державних програм стимулювання економічного розвитку як головного способу подолання світової економічної кризи.

Літ.: Кремень В.Г., Ткаченко В.М. Україна у контексті глобалізму. — К., 1998; Мировое хозяйство. Под ред. А.С. Солоницкого. — М., 1999; Геоэкономика. — М., 2005.

А. Ю. Мартинов.

ДАНІЯ — королівство в Західній Європі на півострові Ютландія та прилеглих островах. Площа 43 тис. км² (без Фарерських островів і Гренландії). Населення 5,261 млн. осіб (2007). Столиця м. Копенгаген. Данії належать Гренландія і Фарерські острови, які мають самоврядування. За державним устроєм Д. — конституційна монархія. Глава держави — з 1972 королева Маргарете II, яка здійснює законодавчу владу разом з однопалатним парламентом — фолькетінгом. Виконавчу владу здійснює уряд на чолі з прем'єр-міністром.

Як централізоване королівство Д. постала в 10 ст. За Кальмарською унією під владою датської монархії об'єднано Данію, Швецію (з Фінляндією до 1523), Норвегію (з Ісландією). У роки релігійної Реформації Д. стала протестантською країною, що вирішальним чином вплинуло на ментальність датчан. 1814 вона втратила Норвегію, яка перейшла під контроль Швеції. 1849 стала конституційною монархією. Внаслідок розвитку модерної демократичної політичної системи в країні були засновані ліберальна партія «Венстре» (1870), а через рік — Соціал-демократична партія Данії, які донині складають основу урядових коаліцій. Унаслідок об'єднання Німеччини 1870 Д. втратила частину Шлезвігу.

У роки Першої світової війни Д. була нейтральною державою. 1918 вона надала незалежність Ісландії, яка перебувала в унії з нею до 1944. Під час Другої світової війни країна була окупована нацистською Німеччиною. У жовтні 1945 Д. стала членом ООН. 1947 отримала фінансову допомогу від США за планом Маршалла та визнала американські військові інтереси в Гренландії. Підтримує тісні зв'язки з Великою Британією, разом з якою у 1962–1972 була членом Європейської асоціації вільної торгівлі. 1 січня 1973 Д. стала членом Європейського Економічного Співтовариства. Водночас критично ставиться до створення наднаціональних органів влади в Євро-союзі. 1992 датчани лише з другої спроби ратифікували Маастрихтський договір. Копенгаген виторгував для себе відмову від участі у спільній зовнішній та оборонній політиці Євросоюзу, а також неучасть у Монетарному союзі ЄС та збереження національної грошової одиниці датської крони. Д. є членом НАТО з 1949. Підтримувала дії США в Афганістані та Іраку (2001–2003). 2009 колишній датський прем'єр-міністр А. Фог-Расмуссен став Генеральним секретарем НАТО.

Данія визнала незалежність України 31 грудня 1991 та встановила з нею дипломатичні відносини 12 лютого 1992. У жовтні 1992 була підписана українсько-датська угода про взаємний захист інвестицій. Українсько-датські відносини зазнали періоди і стабільного розвитку, і занепаду. 2002 внаслідок скорочення кількості дипломатичних представництв Д. навіть закрила своє посольство в Києві. Знову воно було відкрито 2006, коли з'явилися нові контракти в галузі сільського господарства та суднобудування.

У листопаді 2009 Д. дала згоду на будівництво у своїх водах Північно-європейського газопроводу. Країна вважається світовим лідером з розробки та використання енергозберігаючих технологій, що створює додатковий потенціал для інтенсивного розвитку українсько-датських відносин.

Літ.: История Дании с древнейших времен до начала XX века. — М., 1996; Поульсен Е. История Дании. — М., 2005.

А. Ю. Мартинов.

ДАНТЕ АЛІГ'ЕРІ ТОВАРИСТВО. Засновано 1889 у Флоренції групою італійських учених і письменників під орудою поета — співця національного визволення країни Дж. Кардуччі (лауреата Нобелівської премії 1906). Названо на честь творця шедевр світового письменства — «Божественної комедії», основоположника італійської літературної мови Данте Аліг'єрі (1265–1321). 1893 Д.А.Т. дістало підтримку держави, королівський декрет якої окреслив його мету як міжнародної організації — «опікуватися італійською мовою і культурою в світі, зміцнювати духовні зв'язки співвітчизників за кордоном з матір'ю-батьківщиною та поширювати серед іноземців приязнь і пошанування до італійської цивілізації». 2008 товариство нараховувало понад 500 філій в Італії та десятках інших країн, де вони займаються відкриттям і роботою шкіл та гуртків мови, бібліотек, культурних імпрез і студій. Центральний офіс Д.А.Т. знаходиться у Римі, його друкований орган (від 1920) — журнал «Studi danteschi».

В Україні установа імені Данте започаткована 1905 в Одесі і стала першою іноземною просвітницькою організацією, офіційно визнаною тодішньою російською владою. Ініціатором її створення і головою був лектор італійської мови і літератури Новоросійського університету П. Дж. Сперандео, лідер одеської італійської громади. Окрім італійців, в діяльності дантівського осередку брали участь українці, росіяни, представники інших національностей, передусім викладачі навчальних закладів, зокрема відомий славіст професор університету М. Г. Попруженко. Члени товариства готували курси з вивчення італійської, влаштовували публічні читання, літературні вечори. 1913 вони проводили конкурс на кращий твір про життя і діяльність одного з діячів Рісорджименто — короля Віктора Емануїла II, Кавура, Мадзіні, Кріспі, Гарібальді.

Під час громадянської війни в Україні товариство припинило свою роботу. Її відновлення сталося лише в середині 1990-х рр. на базі Одеського та Київського національних університетів. Заходом утворених в Одесі й Києві комітетів «Данте Аліг'єрі» запроваджено традиційні мовні курси за участю запрошуваних з італійських університетів фахівців-філологів, стажування української студентської молоді в Італії, мистецькі виставки, видання праць з дантівської тематики.

Літ.: Sperandeo P.G. Gli italiani nel Mar Nero. La colonia di Odessa // Rivista d'Italia, 1906, agosto; «Местным итальянским кружком Данте Алигиери учрежден конкурс...» // Одесский листок, 1913, 28 июня; Clementi M. Ricchezza e povertà straniera nella Russia degli zar. La beneficenza italiana da Pietroburgo al Caucaso (1863-1922). — Cozenza, 2000; Agenda letteraria 2008. Dante Alighieri. — Milano, 2007.

М. М. Варварцев.

ДЕЙТОНСЬКІ МИРНІ УГОДИ 1995. Угоди, які стали результатом складного переговорного процесу про припинення громадянської між-конфесійної війни на території Боснії та Герцеговини, пов'язаної з розпадом Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії. Переговори тривали в серпні — листопаді 1995 на американській військовій базі поблизу містечка Дейтон (штат Огайо) за участю президента Союзної Республіки Югославія С. Мілошевича, а також президента боснійських мусульман А. Изетбеговича та президента Хорватії Ф. Тунджмана. Підписання угод відбулося 14 грудня 1995 в Парижі. Вони передбачали відмову Сербії від підтримки боснійських сербів з метою створення «Великої Сербії», а Хорватії — від приєднання земель боснійських хорватів. Сербія та Хорватія визнавали суверенітет та територіальну цілісність Боснії та Герцеговини. На цій території створювалася конфедерація у складі Хорватсько-мусульманської федерації та Республіки Сербської. На заміну миротворцям ООН з 1 січня 1996 на території Боснії та Герцеговини діяли миротворці НАТО. Однак за домовленістю з НАТО тут залишалися миротворчі підрозділи країн, в тому числі України, які не були членами цієї організації, але були готові продовжувати миротворчу місію, спираючись на положення її програми «Партнерство заради миру». Унаслідок цього миротворча операція в Боснії та Герцеговині стала важливим етапом у налагодженні оперативної співпраці у миротворчій діяльності між Україною та НАТО. Український контингент, який діяв тут від 1992 за мандатом Ради Безпеки ООН, гарантував безпеку сербів, мусульман та хорватів у містах Сараєво, Травнік, Горажде, Баня Лука, Тузла, залишався на території Боснії та Герцеговини впродовж 1996–1999. У травні 1999 за рішенням Верховної Ради України українські миротворці передислоковані з території Боснії та Герцеговини на територію Косово.

Д.м.у. покінчили з «гарячою» фазою громадянської та релігійної (цивілізаційної) війни у Боснії та Герцеговині. 2006 НАТО передало відповідальність за безпеку в Боснії та Герцеговині Європейському Союзу. Однак створені впродовж 1996–2010 органи влади цієї республіки залишаються поділеними за етнічною та конфесійною ознаками. Триває переговорний процес про надання Боснії та Герцеговині статусу асоційованого члена Європейського Союзу.

Літ.: Шилова А. В. Роль України в процесі врегулювання конфлікту у Боснії та Герцеговині (1992–1996). — К., 1997; Гуськова Е. Вооружённые конфликты на территории бывшей Югославии. — М., 1999; Безрученко В. І. Політика міжнародного співтовариства по врегулюванню конфлікту в Боснії та Герцеговині (1992–1995 рр.). — К., 2006.

А. Ю. Мартинов.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ НАРОДІВ РОСІЇ 1917 — перший законодавчий акт радянської Росії в галузі міжнаціональних відносин на теренах колишньої Російської імперії. Підписаний 2 (15) листопада 1917 народним комісаром у справах національностей Й. В. Джугашвілі (Сталіним) і головою РНК В. І. Ульяновим (Леніним). Національній політиці Тимчасового уряду РНК протиставляв «право народів Росії на вільне самовизначення, аж до відокремлення і утворення самостійної держави». Одночасно більшовицьке керівництво скасовувало всі національні та релігійні привілеї, проголошувало рівність і суверенність народів Росії, а за національними меншинами та етнографічними групами, що мешкали на її території, закріплювалося право на вільний розвиток.

З прийняттям декларації новий імпульс набули національні рухи народностей колишньої Російської імперії. 15 (28) листопада 1917 Фінляндія оголосила про розірвання особистої унії з Росією, 7 (20) листопада 1917 Україна проголосила III Універсал і стала республікою, а в Закавказзі Особливий закавказький комітет 28 листопада (11 грудня) 1917 реформовано у Закавказький комісаріат. Проте, як і перші декрети радянської влади, декларація була насамперед агітаційним документом. У ній не було регламентовано порядок використання й здійснення проголошеного права, а зміст і характер «Декларації» розходилися з конкретними діями радянської влади. Одночасно з її проголошенням перший загін і бронепоїзд із червоногвардійцями виїхали в Україну. Напутнє слово петроградським бійцям за радянську владу в Україні виголосив один із авторів цієї декларації — В. І. Ленін, який в дожовтневий період неодноразово виступав на захист «права України на вільне відокремлення від Росії».

16 (29) грудня 1917 РНК, посилаючися на декларацію, визнав право українського народу на утворення Української республіки на радянській основі. Проголошена 6 січня 1919 декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), як і її попередниця, виводила свій суверенітет із декларації.

Літ.: Образование СССР: сб. док. 1917–1924 гг. — М.-Л., 1949; Ленин В. И. О национальном вопросе и национальной политике — М., 1989; Кузьменко В. Радянська Україна: проекти і реалізація (1917–1924 рр.). Специфіка державотворення крізь призму національної політики більшовиків. — Одеса, 2008.

І. С. Стрикун.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ 1990.

Прийнята Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 як державно-правовий акт, покликаний гарантувати національні інтереси народу України.

Декларація визначала державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повнота і неподільність республіканської влади в межах території УРСР, незалежність і рівноправність у міжнародних зносинах.

Територія УРСР в існуючих кордонах проголошувалася недоторканою. Верховна Рада постановила, що віднині від імені народу України може виступати тільки вона.

Декларація утверджувала виключне право українського народу на володіння, користування та розпорядження національним багатством своєї країни. Зазначалося, що УРСР має створити власні банки, включно із зовнішньоекономічними, а також самостійно формувати цінову, фінансову, митну та податкову системи, свій державний бюджет та контролювати використання його коштів, а в разі потреби запровадити власну грошову одиницю. Проголошувалося право на власні збройні сили, внутрішні війська, органи державної безпеки. Українська держава перебирала право самостійно визначати порядок проходження військової служби громадянами республіки.

Задекларовано намір України в майбутньому стати нейтральною державою, яка не братиме участі у військових блоках і дотримуватиметься трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. Водночас проголошувалося, що УРСР у повному обсязі відновлює свій міжнародний статус, а отже, є повноправним учасником міжнародних відносин, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

У декларації визнавався обов'язок державних органів влади забезпечувати національно-культурне відродження українського народу, запровадження та функціонування української мови в усіх аспектах суспільного життя. Україна зарезервувала за собою право на повернення у власність її народу національно-культурних та історичних цінностей, які тимчасово знаходяться за її межами. Усім національним групам, які проживали на території України, гарантувалося право на вільний національно-культурний розвиток.

Декларація започаткувала процес новітнього державотворення в Україні, створила правові передумови для ухвалення 24 серпня 1991 Акта проголошення незалежності України.

Літ.: Україна на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів 1986–1990 рр. — К.: 1993; Мельникова І. М. Біля джерел формування зовнішньої політики суверенної Української держави // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 1995, вип. 5; Литвин В. М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті рр. ХХ ст.). — К., 2001; Україна: утвердження незалежної держави. 1991-2001. — К., 2001; Кравчук Л. М. Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми. — К., 2002; Новітня історія України (1900–2000). — К., 2002; Зленко А. М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. — Х.-К., 2003.

І.М. Мельникова.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ОСНОВИ ВІДНОСИН МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ РСР І УГОРСЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ 1991. Підписана 31 травня в Будапешті Головою Верховної Ради УРСР Л. Кравчуком і Президентом Угорської Республіки А. Гьонцем. У декларації УРСР і Угорська Республіка підтвердили своє прагнення підтримувати й розвивати взаємовигідне співробітництво та добросусідські відносини, що відповідають їхнім національним інтересам і не спрямовані проти третіх сторін та ґрунтуються на Статуті ООН, документах Нарadi з безпеки та співробітництва в Європі 1975, загально визнаних принципах та нормах міжнародного права. Підкреслювалась особлива важливість розвитку конструктивного співробітництва в галузі забезпечення прав національних меншин. Підтверджуючи свій зовнішньополітичний курс, Україна й Угорщина заявили, що продовжуватимуть плідне співробітництво в ООН та інших міжнародних організаціях і регулярно проводитимуть консультації з міжнародних проблем, які становлять взаємний інтерес, а також з питань двостороннього співробітництва.

Літ.: Декларація про принципи співробітництва між Українською Радянською Соціалістичною Республікою по забезпеченню прав національних меншостей // Політика і час, 1992, № 11–12; Мельникова І. М. Україна у взаємовідносинах з прикордонними державами Центрально-Східної Європи: створення міжнародно-правових підвалин добросусідства і співробітництва (90-ті рр.). У кн.: Україна в європейських міжнародних відносинах. — К., 1998.

І. М. Мельникова.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ПРИНЦИПИ І ОСНОВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН 1990. Підписана 13 жовтня в Києві під час офіційного візиту в УРСР міністра закордонних справ Республіки Польща К. Скубишевського. У ній сторони заявили про своє прагнення до утвердження між ними як суверенними державами добросусідських відносин, про підтримання і розвиток взаємовигідної співпраці. Основою цих відносин, підкреслювалося, є принципи міжнародного права, суверенної рівності, непорушності кордонів, територіальної цілісності та невтручання у внутрішні справи кожної зі сторін.

Україна і Польща заявили про свою повагу до прав людини й основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, політичних переконань для всіх громадян обох держав, незалежно від раси, національності, мови, статі, майнового стану й релігії. У цьому контексті сторони висловилися за поліпшення становища національних меншин — української в Польщі та польської в Україні, розуміючи, що ці меншини, зберігаючи й розвиваючи національну самобутність, відіграватимуть істотну роль у зближенні обох

народів. У декларації зазначалося, що УРСР і Республіка Польща будуть усебічно заохочувати українсько-польські зв'язки, усвідомлюючи етнічну й культурну спорідненість українців і поляків та дбаючи про збереження позитивної спадщини їхніх багатовікових взаємин. Сторони зобов'язалися сприяти об'єктивному інформуванню населення про процеси, що відбуваються в обох державах, культурному, науковому й гуманітарному співробітництву. Приділятиметься необхідна увага охороні пам'яток польської історії та культури в Україні й української історії та культури в Польщі.

Країни також погодилися підготувати угоду про співробітництво в галузі молодіжного обміну, запланували розглянути питання про створення центрів інформації й культури, відповідно українського — у Варшаві та польського — в Києві.

УРСР і Республіка Польща домовилися проводити консультації з усіх проблем їх двосторонніх відносин, співпраці на міжнародній арені, зокрема в загальноєвропейському процесі, в рамках ООН, інших міжнародних організацій, а також з міжнародних проблем, що є предметом заінтересованості обох держав.

Літ.: Україна на міжнародній арені: Збірник документів і матеріалів 1986–1990 рр. — К., 1993.

І. М. Мельникова.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ПРИНЦИПИ СПІВРОБІТНИЦТВА МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ РСР І УГОРСЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ ПО ЗАБЕЗПЕЧЕННЮ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШОСТЕЙ 1991. Підписана 31 травня в Будапешті. УРСР й Угорська Республіка, підтверджуючи свої зобов'язання стосовно виконання положень Статуту ООН, документів ООН і Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 з прав людини, підкресливали, що їх спільна мета — створення такого демократичного ладу, який забезпечить усім громадянам повну реалізацію прав і свобод людини, вільний вияв усіх їхніх законних інтересів і сподівань, політичний плюралізм, соціальну терпимість, рівність перед законом і правову захищеність. Виходячи з того, що на території обох держав здавна проживає значна кількість національних меншин, які роблять корисний внесок у справу підвищення добробуту, культурного розвитку країн проживання, і визначаючи, що повага та сприяння здійсненню прав національних меншин є істотним фактором розвитку дружніх відносин між двома країнами, Україна й Угорщина заявили про намір розвивати конструктивну й ефективну співпрацю щодо забезпечення цих прав. Вони зобов'язалися створити необхідні умови для вільного визнання громадянами своєї належності до національних меншин і надання гарантії, що їхнє рішення не викличе ніяких негативних для них наслідків. Сторони взяли зобов'язання не вживати

адміністративних заходів, спрямованих на зумисну зміну співвідношення пропорцій національного складу населення. Декларація проголошувала зобов'язання забезпечити представникам національних меншин можливість рівноправної й ефективної участі у державних справах. Визначено також конкретні зобов'язання України й Угорщини щодо забезпечення прав людини стосовно представників некорінної національності в збереженні та розвитку їхньої етнічної, культурної, мовної й релігійної самобутності, надання їм права на створення організацій, на захист від будь-якої діяльності, що веде до насильства або сприяє розпалюванню ворожнечі за ознакою належності до національних меншостей тощо.

Стверджувався обов'язок осіб, які належать до національних меншин, дотримуватися законів країни свого проживання. Передбачалося створення механізму контролю за виконанням положень декларації як на національному, так і на міжнародному рівні. УРСР та Угорська Республіка підтвердили свій намір всіляко сприяти процесові міжнародно-правової кодифікації прав національних меншин.

Укладена за стандартом міжнародного права декларація стала прикладом для інших країн у домовленостях з питань міжнаціональних взаємин.

Літ.: Декларація про принципи співробітництва між Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Угорською Республікою по забезпеченню прав національних меншостей // Політика і час, 1992, № 11–12; Денисов В. За стандартами міжнародного права // Там само.

І. М. Мельникова.

ДЕКРЕТ ВСЕРОСІЙСЬКОГО ЦВК ПРО ОБ'ЄДНАННЯ РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК 1919. Так називається в історіографії постанова про об'єднання військових сил радянських республік Росії, України, Латвії, Литви та Білорусії, прийнята 1 червня 1919 сесією Всеросійського ЦВК за участю представників інших радянських республік. Вона законодавчо оформила військово-політичний союз між цими республіками. Нею було задекларовано, що союз має на меті боротьбу проти світового імперіалізму і що об'єднання здійснено «на основі незалежності, свободи й самовизначення кожної республіки» згідно з ініціативним рішенням ЦВК Рад УСРР від 18 травня 1919 «Про об'єднання військових сил радянських республік» та пропозиціями урядів інших республік. Йшлося про об'єднання воєнних організацій та воєнного командування, рад народного господарства, залізничного управління й господарства, фінансів та комісаріатів праці радянських республік — Росії, України, Латвії, Литви, Білорусі та Криму — під керівництвом відповідних єдиних колегій. Комісії, обрані Всеросійським ЦВК, доручалося у співпраці з представниками ЦВК республік виробити конкретні норми військово-політичного союзу. Уважається, що постанову

підписали голова Всеросійського ЦВК М. Калінін (його підпису, однак, на оригіналі документа нема) та секретар Л. Серебряков.

Розгляд питання про союз радянських республік на засіданні ЦВК рад УСРР 14 червня 1919 виявив принципові незгоди між більшовиками та представниками українських національних партій у владних структурах республіки щодо засад такого союзу, закладених у постанові. О. Шумський від фракції лівих есерів (комуністів) висловив побоювання, що деклароване об'єднання є спробою відновлення Російської імперії, а також піддав критиці національну політику уряду Х. Раковського, звинувативши його в ігноруванні «притягнення української інтелігенції до апарату влади». Українська партія лівих соціалістів-революціонерів, визнаючи економічну необхідність об'єднання, заявляла, що воно можливе лише на основі справжнього федералізму, який відсутній у РСФРР. Представники Української соціал-демократичної робітничої партії (незалежної) пропонували до проведення об'єднання спочатку виправити помилки щодо використання в Україні національних кадрів в урядових структурах і зосередити увагу на розв'язанні національного питання. Проте опозиціонери залишились у меншості. ЦВК рад схвалив проект резолюції Х. Раковського про визнання постанови й того ж дня дав усім установам вказівку про виконання її на практиці.

Літ.: Гражданская война на Украине. 1918–1920. Сборник документов и материалов. — К., 1967, т. 2.; Декреты Советской власти. — М., 1971, т. 5.; Революция и Гражданская война 1917–1920 годов: новое осмысление. Международная научная конференция (Ялта, 10–18 ноября 1995г.). — Симферополь, 1995; Гриценко А. П. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні. Рік 1919-й. — К., 1997.

А. П. Гриценко.

ДЕКРЕТ ПРО МИР 1917 — перший законодавчий й зовнішньополітичний акт радянської Росії. Підготовлений лідером більшовицької партії В. Ульяновим (Леніним) як частина доповіді про мир, проголошеної ним та одностайно ухваленої на Другому Всеросійському з'їзді рад у Петрограді 26 жовтня (8 листопада). Декрет був зверненням до всіх учасників Першої світової війни про необхідність негайного укладення перемир'я терміном не менш ніж на три місяці для проведення переговорів щодо встановлення «справедливого демократичного миру» без анексій та контрибуцій. Продовження війни трактувалося «злочином проти людства». У декреті проголошувалося право кожної нації на самовизначення, законність визвольної боротьби поневолених народів, невтручання у внутрішні справи інших держав, засудження практики таємної дипломатії колишніх царського і Тимчасового урядів.

Текст декрету опубліковано наступного дня у російських газетах «Правда» та «Известия», транслявався на всі радіостанції світу. Уряди країн Антанти (Велика Британія, Франція) відхилили декларовані декретом мирні ініціативи й були налаштовані на воєнне вторгнення у радянську Росію. Тим часом у Великій Британії, Франції та США відбувалися мітинги із закликами підтримати радянську Росію, її пропозиції щодо миру. На відміну від Антанти уряди держав Четверного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія й Туреччина) висловили готовність взяти участь у переговорах, які й розпочалися 20 листопада (3 грудня) у штабі німецьких військ у Брест-Литовську, і 2 (15) грудня укладено угоду про перемир'я.

В Україні реакцією на зміну влади у Петрограді та перші декрети радянського уряду стало проголошення Українською Центральною Радою в III Універсалі 7 (20) листопада Української Народної Республіки на основі федеративних взаємовідносин із Росією. Уряд радянської Росії (Рада народних комісарів), ігноруючи положення декрету про мир та самий факт підтримки й довіри, висловленої Українській Центральній Раді більшістю делегатів I загальноукраїнського з'їзду Рад, підтримав створений наприкінці грудня у Харкові опозиційний уряд (Народний секретаріат УНР) і розпочав збройне вторгнення в Україну. За таких умов УЦР, на пропозицію Німеччини та Австро-Угорщини, приєдналася до мирних переговорів і делегувала своїх представників до Брест-Литовська. 27 січня (9 лютого) 1918 укладено сепаратний договір між УНР та державами Четверного союзу, що став першим міжнародно-правовим актом, який визнавав УНР суб'єктом міжнародного права, та першим мирним договором у світовій війні 1914–1918.

Літ.: Грушевський М. На порозі нової України. — К., 1918; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 років. — Відень, 1921, т. I–II; Берестейській мир. Спомини і матеріали. — Львів, 1928; Декреты Советской власти. — М., 1957, т. I; Выгодский С. Ленинский декрет о мире. — Л., 1958; История международных отношений и внешняя политика СССР. — М., 1961, т. I.

В. В. Піскіжова.

ДЕМАРКАЦІЙНА ЛІНІЯ МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ ТА РСФРР 1918. Установлена за угодою між українськими та німецькими військами, з одного боку, і військами РСФРР — з іншого, укладеною 1918 за результатами переговорів у містечку Коренево (нині селище міського типу Курської обл. Російської Федерації), Конотопі й Курську (нині місто в РФ). Проходила через населені пункти: Сураж — Унеча — Стародуб (нині всі міста Брянської обл. РФ) — Новгород-Сіверський — Глухів — Рильськ — Суджа (останні два міста нині в Курській обл. РФ) — Куп'янськ. Це була нейтральна зона завширшки 10–40 км, обмежена лінією розташування

української й російської сторін. За угодою заборонялося: вступ до цієї зони і перехід через неї військових частин, патрулів, реквізиція тут продовольчих запасів.

Питання про остаточне визначення демаркаційної лінії вздовж усього українсько-російського кордону розглядалося на українсько-російських мирних переговорах (травень-жовтень 1918), але вирішено не було. Лінію односторонньо ліквідовано 24 листопада 1918 циркуляром Наркомату закордонних справ РСФРР, де зазначалося, що внаслідок анулювання Брестського мирного договору РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918 Радянська Росія більше не визнає Україну самостійною державою.

Літ.: Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов. — К., 1967, т. 1, кн. 1; Боєчко В. та ін. Кордони України: Історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1994.

О. І. Лупандін.

ДЕМОКРАТИЧНЕ ТОВАРИСТВО ПОЛЬСЬКЕ — польська революційна організація періоду так званої великої еміграції (в той час у Західній Європі, переважно Франції, перебувало близько 10 тисяч польських вигнанців). Утворене 17 березня 1832. Розбіжності у визначенні форм і методів боротьби за незалежність Польщі після поразки польського повстання 1830–1831 призвели до ідейного розмежування еміграції. Усі члени Д.т.п. вважали винуватцем невдачі шляхту, але не мали згоди щодо шляхів задоволення соціальних вимог селянства — основної сили визвольного руху. Виступаючи 29 листопада 1832 (у 2-у річницю повстання) на велелюдному зібранні в Парижі, один із засновників товариства — Т. Кремповецький закликав діяти так, як діяли провідники українських селянсько-козацьких мас — С. Наливайко і П. Бут (Павлюк), Б. Хмельницький та І. Гонта. Цей виступ викликав, за оцінкою історика С. Кеневича, «шалене обурення шляхетського середовища еміграції», внаслідок чого Т. Кремповецького, А. Гуrowsького, А. Пуласького та кількох інших діячів було виключено з Д.т.п. Керівництво, що залишилося, зайняло менш радикальні позиції.

1834–1835 товариство опрацювало свою програму — «Великий маніфест», оголошений 4 грудня 1836. На той час Д.т.п. очолювала «Централізація», що складалася з 5 осіб, яких обирали (фактично переобирали) кожного року шляхом листування. Серед членів «Централізації» В. Хельтман, В. Дараш і Я. Яновський представляли демократичний, С. Ворцель — революційно-демократичний, а Т. Малиновський — ліберальний напрями діяльності товариства. Керівники сприйняли історичну концепцію Й. Лелевеля, члена Д.т.п. від 1846, який, зокрема, рішуче засуджував політику Речі

Посполитої на «східних кресах», національне гноблення українців і білорусів. Однак ця концепція не знайшла широкої підтримки серед основної маси членів товариства.

Від 1840 Д.т.п. готувало повстання на всій території поділеної в 1772, 1793, 1795 Польщі, його учасники діставалися туди переважно через «вільне місто Краків», брали діяльну участь у Краківському повстанні 1846 та революціях 1848–1849 в Європі. У цей час до товариства належало близько 1 тис. осіб. 1862 Д.т.п. було розпущене. Усього за 30 років діяльності товариства його членами були до 4 тис. осіб. Від 1865 на кілька років його існування було відновлено Л. Мерославським.

Літ.: История Польши. — М., 1954, т. 1.; Костюшко И. И. Польская демократия первой половины XIX в. и освободительное движение украинского народа // Краткие сообщения Института славяноведения, 1954, № 13; Kieniewicz St. Historia Polski: 1795–1918. — Warszawa, 1996.

Р. Г. Симоненко.

ДЕНІКІНА РЕЖИМ В УКРАЇНІ 1919–1920. Після провалу окупації України військами Антанти, в результаті їхньої остаточної поразки у боях під Вознесенськом (лютий 1919), антибільшовицькі сили всередині Росії та поза її межами зробили основну ставку на білогвардійську Добровольчу армію під командуванням генерала Антона Денікіна. Чисельність її швидко зростала в тому числі за рахунок козацьких частин Дону і Кубані. Армія фінансувалася переважно Антантою, а також Німеччиною.

Навесні 1919 головні сили Добровольчої армії розпочали наступ на Україну. 4 травня було зайнято Луганськ, а згодом і весь Донбас. Далі наступ розгортався у напрямках від Харкова на Полтаву, від Катеринослава на Київ і Миколаїв, уздовж Чорноморського узбережжя на Одесу тощо.

Наприкінці серпня уряд УСРР змушений був залишити Київ. На більшій частині України було встановлено окупаційний режим під орудою А. Денікіна, фактично — військову диктатуру. Борець за «єдину й неподільну Росію» і противник більшовизму А. Денікін не визнавав незалежності України у будь-яких формах її державної організації. Більшість діючих законів українських урядів було скасовано. Натомість введено нові тимчасові постанови, розпорядження й правила. Одним з напрямів внутрішньої політики денікінського режиму стало придушення усіляких проявів національного життя. Назва «Україна» замінялася на «Південь Росії», державною мовою проголошувалася російська і, як наслідок, заборонялися державні й земські асигнування на утримання навчальних закладів з «малоросійською» мовою викладання, закривалися українські газети, з книгарень вилучалася україномовна література, вживалися репресії проти національної інтелігенції, здійснювалися єврейські погроми тощо. За влади

А. Денікіна було відновлено поміщицьке землеволодіння, оголошено правила щодо збирання врожаю 1919 (1/3 збіжжя, 1/2 трав, 1/6 овочів, зібраних селянами, мали передаватися колишнім власникам земель), додатково встановлено військовий податок у розмірі 5 пудів зерна з кожної засіяної десятини землі.

Наприкінці 1919 денікінські війська почали стрімко відступати під натиском Червоної армії. У жовтні 1-а Кінна армія С. Будьонного вела бої під Кромами проти трьох дивізій Добровольчої армії, які були майже повністю розгромлені. 15 грудня радянські війська увійшли в Київ. Потому (упродовж перших місяців 1920) три армії під командуванням Л. Троцького (12-а, 13-а та 14-а) очистили Україну від решток денікінської армії. Денікінський режим в Україні було остаточно повалено.

Літ.: Супруненко М. І. Боротьба трудящих України проти денікінщини. — К., 1979; Залесский К. А. Кто был кто в Первой мировой войне. — М., 2003; Деникин А. И. Очерки русской смуты: В 3 кн. — М., 2005; Деникин А. И. Путь русского офицера. — М., 2007.

В. В. Піскіжова.

ДИПЛОМАТИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ — головний відомчий державний вищий навчальний заклад IV рівня акредитації у системі підготовки на базі вищої освіти, перепідготовки і підвищення кваліфікації дипломатичних та консульських кадрів Міністерства закордонних справ, а також фахівців інших державних органів, що займаються питаннями зовнішніх зносин України. Заснована указом Президента України від 30 травня 1995 і підпорядкована МЗС України. Практичну діяльність розпочала у вересні 1996, а у лютому 1997 пройшла державну акредитацію в Міністерстві освіти України, за ухвалою якої затверджено спеціальність «магістр зовнішньої політики», що, зокрема, включає вільне оволодіння двома іноземними мовами.

Навчання провадиться за денною формою та організовується за державним контрактом (замовленням) і за договорами (цільова підготовка). Термін навчання — 24 місяці. Обов'язковим для кожного слухача є проходження практики і стажування в МЗС України або дипломатичних установах країни за кордоном. За п'ятнадцять років підготовлено понад 600 фахівців-дипломатів, і багато хто з них обіймає чільні посади в МЗС України та за кордоном — на рівні генеральних консулів, радників-посланників, радників. Із 2002 в академії діють Центр підвищення кваліфікації працівників дипломатичної служби, а з 2004 — Вищі курси іноземних мов, на яких щорічно близько 300 співробітників центрального апарату МЗС підвищують свою кваліфікацію.

Для вирішення основних питань діяльності Д.а.У. 1997 створені наглядова та вчена ради, науково-видавнича комісія при вченій раді, 2008 —

спеціалізована вчена рада по захисту кандидатських (з 2010 — і докторських) дисертацій за спеціальністю «всесвітня історія», відкрита аспірантура.

Професорсько-викладацький склад академії на чолі з її ректором — доктором історичних наук, професором, Надзвичайним і Повноважним Послом України, заслуженим діячем науки і техніки України Б. І. Гуменюком налічує майже 80 професорів, доцентів, дипломатів, юристів-міжнародників, які працюють на п'яти кафедрах: зовнішньої політики і дипломатії, дипломатичної та консульської служби, європейської та євроатлантичної політики, глобальних і регіональних систем, іноземних мов.

На базі академії здійснюється науково-дослідницька та аналітично-експертна робота у галузі міжнародних відносин, міжнародного права, зовнішньої політики та історії дипломатії. Зокрема з 2006 діє Інститут зовнішньої політики, що виконує наукові замовлення міністерства, проводить міжнародні форуми і науково-практичні конференції з актуальних проблем зовнішньополітичної діяльності України і видає щорічник «Зовнішня політика України: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети». Академія з 1998 також видає «Науковий вісник Дипломатичної академії України», з 2000 є співзасновником наукового щорічника «Україна дипломатична», з 2008 — суспільно-політичного, а з 2009 наукового журналу «Зовнішні справи» (виходить щомісяця). Академія готує підручники, навчальні посібники, монографії та науково-методичні розробки з проблематики, що вивчається і досліджується в цьому закладі.

Д.а.У. бере участь у міжнародних наукових програмах, має понад 30 угод про співпрацю з провідними дипломатичними академіями й науковими центрами Великої Британії, ФРН, Франції, Іспанії, Бельгії, Австрії, Росії, Греції, Єгипту, Словаччини, Хорватії, Естонії, Литви, Швеції, Польщі, Кореї, Бразилії, США, Канади тощо. Окрім громадян України в академії навчаються слухачі з-за кордону, передусім із держав СНД: Азербайджану, Вірменії, Грузії, Казахстану, Киргизстану, Туркменістану, а також із Монголії та Індонезії. Академія є учасником мережі дипломатичних освітніх закладів країн Центральноєвропейської ініціативи та членом Міжнародної асоціації ректорів дипломатичних академій.

Літ.: Перші кроки дипломатичної академії // Політика і час, 1997, № 5–6; Гуменюк Б. І. Примножувати традиції, нарощувати потенціал української дипломатії // Науковий вісник Дипломатичної академії України, 1998, вип. 1.; Його ж. Перші кроки Дипломатичної академії // Україна дипломатична, 2000, вип. 1; Його ж. Кадри для зовнішньої політики України третього тисячоліття // Там само, 2003, вип. 3; Його ж. Академія, де вчать мистецтва дипломатії // Там само, 2007, вип. 8; Його ж. Диплом для дипломата // Там само, 2008, вип. 9.

С. В. Віднянський.

ДИПЛОМАТИЧНА СЛУЖБА УКРАЇНИ — складова частина державної служби, що призначена забезпечувати практичну реалізацію зовнішньої політики України, представляти та захищати національні інтереси України у сфері міжнародних відносин, а також права та інтереси юридичних осіб і громадян України за кордоном.

Дипломатична служба як важливий інструмент державної влади виокремилася в особливий вид професійної діяльності: в Європі у системі державного управління сформувалася в епоху Відродження у 14–15 ст., коли з'явилися перші постійні дипломатичні представництва — консульства. «Новою Британською енциклопедією» (1997) дипломатична служба характеризується як «спеціальний орган зовнішньополітичного відомства, що, об'єднуючи дипломатичний і консульський персонал, представляє інтереси власної країни за кордоном та постачає необхідну інформацію, на якій базується зовнішня політика». Сучасна дипломатична служба регулюється відповідними нормативними актами міжнародного права, насамперед Віденською конвенцією про дипломатичні зносини (1961) і Віденською конвенцією про консульські зносини (1963).

На українських землях дипломатичні традиції пов'язані зі становленням і розвитком Київської Русі, які успадкувало й розвинуло Військо Запорізьке, зокрема старшинська рада на чолі з гетьманом і Генеральна військова канцелярія Української козацької держави 1648-1657, які відповідно управляли й здійснювали поточну дипломатичну діяльність. Як зазначає відомий український дипломат А. М. Зленко, «коріння української дипломатії сховане так глибоко за часовими нашаруваннями, за напівправдою і відвертою неправдою, що сьогодні доводиться буквально по крихтах відновлювати національну дипломатичну мозаїку, вишикувати у безперервний ланцюг факти, події, постаті». А «без ретельного, об'єктивного вивчення історії української дипломатії, — наголошує інший авторитетний діяч вітчизняної дипломатичної служби Г. Й. Удовенко, — важко адекватно збагнути логіку сучасних історичних подій, зокрема й становлення зовнішньої політики України».

Основи новітньої української дипломатичної служби закладені в добу Української національно-демократичної революції 1917–1921, коли створювалися умови для розгортання міжнародної співпраці в національних інтересах України, зокрема формувалися зовнішньополітичні інституції українських державних утворень (перше з них — Генеральне секретарство міжнародних справ Української Народної Республіки, очолюване О. Шульгиним, створено 9 (22) грудня 1917, цей день з 2000 відзначається українськими дипломатами як професійне свято), приймалися законодавчо-правові акти щодо дипломатичної діяльності, створювалися тимчасові надзвичайні місії, які поступово реформувалися у постійні дипломатичні представництва. У червні 1918 прийнято «Закон про посольства і місії Української Держави», у липні того ж

року — «Закон про українську консульську службу». Формування, становлення й діяльність зовнішньополітичних відомств та їх структур за кордоном державних утворень періоду Української революції — Центральної Ради, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, Директорії УНР і Західно-Української Народної Республіки були зумовлені насамперед їх прагненням вийти на міжнародний рівень. Ця діяльність стала важливою складовою процесу українського державного будівництва. Утім, характерною особливістю розбудови й розвитку дипломатичної служби всіх українських державних формувань була складна геополітична ситуація наприкінці Першої світової війни і в перші повоєнні роки. Самостійницькі українські державні утворення стали об'єктом прагматичного інтересу з боку Росії, Четверного союзу, держав Антанти та сусідніх країн і змушені були скеровувати зовнішньополітичну діяльність виключно на захист своєї незалежності, яку, незважаючи на всі зусилля молодого української дипломатії, так і не вдалося зберегти.

Певні традиції функціонування вітчизняної дипломатичної служби закладені у період Української Соціалістичної Радянської Республіки (1919–1923) та Української Радянської Соціалістичної Республіки, коли наприкінці Другої світової війни після двадцятип'ятилітньої перерви в СРСР поновлювалися повноваження союзних республік у зовнішніх зносинах: 4 березня 1944 Верховна Рада УРСР ухвалила Закон «Про створення союзно-республіканського Народного Комісаріату закордонних справ УРСР». Дипломатична служба УРСР у 1944–1991 зосереджувалася здебільшого у галузі багатосторонньої дипломатії шляхом участі в міжнародних організаціях, передусім в Організації Об'єднаних Націй, однією з держав-засновниць якої УРСР стала 1945, взявши зокрема активну участь у творенні Статуту ООН. У перші повоєнні роки УРСР прагнула якнайактивніше виявити себе на практично невідомій їй дипломатичній ниві і, незважаючи на свій обмежений міжнародно-правовий статус, стала тією чи іншою мірою причетною до багатьох важливих подій післявоєнного облаштування світу в умовах «холодної війни».

Сучасний етап діяльності української дипломатичної служби фактично розпочався з ухваленням Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 Декларації про державний суверенітет України, в якій зазначалося, що Україна «як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій». Наступним важливим документом для вітчизняної дипломатичної служби стала постанова Верховної Ради УРСР від 25 грудня 1990 «Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх зносин», яка передбачала налагодження дипломатичних, консульських, торговельних відносин з іноземними державами, забезпечення безпосередньої участі України в загальноєвропейському

процесі та європейських структурах і підготовку проектів законів, що мають регулювати зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні зносини України, і створення системи підготовки кадрів для органів зовнішніх відносин республіки. Однак лише після прийняття Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 і його підтвердження результатами всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 створені необхідні правові й політичні передумови для становлення незалежної Української держави, а, отже, й для утвердження України як повноправного суб'єкта міжнародних відносин. Саме результати референдуму стали ключовим моментом у процесі міжнародного визнання України, яке розпочалося відразу після вільного народного волевиявлення: лише впродовж грудня 1991 незалежна Україна визнана 66 державами світу. Паралельно з міжнародним визнанням України досить активно здійснювалося відкриття дипломатичних представництв іноземних держав і дипломатичних установ України за кордоном. Вже наприкінці 1994 в Україні були акредитовані посли 78 держав, з них 55 із резиденцією у Києві, а в системі МЗС України налічувалося вже 54 закордонні установи в 43 країнах. Водночас відбувався активний процес визначення національних інтересів і зовнішньополітичних пріоритетів України, створення національної правової бази зовнішньополітичної й дипломатичної діяльності та розвитку двосторонніх і багатосторонніх міжнародних відносин, який набув системного й послідовного характеру.

З погляду концептуальної визначеності зовнішньополітичного курсу України особливе значення мала постанова Верховної Ради України від 2 липня 1993 «Про Основні напрями зовнішньої політики України», яка й досі лишається керівним документом для українського уряду, МЗС, дипломатичних і консульських представництв України за кордоном. В ньому вперше чітко визначені базові національні інтереси України, найголовніші завдання, принципи і засади, пріоритетні функції та головні напрями зовнішньополітичної діяльності, а також механізм реалізації зовнішньої політики і розбудови дипломатичної служби нашої держави.

Принципове значення з погляду зміцнення міжнародно-правової суб'єктності нашої держави у цілому та формування засадничих принципів її зовнішньої політики зокрема мало ухвалення Верховною Радою України 28 червня 1996 Конституції України. В Основному Законі України набули подальшого розвитку й конституційного закріплення головна мета і принципи національної зовнішньої політики та її визначальні напрями, а також зафіксовані повноваження у здійсненні зовнішньої політики Президента, Верховної Ради та Кабінету Міністрів України. Згідно зі ст. 106 Конституції України керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави здійснює Президент України, який представляє державу в міжнародних відносинах, веде переговори та укладає міжнародні договори України,

приймає рішення про визнання іноземних держав, призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях, приймає вірчі й відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав.

Правові засади й порядок організації дипломатичної служби України визначаються низкою інших законів України та указів Президента України, серед яких — закони: «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991, «Про дію міжнародних договорів на території України» від 10 грудня 1991, «Про міжнародні договори України» від 22 грудня 1993, «Про участь України в міжнародних миротворчих операціях» від 23 квітня 1999, «Про дипломатичну службу» від 20 вересня 2001, укази Президента України: «Про Положення про дипломатичне представництво України за кордоном» від 22 жовтня 1992, «Про Положення про дипломатичну службу в Україні» від 16 липня 1993, «Про Консульський Статус України» від 2 квітня 1994, «Про заходи щодо вдосконалення координації діяльності органів виконавчої влади у сфері зовнішніх зносин» від 18 вересня 1996, «Про Положення про Міністерство закордонних справ України» від 3 квітня 1999. Згідно з Указом Президента України «Про Положення про Міністерство закордонних справ України» центральним органом виконавчої влади України, що забезпечує відповідно до наданих йому повноважень проведення зовнішньої політики держави і координацію діяльності в галузі зовнішніх зносин, є Міністерство закордонних справ України. Його основними завданнями є: «участь у забезпеченні національних інтересів і безпеки України шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства, сприяння забезпеченню стабільності міжнародного становища України, піднесенню її міжнародного авторитету, поширенню у світі образу України як надійного і передбачуваного партнера; створення сприятливих зовнішніх умов для зміцнення незалежності, державного суверенітету, економічної самостійності та збереження територіальної цілісності України; забезпечення відповідно до наданих повноважень цілісності та узгодженості зовнішньополітичного курсу України; захист прав та інтересів громадян і юридичних осіб України за кордоном; сприяння розвитку зв'язків із зарубіжними українськими громадами та надання цим громадам підтримки і захисту відповідно до норм міжнародного права та чинного законодавства України».

Відповідно до ст. 5 Закону України «Про дипломатичну службу» (Із змінами, внесеними згідно із законами № 253-ІУ від 28 листопада 2002 і № 2105-ІУ від 21 жовтня 2004), основними функціями дипломатичної служби визначено: забезпечення підтримання дипломатичних зносин з іншими державами, представництво України у міжнародних організаціях і спеціальних місіях; здійснення зовнішньополітичної діяльності держави;

організація проведення переговорів і підготовка укладення міжнародних договорів України; підготовка разом з іншими центральними органами виконавчої влади пропозицій щодо укладення, виконання, припинення дії міжнародних договорів і внесення їх у встановленому порядку на розгляд Президенту України та Кабінету Міністрів України; внесення в установленому порядку на розгляд Президенту України, Верховній Раді України та Кабінету Міністрів України пропозицій і рекомендацій з питань відносин України з іншими державами і міжнародними організаціями; підготовка пропозицій щодо удосконалення законодавства України у галузі міжнародних відносин; здійснення функцій дипломатичного протоколу в забезпеченні зовнішніх зносин з іншими державами, міжнародними організаціями; забезпечення функціонування єдиної державної системи реєстрації, обліку та зберігання міжнародних договорів України; здійснення функцій депозитарію міжнародних договорів, укладених Україною; сприяння діяльності іноземних дипломатичних представництв і консульських установ, представництв міжнародних організацій в Україні, а також здійснення контролю за додержанням дипломатичних і консульських привілеїв та імунітетів; сприяння взаємодії органів законодавчої, виконавчої й судової влади в частині здійснення ними зовнішніх зносин і дотримання міжнародних зобов'язань України; здійснення інформаційного забезпечення Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України з питань зовнішньополітичної діяльності; поширення інформації про Україну за кордоном; організація на території України та за кордоном консульської роботи, забезпечення візової політики України, здійснення в межах своїх повноважень паспортного забезпечення; сприяння органам законодавчої, виконавчої та судової влади у здійсненні ними міжнародних зв'язків, надання їм відповідної методичної, консультаційної та інформаційної допомоги; здійснення інших функцій відповідно до чинного законодавства України.

Систему органів дипломатичної служби становлять: Міністерство закордонних справ України, представництва МЗС України на території України, закордонні дипломатичні установи України. Кадри дипломатичної служби — працівники, які обіймають штатні дипломатичні або адміністративно-технічні посади на постійній основі чи на визначений термін. Приймаються на дипломатичну службу України, у т. ч. для роботи у закордонних дипломатичних установах, на конкурсній основі громадяни України, які мають відповідну фахову освіту, необхідні професійні та ділові якості, володіють державною та іноземними мовами й за станом здоров'я можуть бути направлені у довготермінове відрядження за кордон. Дипломатичним працівникам системи органів дипломатичної служби присвоюються дипломатичні ранги, адміністративно-технічним — відповідні ранги державних службовців у порядку, передбаченому Законом України «Про

державну службу». В органах державної служби здійснюється ротація працівників. Фінансове й матеріально-технічне забезпечення дипломатичної служби здійснюється з Державного бюджету України.

Нині діяльність Міністерства закордонних справ України значно розширена і реформована. 1990 в ньому працювало майже 150 осіб, зокрема 97 дипломатів, а наразі загальна кількість працівників системи МЗС становить майже 2300 осіб. За кордоном діють 82 посольства і 32 консульства України. Договірні-правова база міжнародних відносин України становить понад 4 тис. договорів і угод різного правового статусу.

Важлива увага в міністерстві закордонних справ надається підготовці нових поколінь українських дипломатів. У центральному апараті МЗС України працюють майже 60% працівників віком до 30 років, у закордонних установах — до 40%. Розширено регіональне представництво серед працюючих у МЗС. Серед головних вищих навчальних закладів для дипломатичної служби вагому роль відіграють Дипломатична академія України при МЗС України, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Львівський національний університет імені І.Франка, Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого та деякі інші навчальні заклади України.

Після прийняття Декларації про державний суверенітет МЗС України очолювали: А. М. Зленко (27 липня 1990 — 25 серпня 1994), Г. Й. Удовенко (25 серпня 1994 — 17 квітня 1998), Б. І. Тарасюк (17 квітня 1998 — 29 вересня 2000), А. М. Зленко (2 жовтня 2000 — 2 вересня 2003), К. І. Грищенко (2 вересня 2003 — 4 лютого 2005), Б. І. Тарасюк (4 лютого 2005 — 21 березня 2007), А. П. Яценюк (21 березня 2007 — 18 грудня 2007), В. С. Огризко (18 грудня 2007 — 3 березня 2009), П. О. Порошенко (9 жовтня 2009 — 11 березня 2010), К. І. Грищенко (з 11 березня 2010).

Літ.: Дипломатія сучасної України (Енциклопедичний довідник). — К., 1997; Гуменюк Б. І. Основи дипломатичної та консульської служби. — К., 1998; Руденко Г. М. Україна дипломатична. — К., 1999; Гуменюк Б. І., Щерба О. В. Сучасна дипломатична служба: Навч. посібник. — К., 2001; Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001; Г. М. Руденко. Основи консульських зносин. — К., 2006.

С. В. Віднянський.

ДИПЛОМАТИЧНА СЛУЖБА УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ. Постала за традиціями Війська Запорозького і діяла без оформлення у відповідну спеціалізовану установу. Її функції виконувала група військовиків, які займалися проведенням зовнішньої політики. Управління службою здійснювалося старшинською радою й гетьманом. Рада розробляла напрями зовнішньої політики, умови угод і договорів. Гетьман

здійснював практичне керівництво зносинами з іншими країнами: приймав іноземні посольства та вів з ними переговори, інструктував українських послів і заслуховував їхні звіти, брав участь у виробленні найважливіших дипломатичних актів і підписував їх. Поточну роботу виконувала Генеральна військова канцелярія, писарі якої готували відповідну документацію.

Упродовж 1648 зусилля дипломатичної служби Української козацької держави спрямовувалися на збереження воєнно-політичного союзу з Кримським ханством, пошук порозуміння з Османською імперією, залучення правителів Російської держави й Трансільванського князівства до боротьби за корону в Речі Посполитій. 1649–1653 основна увага приділялася досягненню визнання з боку Польщі й інших країн незалежності Української козацької держави, запобіганню створення антиукраїнської коаліції, пошуку надійного протектора. Протягом 1654–1657 служба займалася формуванням антипольського союзу держав, нейтралізацією політики Польщі й Криму, возз'єднанням західноукраїнського регіону з козацькою Україною, захистом внутрішнього суверенітету від посягань царського уряду. Важливою сферою діяльності козацьких дипломатів 1648–1657 був збір інформації про характер міжнародних відносин, внутрішньополітичне становище потенційних союзників і противників, їхню військову потужність тощо.

На основі козацьких традицій склався власний церемоніал прийому іноземних гінців, посланців і послів, ведення з ними переговорів та організації безпеки їхнього пересування теренами держави, постачання для них і конвою продовольства й фуражу. Форма прийому (як правило, в Чигирині) залежала від рангу (гонець, посланець, посол) особи, яка приїжджала з візитом, політичного статусу того, хто її посилав, і важливості покладеної на неї дипломатичної місії. Участь гетьмана в зустрічі посольств практикувалася рідко; цю функцію виконував хтось із генеральної старшини чи полковників. Члени посольств отримували помешкання неподалік від місця проживання Б. Хмельницького. Існували відмінності в ритуалах аудієнцій для послів різних країн, що зумовлювалося врахуванням традицій їхньої дипломатичної служби та політичними цілями українського уряду. Секретні питання обговорювалися лише гетьманом наодинці з послом в окремій кімнаті. Прикметними рисами етикету були інтенсивність переговорного процесу та його швидке завершення.

Дипломатична служба Б. Хмельницького мала у своєму складі перекладачів, знавців доріг, людей, пристосованих до мандрівного життя, секретарів посольств, посланців і послів. Функцію останніх переважно виконували полковники й генеральні старшини, які уповноважувалися гетьманом укладати угоди й договори. Склад і чисельність посольств залежали від важливості дорученої їм дипломатичної місії. Велика увага приділялася оформленню відповідної документації. Листи, адресовані монархам, підпи-

сувалися гетьманом й скріплювалися печаткою. Інколи гетьман удавався до титулатури «Божою милістю», що використовувалася європейськими монархами. Практикувалися різноманітні стилі написання листів до іноземних правителів і глав урядів, що було зумовлено враховуванням узвичаєних у тих чи інших країнах норм етикету. Як правило, зміст укладених договорів в Українській козацькій державі не розголошувався і був відомим дуже обмеженому колу осіб.

Літ: Голобуцкий В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. — К., 1962; Шевченко Ф. П. Дипломатична служба на Україні під час визвольної війни 1648–1654 рр. В кн.: Історичні джерела та їх використання. — К., 1964, вип. 1; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990; Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995–97, т. 8; т. 9, кн. 2; Федорук Я. О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. — Львів, 1996, ч. 1; Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654–1665. — К., 2001; Смолій В. А., Степанков В. С. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького (1648–1657 рр.). В кн.: Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001; Степанков В. С. Дипломатична служба України та основні принципи її функціонування у роки гетьманування Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. — 2002, т. 6 (8); Чухліб Т. В. Культура дипломатичних відносин. В кн.: Історія української культури. — К., 2003, т. 3; Його ж. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — К.–Нью-Йорк, 2003.

В. С. Степанков.

ДИПЛОМАТИЧНА СЛУЖБА УРСР. Постала відповідно до прийнятого 1 лютого 1944 сесією Верховної Ради СРСР закону «Про надання Союзним Республікам повноважень у галузі зовнішніх відносин та про перетворення у зв'язку з цим Народного Комісаріату Закордонних Справ із загальносоюзного в союзнореспубліканський народний комісаріат». Відповідно Верховна Рада УРСР законом від 5 березня 1944 створила республіканський Народний комісаріат закордонних справ.

Д.с. УРСР зосереджувалася здебільшого у багатосторонній дипломатії шляхом участі в міжнародних міждержавних організаціях. 1945 УРСР стала однією з держав-засновниць Організації Об'єднаних Націй, що давало їй можливість бути причетною до обговорення світових та регіональних міжнародних проблем. Українська дипломатія брала активну участь в роботі ООН і вже в перші роки її існування внесла чимало пропозицій до Статуту, інших документів ООН, тимчасових правил процедури Генеральної Асамблеї

ООН, проектів резолюцій про створення Комісії з розслідування становища, що склалося в Індонезії (1946), підтримала рішення про створення Держави Ізраїль (1947), щодо біженців та переселенців, переміщених осіб, представництва неурядових організацій в Економічній і соціальній раді ООН (ЕКОСОП), роботи Дунайської комісії тощо. Д.с. УРСР забезпечила вступ України 1947 до Всесвітньої організації охорони здоров'я, 1947 — Всесвітнього поштового союзу, 1948 — Всесвітньої метеорологічної організації, 1954 — ЮНЕСКО та Міжнародної організації праці (МОП), 1956 — Європейської економічної комісії, 1957 — Міжнародного агентства з питань атомної енергії (МАГАТЕ).

УРСР поставила свій підпис під Паризькими мирними договорами 1947 (з Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією та Фінляндією), Віденською конвенцією про дипломатичні відносини (1961), Договором про заборону ядерних випробувань в атмосфері, космічному просторі та під водою (1963), міжнародними пактами про цивільні та політичні права, про економічні, соціальні та культурні права (1968), Договором про заборону розміщення на дні морів і океанів та в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення (1971), конвенціями, спрямованими на заборону бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї (1972), проти апартеїду (1974), на заборону воєнного або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище (1977), багатьма іншими міжнародними договорами. Україна обиралася (1948–49, 1984–85) непостійним членом Ради безпеки Організації Об'єднаних Націй, тричі ставала членом ЕКОСОП ООН, неодноразово — членом Адміністративної ради МОП, Виконавчої ради ЮНЕСКО, Ради керуючих програм ООН з навколишнього середовища, Ради з промислового розвитку (ЮНІДО), Конференції ООН з торгівлі й розвитку (ЮНКТАД), Ради керівників МАГАТЕ, Комітету боротьби з апартеїдом. Дипломати УРСР проводили політику з проблем захисту прав людини, роззброєння, збереження миру. З їхньої ініціативи в ООН було проголошено міжнародний рік медичних досліджень, боротьби з неписьменністю, допомоги в підготовці кадрів для прискорення індустріалізації країн, що розвиваються.

Один із напрямів діяльності дипломатії УРСР був пов'язаний із заходами щодо збереження миру й безпеки у світі. Її представники брали активну участь у розв'язанні ООН проблеми роззброєння, зокрема заборони хімічної зброї, незастосування сили, заборони мілітаризації космічного простору, ліквідації залишків колоніалізму, заборони найманства.

Українські дипломати призначалися й обиралися на керівні посади в ООН та інші міжнародні організації: Д. Мануїльський — головою першого комітету першої комісії Конференції Об'єднаних Націй в Сан-Франциско (1945), на який покладалися завдання розробки преамбули й 1-го розділу

Статуту ООН «Цілі і принципи», та головою Ради безпеки ООН (1948–49); В. Кравець і Г. Удовенко — головуючими в Раді безпеки ООН відповідно 1984 і 1985; Г. Удовенко — головою другого комітету ГА ООН (1987), головою спеціального політичного комітету ГА ООН (1989); П. Недбайло — головою 23-ї сесії Комісії ООН з прав людини (1967; був серед перших — разом із Р. Кассеном і Е. Рузвельт — нагороджений ООН відзнакою за значний внесок у захист прав людини та основних свобод); Г. Шевель — віце-президентом ГА ООН; В. Мартиненко — віце-президентом Комітету із соціальних питань ЕКОСОП (1981); Ю. Кочубей — головою Адміністративної комісії Генеральної конференції ЮНЕСКО (1985) і заст. Генерального директора ЮНЕСКО (1987–92); А. Зленко — віце-головою Генеральної конференції ЮНЕСКО (1987). Співробітники Д.с. УРСР працювали на різних посадах у секретаріатах та робочих органах ООН, ЮНЕСКО, МОП, МАГАТЕ, Європейської економічної комісії та інших міжнародних і міжурядових організацій.

Літ.: Голуб В. Україна в Об'єднаних Націях. — Мюнхен, 1953; Батюк В. Г. Україна в Міжнародній організації праці. — К., 1968; Українська РСР у міжнародних організаціях. — К., 1984; Нариси з історії дипломатії України. К., 2001; Зленко А. М. Дипломатія і політика. — Х., 2003.

А. М. Зленко.

ДИПЛОМАТИЧНІ І КОНСУЛЬСЬКІ СЛУЖБИ УНР І УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. Після проголошення 7 (20) листопада 1917 Третім Універсалом Центральної Ради Української Народної Республіки державним органом управління її зовнішньою політикою стало Генеральне секретарство міжнародних справ, очолене О. Шульгиним. 9 (22) грудня 1917 він вніс на розгляд Малої ради законопроект про його створення, а 13 (26) грудня на засіданні Центральної Ради голова Генерального секретаріату В. Винниченко зробив офіційне повідомлення про заснування зовнішньополітичного відомства України. Від 9 (22) січня 1918 його назва — Міністерство закордонних справ, яким керували: В. Голубович — з 16 (29) січня 1918, М. Любинський — з 24 березня по 28 квітня 1918. 3 грудня 1917 при Генеральному секретаріаті УНР перебували повноважні представники Великої Британії (П. Багге) та Франції (Ж. Табуї). Відносини УНР з країнами Антанти було розірвано внаслідок розпочатих Україною 24 грудня (6 січня) 1918 мирних переговорів з Центральними державами в Бресті. Українську делегацію на них очолював В. Голубович (згодом — О. Севрюк), до її складу входили також М. Любинський, М. Левитський, С. Остапенко, М. Полоз. Вона стала першою офіційною дипломатичною місією УНР. Згідно з умовами Брестського мирного договору, підписаного 27 січня (9 лютого) 1918, країни Четверного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина,

Болгарія) де-юре визнали проголошену Четвертим Універсалом 9 (22) січня 1918 незалежність УНР та її кордони, було встановлено дипломатичні відносини України з Центральними державами. Розпочалося створення українських дипломатичних представництв за кордоном. Дипломатичним представником УНР у Німеччині було призначено О. Севрюка, у Туреччині — М. Левитського, послом в Австро-Угорщині — А. Яковліва.

З постановам Української Держави гетьмана П. Скоропадського здійснювалася подальша розбудова мережі українських дипломатичних представництв, удосконалювались організаційні засади та юридична база діяльності зовнішньополітичного апарату, засновано систему підготовки дипломатичних кадрів. Міністерство закордонних справ очолювали М. Василенко (з 3 травня 1918), Д. Дорошенко (з 20 травня), Г. Афанасьєв (з 14 листопада по 14 грудня). За керівництва Д. Дорошенка в зовнішньополітичному відомстві було організовано загальний департамент з відділами особового складу, бухгалтерсько-господарського, юридичного, архівного та політичний департамент з відділами дипломатичним, консульським, політичним і преси. При МЗС на правах дорадчого органу була створена Рада, до складу якої входили заступники міністра, директори департаментів і призначувані міністром члени Ради. Закон про посольства й місії Української Держави від 14 червня 1918 визначав штати амбасад, що були поділені на посольства першого розряду, очолювані послом або посланником (уповноваженим міністром), та посольства другого розряду на чолі з міністром-резидентом. 21 червня 1918 Рада міністрів ухвалила закон про запровадження дипломатичних представництв першого розряду в Німеччині, Австро-Угорщині, Туреччині, Болгарії та амбасади другого розряду в Румунії. Заснування посольств першого розряду в Центральних державах засвідчило їх пріоритетне значення в системі зовнішньополітичних орієнтирів Української Держави. У жовтні 1918 українські дипломатичні представництва другого розряду засновано у Швейцарії і країнах Скандинавії. Посольства другого розряду діяли також у Фінляндії, Польщі, на Дону й на Кубані. Дипломатичні місії були надіслані до Франції, Англії, США, однак, вони не встигли розгорнути свою роботу у зв'язку із поваленням гетьманської влади П. Скоропадського.

Згідно з законом від 4 липня 1918 при посольствах Української Держави запроваджувався військово-морський аташат. Розбудовувалася консульська служба. Після укладення прелімінарного договору з РСФРР (12 червня 1918) Рада міністрів Української Держави ухвалила 4 липня закон, який передбачав відкриття генеральних консульств у Петрограді й Москві та 30 консульських агентств у місцях компактного проживання українців у радянській Росії. Проте 24 грудня 1918 раднарком РСФРР прийняв декрет про закриття українських консульств у Росії. За законом від 6 листопада

1918 запроваджувалися наступні типи консульських установ: генеральні консульства, консульства, віце-консульства, консульські агентства. Найбільші мережі консульських представництв України діяли в країнах Четвертого союзу та державах, що виникли на уламках Російської імперії.

20 квітня 1918 у Києві при Українському товаристві економістів почали діяти Консульські курси. Іншим центром підготовки дипломатичних кадрів був створений навесні 1918 Близькосхідний інститут.

У наступний, після ліквідації Гетьманату, період перебування при владі Директорії УНР її дипломатія стикалася зі значними перешкодами з огляду неприйняття державами Антанти України як повноправного суб'єкта міжнародних відносин, територіальних зазіхань з боку більшовицької Росії, російського «білого руху», Польщі, Румунії, Чехословаччини. Новацією в організації МЗС стало створення історичного комітету, що займався дослідженням історії української дипломатії, здійснюючи науково-теоретичне забезпечення зовнішньої політики України. У період Директорії МЗС очолювали В. Чехівський (26 грудня 1918 — поч. лютого 1919), К. Мацієвич (13 лютого — квітень 1919), В. Темницький (квітень — серпень 1919), А. Лівницький (серпень 1919 — 26 травня 1920), А. Ніковський (з 26 травня 1920 та в екзилі). Зовнішньополітичні пріоритети УНР відображав висунутий міністерством 5 листопада 1919 проект класифікації дипломатичних установ: представництва першого розряду у Великій Британії, Німеччині, США, Франції, Швейцарії; представництва другого розряду в Австрії, Бельгії, Ватикані, Італії, Польщі, Румунії, Туреччині, Чехословаччині, Швеції, Югославії, Японії; представництва третього розряду в Болгарії, Греції, Грузії, Данії, Угорщині, Фінляндії. Під керівництвом закордонного відділу генштабу УНР діяв військовий аташат. При дипломатичних репрезентаціях України в Берліні, Відні й Римі функціонували військово-санітарні місії у справах військовополонених. Відбулося згортання мережі консульств, створених у період Гетьманату, водночас поширеною була практика виконання консульських функцій відповідними підрозділами дипломатичних представництв. За Директорії набула розповсюдження така форма зовнішньополітичного представництва, як надзвичайна дипломатична місія. З метою узгодження діяльності дипломатичних репрезентацій УНР проводилися наради послів і голів місій у Карлсбаді (8–14 серпня 1919) та Відні (18–20 серпня 1920). Найважливішою зовнішньополітичною репрезентацією УНР періоду Директорії стала її делегація на Паризькій мирній конференції 18 січня 1919 — 21 січня 1920, очолювана Г. Сидоренком, якого в серпні 1919 замінив М. Тишкевич (мав досвід керівництва місією УНР у Ватикані). 1920 було утворено делегацію УНР до Ліги Націй на чолі з О. Шульгиним. Проте Україні, як і іншим державам, що виникли на території колишньої Російської імперії (крім Польщі й Фінляндії) було

відмовлено у вступі до цієї організації. У результаті приєднання Західно-української Народної Республіки до Української Народної Республіки (22 січня 1919) і перетворення ЗУНР на Західну область УНР було прийнято рішення про об'єднання дипломатичних репрезентацій двох держав, за винятком тих, що перебували в країнах, які постали на теренах колишньої Австро-Угорської імперії. Створення загальноукраїнської дипломатичної служби не усунуло протиріч з питань зовнішньої політики та оборони між керівництвом УНР та ЗО УНР, які наочно виявилися під час Паризької мирної конференції.

Загалом період Української революції 1917–1921 став часом розбудови державних органів зовнішніх зносин, становлення дипломатичної й консульської служби, створення правової бази зовнішньополітичної діяльності України.

Літ.: Шульгин О. Політика. Державне будівництво України і міжнародні справи. — К., 1918; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1918): В 4 ч. — Львів, 1923; Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917–1921: В 3 ч. — Прага, 1942; Грушевський М. На порозі нової України. — К., 1991; Павлюк О. Дипломатія злуки // Всесвіт, 1992, №1–2; Будков Д. В., Веденєєв Д. В. Організація зовнішньополітичного інформування за доби Директорії УНР // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки, 1993, вип.4; Веденєєв Д.В. Українська делегація на мирній конференції в Парижі // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки, 1993, вип.4; Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001; Дорошенко Д. І. Історія України, 1917 — 1923: В 2 т. — К., 2002; Матвієнко В. Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії. — К., 2002; Будков Д. В., Веденєєв Д. В. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави 1917–1923 рр. — К., 2006; Соловійова В. В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. — К.; Донецьк, 2006; Табачник Д. В. Українська дипломатія: Нариси історії 1917–1990 рр. — К., 2006; Веденєєв Д. В. Дипломатична служба Української держави 1917–1923 рр. — К., 2007; Дацків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів, 1917–1923 рр. — Т., 2009.

О. А. Іваненко.

ДИПЛОМАТИЧНІ ПРЕДСТАВНИЦТВА УСРР. Зовнішньополітична діяльність Української Соціалістичної Радянської Республіки набула правової бази в результаті укладеного 28 грудня 1920 союзного договору між УСРР та РСФРР, в якому визнавалася незалежність договірних сторін. Перед УСРР постало завдання розбудови державних органів зовнішніх зносин, здійснення зовнішньоекономічної політики шляхом налагодження зв'язків із зарубіж-

ними державами, розвитку їх договірно-правових засад. Одним з перших — 31 січня 1921 — було підписано договір з Грузією, що передбачав встановлення дипломатичних відносин. Утім реалізація положень цього документу загальмувалася внаслідок зволікання з його ратифікацією з боку ЦВК УСРР. Упродовж 1921 УСРР встановила дипломатичні відносини з країнами Прибалтики. Відповідні договори були укладені з Литвою 14 лютого, з Латвією 3 серпня, з Естонією 25 листопада, а повноважним представником УСРР у цих державах став Є. Терлецький. Шлях до офіційних відносин з Польщею відкрив Ризький мирний договір від 18 березня 1921, ратифікований ЦВК УСРР 17 квітня. Він передбачав встановлення дипломатичних відносин між обома державами (повноважним представником УСРР у Польщі було призначено О. Шумського). Підписання угоди про обмін військовополоненими та інтернованими громадянами (23 квітня 1921) означало визнання УСРР де-факто з боку Німеччини. Під час Генуезької конференції 1922 радянській делегації, до складу якої входив представник УСРР Х. Раковський, вдалось укласти Рапалльський договір (16 квітня 1922), що передбачав встановлення дипломатичних і консульських відносин між Німеччиною та РСФРР. Із поширенням його дії на УСРР (відповідний документ підписаний 5 листопада 1922) Німеччина визнала де-юре радянську Україну, а її повноважним представником у Берліні став В. Ауссем. Після підписання попереднього торговельного договору між урядами РСФРР, УСРР та Австрії (7 грудня 1921) з лютого 1922 функції повноважного представника радянської України у Відні виконував Ю. Коцюбинський. Станом на кінець 1921 торговельні представництва та місії УСРР діяли в Берліні, Гамбурзі, Варшаві, Данцигу, Здолбунові, Празі, Відні, Ризі, Римі, Константинополі. Дипломатичні відносини з Італією було встановлено в результаті укладення попереднього договору від 26 грудня 1921. Посол РСФРР у Римі В. Воровський став повноважним представником радянської України в Італії за сумісництвом. 6 червня 1922 підписано тимчасовий договір з Чехословаччиною, який, проте, не передбачав визнання УСРР де-юре. Її повноважне представництво в Чехословацькій республіці очолив М. Левицький. На Близькому Сході радянська Україна налагодила торговельно-економічні відносини з Туреччиною. Переговори керівника надзвичайної місії УСРР в Анкарі М. В. Фрунзе з турецьким керівництвом завершилися підписанням 2 січня 1922 договору про дружбу й братерство між УСРР і Туреччиною. Того ж року в Анкарі було відкрито радянське торговельне представництво, а в Трабзоні, Самсуні, Мерсині, Інеболу — агентства, що представляли також інтереси УСРР. Українсько-турецькі торговельні операції здійснювалися в основному через Одесу, Миколаїв, Херсон. Український експорт до Туреччини обчислювався 1921/2 рр. у 2118,9 тис. крб., 1922/23 рр. — у 2118, 2 тис. крб. М. В. Фрунзе також вів у Анкарі перемовини щодо надання турецькій молоді можливості навчатися в укра-

їнських вищих навчальних закладах, налагодження зв'язків між освітніми установами обох країн та надання допомоги Туреччині в технічному оснащенні навчальних закладів.

30 грудня 1922 УСРР підписала договори про створення СРСР і про передавання загальносоюзному уряду повноважень представництва у міжнародних відносинах, оголошення війни й укладення миру, ратифікації міжнародних угод тощо. 20 вересня 1923 НКЗС УСРР припинив існування, а його функції перебрав на себе НКЗС СРСР, до складу колегії якого увійшов український представник. Законодавчо зміни щодо зовнішньополітичної діяльності УСРР закріпила всесоюзна Конституція 1924, яка надала союзному уряду право репрезентувати СРСР у міжнародних відносинах, встановлювати дипломатичні зв'язки й укладати договори із зарубіжними державами. Відтак УСРР втратила можливість здійснювати самостійну зовнішню політику.

Літ.: Хміль І. С. З прапором миру крізь полум'я війни. Дипломатична діяльність Української СРР (1917–1920). — К., 1962; Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917–1923 рр.). — К., 1966; Хейфец А. Н. Советская дипломатия и народы Востока. 1921–1927. — М., 1968; Черніков І. Ф. Дружня підтримка і співробітництво. Українська РСР у відносинах Радянського Союзу з країнами Близького і Середнього Сходу (1922–1939). — К., 1973; Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. — К., 1995; Павленко В. Українсько-болгарські взаємини. 1918–1939. — К., 1995; Цветков Г. М. Міжнародні відносини й зовнішня політика в 1917–1945 рр. — К., 1997; Віднянський С. В. Українське питання в зовнішньополітичних концепціях Чехословаччини (1918–1989) // УІЖ, 1997, № 1; Гайдуков Л. Ф. Традиції України в підготовці дипломатичних кадрів: діалог з історією. 1919–1922 рр. // Науковий вісник Дипломатичної академії України, 1998, вип.1; Держалюк М. С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках. — К., 1998; Євсеєнко І. В. Становлення українсько-чехословацьких відносин 1917–1922 рр. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки, 1999, вип.8; Нариси з історії дипломатії України / Відп. ред. В. А. Смолій. — К., 2001; Купчик О. Р. Зовнішньополітична діяльність уряду УСРР (1920–1923 рр.): Автореф. канд.іст.наук. — К., 2005; Кривець Н. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918–1933. — К., 2008.

О. А. Іваненко.

ДИРЕКТОРІЯ (Директорія Української Народної Республіки) — тимчасовий верховний орган УНР, утворений 14 листопада 1918 на об'єднаному засіданні керівництва українських політичних партій й громадських об'єднань з метою повалення режиму гетьмана П. Скоропадського. До складу Д. увійшли представники трьох політичних партій: від Української

соціал-демократичної робітничої партії — В. Винниченко (обраний головою Д.), С. Петлюра (атаман республіканських військ) і А. Макаренко, від Української партії соціалістів-революціонерів — Ф. Швець, від Української партії соціалістів-самостійників — П. Андрієвський.

15 листопада створено тимчасовий уряд — Раду завідуючих державними справами, яка проголосила звернення до українського народу із закликом до збройної боротьби проти гетьмана, оголосивши його уряд неправомочним. Протягом другої половини листопада — першої половини грудня, на хвилі широкого повстанського руху, війська Д. захопили більшу частину України. 14 грудня П. Скоропадський зрікся влади на користь свого уряду — Ради міністрів, яка в свою чергу передала усі повноваження Д.

24 грудня створено Раду народних міністрів УНР, яку очолив В. Чеховський. Відразу потому було скасовано гетьманське законодавство, натомість — відновлено законодавство Центральної Ради. Насамперед, відновлено назву УНР (замість «Українська держава»), ухвалено закони: про землю (скасовувалась приватна власність на землю), українську державну мову, автокефалію Православної церкви, скликання (з метою організації влади) Трудового конгресу України тощо. 22 січня на Софійському майдані Києва відбулася урочиста церемонія злуки двох українських державних утворень — Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) та УНР.

Незважаючи на задекларовану Д. відданість робітничому класу й селянству в Україні мали місце придушення страйків, закриття профспілок й робітничих організацій. Власність польських поміщиків (яким присвоєно статус іноземців) оголошувалася недоторканною, не були визначені порядок і строки передачі селянам експропрійованих поміщицьких земель.

Новій владі не вдалося сформувати сильної дисциплінованої армії (під час падіння гетьманського режиму Д. мала майже 100-тисячну армію, а на кінець січня 1919 чисельність її військ скоротилася до 21 тис. вояків). Вже 2 лютого під тиском радянських військ Д. змушена була залишити Київ, її штаб-квартиру перенесено до Вінниці. Відтоді місце розташування неодноразово змінювалося у залежності від перебігу подій на фронті. Становище Д. ускладнювалося тим більше, що Антанта не поспішала визнавати державну самостійність УНР, а розгляд цього питання було відкладено до початку роботи Паризької мирної конференції (30 квітня). 10 лютого, на вимогу тієї ж Антанти, В. Винниченко подав у відставку. 12 лютого головою Д. став С. Петлюра, уряд очолив С. Остапенко.

Тим часом радянські війська успішно просувалися територією України: 3 січня захопили Харків, 19 січня — Полтаву, 5 лютого — Київ. Протягом січня-травня армія Д., зазнавши серію суттєвих поразок, почала відступати у напрямі Вінниця — Жмеринка — Проскурів — Рівне, а на початку травня змушена була евакуюватися у Радзвилів. В той же час армія ЗУНР

опинилася в аналогічній ситуації, у середині травня війська польського генерала Галлера захопили Луцьк. Загальна небезпека втрати державності зблизила С. Петлюру та Є. Петрушевича (голова ЗУНР). Від середини липня армія Д. та Українська галицька армія ЗУНР почали діяти спільно (чисельність зведених військ складала близько 85 тис. вояків). У листопаді командування УГА вступило у переговори з денікінцями, що призвело до розколу у таборі об'єднаних сил Д. та ЗУНР (частина військ разом із С. Петлюрою пішла до Польщі, інша — залишилася в Україні у складі армії білогвардійського генерала М. Омеляновича-Павленка). Верховне керівництво справами УНР перейшло до С. Петлюри як голови Д.

Упродовж кінця 1919 — першої чверті 1920 співвідношення сил в Україні змінювалося на користь радянських військ. У квітні 1920 з метою досягнення єдності дій С. Петлюра уклав з головою польської держави, маршалом Ю. Пілсудським три таємні конвенції — «Варшавську угоду». Д. передала право командування своїми військами Польщі, останній були обіцяні території ЗУНР.

25 квітня 1920 розпочалася радянсько-польська війна, у якій брали участь 150 тис. солдатів і офіцерів Польщі та 15 тис. військовиків Петлюри. За короткий час об'єднана армія захопила значну територію України. Проте вже 5 червня розпочався контрнаступ радянських військ. Радянський уряд відхилив ноту протесту британського міністра закордонних справ лорда Дж. Керзона (оголошена 11 липня) з вимогою зупинитися перед лінією, яку Антанта 8 грудня 1919 визначила як кордон між Польщею, Білорусією та Україною (т. зв. «лінія Керзона»). 12 червня радянські частини зайняли Київ, а протягом липня-серпня — майже усі українські землі і вступили до Польщі. 14 серпня польське командування перейшло у контрнаступ і за десять днів війська Червоної Армії були відкинуті за Буг, а наприкінці вересня фронт перемістився в район Житомира й Бердичева. 12 жовтня між РСФРР і Польщею було укладено перемир'я, яке фактично зафіксувало згоду радянської сторони на те, що Західна Україна та Західна Білорусія залишаться у складі Польської держави. Із закінченням радянсько-польської війни і подальшим розгромом окремих петлюрівських загонів Д. остаточно припинила своє існування.

Літ.: Назарук О. Рік на великій Україні. — Відень, 1920; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. — Б. м., 1922, т. 3–4; Петлюра С. Статті. Листи. Документи. — Нью-Йорк, 1979, т. 2; Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). — К., 1992; Українська революція і державність (1917–1920 рр.). — К., 1998; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920: Документи і матеріали: У 2 т. — К., 2006.

В. В. Піскіжова.

ДОГОВІР МИРНИЙ МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ СРР І ЛИТОВСЬКОЮ ДЕМОКРАТИЧНОЮ РЕСПУБЛІКОЮ 1921. Підписаний 14 лютого 1921 у Москві уповноваженими уряду УСРР Ф. Коном, Ю. Коцюбинським та уповноваженими уряду Литовської Демократичної Республіки Ю. Балтрушайтісом, Й. Ванагасом-Сімонайтісом, Р. Йоделісом, К. Свіласом. Укладання договору стало можливим після утворення влітку 1919 незалежної ЛДР внаслідок розпаду Російської імперії й повалення в Литві влади більшовиків за допомогою польських військ (грудень 1918 — літо 1919). Договору 1921 передував мирний договір між РСФРР і ЛДР від 12 липня 1920, за яким м. Вільнюс і Вільнюський край визнавалися невід'ємною частиною ЛДР. Проте вже у жовтні 1920 шляхом воєнної інтервенції ця територія була приєднана до Польщі. Небезпека подальшого захоплення Польщею Литви спонукала останню зафіксувати існуючі на той час державні кордони, уклавши мирні угоди з іншими державами, в тому числі з УСРР, договір між УСРР і ЛДР був вигідним і для РСФРР, оскільки певною мірою ставив бар'єр можливій східній експансії Польщі, яка прагнула відновити кордони Речі Посполитої 1772.

Мирний договір визнавав державну самостійність УСРР і ЛДР. Сторони зобов'язувалися заборонити перебування на своїй території ворожих іншій стороні військово-політичних угруповань та здійснювати перевезення їх через свої порти, надати право оптації литовцям в Україні й українцям у Литві, повернути на батьківщину біженців Першої світової війни та майно, вивезене під час війни з Литви в Україну, обопільно амністувати громадян та оптантів кожної зі сторін. Країни погодилися укласти після ратифікації основного договору торговий і транзитний договори та поштово-телеграфну конвенцію, встановити дипломатичні та консульські відносини, створити спільну комісію для врегулювання окремих питань.

Літ.: Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917–1923 pp.). — К., 1966.

В. В. Павленко.

ДОГОВІР МІЖ СРСР І ПОЛЬСЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ ПРО РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН 1945. Укладений у Москві 16 серпня 1945. Відповідно до ст. 1 цього договору кордон між СРСР і Польською Республікою встановлювався вздовж «лінії Керзона» з відступом від неї на користь Польщі в деяких районах від 5 до 8 кілометрів. Додатково Польщі передано: територію на схід від «лінії Керзона» до річок Західного Бугу і Солокії, на південь від міста Крилова із відхиленням на користь Польщі максимально на 30 кілометрів; частину території Біловезької Пущі на ділянці Немирів-Ялівка на схід від «лінії Керзона», включно із Немировим, Гайнівкою, Біловежем і Ялівкою, із відхиленням на користь Польщі максимум на 17 кілометрів. Відповідно до ст. 2 кордон між СРСР і

Польською Республікою проходив від пункту поблизу витоку річки Сану на північний схід до її витоку і вниз посередині річки до точки, що знаходиться біля Солина, далі на схід від Перемишля до річки Солокії, звідти по річках Солокії і Західному Бугу на Немирів-Ялівці, потім до стику кордонів Литовської РСР, Польської Республіки і Східної Пруссії. Проведення на місцевості кордонів передбачалося здійснити змішаною радянсько-польською комісією з місцем перебування у Варшаві, що мала розпочати свою роботу не пізніше 15 днів із дня обміну ратифікаційними грамотами. Обмін ратифікаційними грамотами відбувся у Варшаві 5 лютого 1946. У розвиток цього договору 15 лютого 1951 в Москві укладено договір про обмін ділянками державних територій, який юридично зафіксував остаточне польсько-українське розмежування національних територій. Згідно з ним на прохання Польщі відбувся обмін прикордонними ділянками із майже однаковою площею. Внаслідок цього до Львівської області ввійшли землі в районі м. Кристонополя (нині м. Червоноград), а в межах польської держави опинилася територія довкола Нижніх Устриків Дрогобицької області. На продовження досягнутих домовленостей 15 лютого 1961 в Москві укладено спеціальний договір про режим радянсько-польського державного кордону, співробітництво і взаємну допомогу з прикордонних питань. Таким чином, було юридично зафіксовано факт включення протягом 1939–1945 років Західної України до складу СРСР, що відповідало рішенням і духу Тегеранської, Кримської та Потсдамської конференцій, а також Договору про дружбу, взаємодопомогу і повоєнне співробітництво між СРСР й Польщею, укладеного в Москві 21 квітня 1945.

Завершенням процесу врегулювання територіальних питань у радянсько-польських відносинах було остаточне визначено кордони України і засвідчено їх юридичне визнання світовим співтовариством. Було збільшено територію УРСР та її демографічний потенціал, здійснено об'єднання українських земель у складі однієї держави і, у підсумку, майже повністю завершено формування її державної території (останнім актом цього процесу стало включення 1954 Кримської області до складу УРСР).

Літ.: Внешняя политика Советского Союза в период отечественной войны. Документы и материалы. — М., 1947, т. 3; Мельник А. Я. правонаступництво України щодо міжнародних договорів СРСР. — К., 2005.

О. М. Горенко, І. М. Мельникова.

ДОГОВІР МІЖ СРСР І ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ ПРО ЗАКАРПАТСЬКУ УКРАЇНУ 1945. Підписаний 29 червня 1945 в Москві заступником голови РНК СРСР, наркомом закордонних справ В. Молотовим і (за дорученням президента Чехословаччини) головою уряду Чехословаччини З. Фірлінгером та статс-секретарем МЗС Чехословаччини В. Клементі-

сом. При підписанні були присутні: з чехословацької сторони — міністри уряду Л. Свобода, З. Неєдли, Г. Ріпка і Л. Прохазка, з радянської — голова РНК Й. Сталін, заступник наркома закордонних справ А. Вишинський, посол СРСР у Чехословаччині В. Зорін, представник уряду УРСР П. Рудницький.

Перша стаття договору проголошувала: «Закарпатська Україна (що носить, згідно з Чехословацькою Конституцією, назву Підкарпатська Русь), яка на підставі договору від 10 вересня 1919, укладеного в Сен-Жермені ан Ле, увійшла як автономна одиниця в межі Чехословацької Республіки, возз'єднується в згоді з бажанням, виявленим населенням Закарпатської України, і на підставі дружньої угоди обох Високих Договірних Сторін, зі своєю споконвічною батьківщиною — Україною і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки». У цій же статті зазначалося, що кордони між Словаччиною й Закарпатською Україною, які існували до 29 вересня 1938, із внесеними незначними змінами є кордонами між СРСР і ЧСР, згідно з картою, що додавалася. Окремим протоколом до договору про оптацію особам української та російської національностей, які проживали на території Чехословаччини, та особам словацької і чеської національностей, що проживали на території Закарпатської України, надавалося право вибору між громадянством СРСР і громадянством ЧСР. Цим правом незабаром скористалося близько 10 тис. осіб з обох сторін.

Договір означав завершення возз'єднання українських земель в єдиній Українській державі і, незважаючи на певні негативні моменти й прорахунки в процесі його укладання, став закономірним, історично справедливим актом. Його було ратифіковано 22 листопада 1945 Тимчасовими Національними зборами Чехословаччини, 27 листопада того ж року — Президією ВР СРСР. 22 січня 1946 указом Президії ВР СРСР була утворена Закарпатська область у складі УРСР.

Літ.: Договір між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою республікою про Закарпатську Україну. В кн.: Про Закарпатську Україну (Збірник матеріалів). — К., 1945; Макара М. П. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 — січень 1946 рр.). — Ужгород, 1945; Нариси історії Закарпаття (1918–1945). — Ужгород, 1995, т. 2.

С. В. Віднянський.

ДОГОВІР МІЖ СРСР ТА НІМЕЧЧИНОЮ ПРО НЕНАПАД 1939 («ПАКТ РІББЕНТРОПА-МОЛОТОВА») — двостороння угода, укладена в ніч з 23 на 24 серпня 1939 у Москві народним комісаром закордонних справ СРСР В. Молотовим і міністром закордонних справ Німеччини Й. Ріббентропом. Набула чинності з моменту її підписання. Строк її дії визначався на десять років, з автоматичним продовженням на п'ять років за умови, коли жодна зі сторін не зажадає її припинення.

Таємні переговори між сторонами розпочалися у квітні 1939. На той час Німеччина, порушивши Мюнхенську угоду 1938, окупувала Чехословаччину та Мемельську область Литви (березень 1939). У квітні 1939 Гітлер віддав наказ В. Кейтелю розробити план бліцкригу проти Польщі. Велика Британія та Франція надали гарантії Польщі й Румунії на випадок агресії проти них з боку Німеччини. Задля уникнення війни на два фронти у разі підтримки СРСР ідеї Британії та Франції щодо створення системи колективної безпеки, Гітлер наказав послу в Москві Ф. Шуленбургу негайно розпочати переговори із В. Молотовим. Йшлося про німецько-радянське зближення на ґрунті взаємної відмови від ідеологічних атак (антинацистських — у радянській пресі, антибільшовицьких — у німецькій). 20 травня 1939 відбулася перша зустріч Шуленбурга із Молотовим, під час якої з цього приводу було досягнуто повного взаєморозуміння. Водночас Молотов висунув вимогу, що перед підписанням економічної угоди доцільно укласти політичний пакт.

Після того, як англо- франко - радянські переговори у Москві (літо 1939) провалилися, просування німецько-радянських переговорів значно прискорилось. 3 серпня 1939 відбулася наступна зустріч Шуленбурга із Молотовим, що засвідчила відсутність серйозних перешкод на шляху досягнення спільних домовленостей. 19 серпня у Берліні сторони підписали торговельно-кредитну угоду, що передбачала надання Німеччиною СРСР кредиту у розмірі 200 млн. німецьких марок строком на сім років для закупівлі промислових товарів та озброєння. Водночас Радянський Союз зобов'язувався поставляти своєму партнеру сільськогосподарську продукцію й стратегічну сировину на 180 млн. марок. 23 серпня у Кремлі відбулася зустріч Ріббентропа зі Сталіним і Молотовим, що безпосередньо передувала укладанню пакту про ненапад.

Згідно з договором (сім статей), сторони мали утримуватися від агресивних дій і нападу одна на одну; у разі нападу з боку третьої держави на одну із сторін інша сторона не повинна підтримувати державу-агресора. СРСР і Німеччина зобов'язувалися не брати участі в угрупованнях держав, спрямованих проти однієї зі сторін; вирішувати всі спірні питання між собою виключно мирним шляхом і проводити спільні консультації з важливих питань міжнародної політики. Окремим таємним додатковим протоколом (чотири статті) визначалися сфери впливу між договірними сторонами у Східній і Південно-Східній Європі. До радянської сфери впливу переходили Латвія, Естонія, Фінляндія та Бессарабія; Литва визнавалася сферою впливу Німеччини; територія Польщі розподілялася між учасниками угоди по лінії річок: Нарев, Вісла, Піса, Сян.

28 вересня 1939 СРСР і Німеччина уклали у Москві двосторонній договір про дружбу і кордон, що став доповненням до пакту про ненапад. Він складався із п'яти статей і підтверджував дружні відносини між сторонами, передбачав розвиток економічної співпраці, розглядав здійснене обома сторонами переоблаштування кордонів «як надійний фундамент для подальшого

розвитку дружніх відносин між своїми народами». До договору додавалися конфіденційний протокол і два таємні додаткові протоколи, а також спеціальні карти, що фіксували зміни у кордонах порівняно з демаркаційною лінією за німецько-радянським пактом про ненапад 1939, що передбачало передачу СРСР Литви в обмін на Люблінське і частину Варшавського воєводства. Пролягаючи по лінії Бугу і Сяну, нова лінія розмежування відрізала від України Холмщину, Лемківщину й Підляшшя. Сторони також взяли взаємні зобов'язання придушувати на своїх територіях будь-які виявлення опору окупаційним режимам або агітацію, спрямовану проти інтересів обох сторін, а також інформувати одна одну про заходи, що вживаються з цією метою.

Відповідно до умов пакту та договору про дружбу і кордон, до складу СРСР протягом 1939–1940 увійшли території Західної України та Західної Білорусії (включені відповідно до складу УРСР і БРСР), Естонія, Латвія, Литва, Бессарабія, Буковина, Карельський перешийок. Унаслідок цього населення СРСР зросло на 23 млн. осіб. Німеччина своєю чергою отримала у 1939–1941 від СРСР 1 млн. нафтопродуктів, 1,6 млн. т зерна, 214 тис. т фосфатів, 185 тис. т марганцевої руди, 23 тис. т хромової руди. СРСР придбав в обмін багато новітньої військової техніки, промислове устаткування, 6430 металообробних верстатів.

22 червня 1941 договір порушено нападом гітлерівської Німеччини на Радянський Союз.

З отриманням секретного додатку до пакту про ненапад його політичну й правову оцінку дано в СРСР 1989 у спеціальній постанові Другого з'їзду народних депутатів.

Літ.: Год кризиса 1938-1939. — М., 1990, т. II; Самсонов А. М. Вторая мировая война. 1939-1945. — М., 1990; СССР — Германия 1939. Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. — Вильнюс, 1989, кн.1; Трубайчук А. Ф. 1939 год. — К., 1994; Україна: політична історія ХХ — початок ХХІ ст. — К., 2007.

О. С. Черевко.

ДОГОВІР МІЖ УКРАЇНОЮ ТА РЕСПУБЛІКОЮ ПОЛЬЩА ПРО ДОБРОСУСІДСТВО, ДРУЖНІ ВЗАЄМВІДНОСИНИ І СПІВРОБІТНИЦТВО 1992. Підписаний 18 травня главами держав Л. Кравчуком та Л. Валенсою в Бельведерському палаці (Варшава), під час першого офіційного візиту Президента України до Польщі. Укладений строком на п'ятнадцять років з подальшим продовженням терміну дії на наступний п'ятирічний період за умови, якщо жодна із сторін не заявить про відмову від нього у письмовій формі. Його підписанню передувало укладення у жовтні 1990 між країнами «Декларації про принципи та основні напрями розвитку українсько-польських відносин», проголошення Верховною Радою України Акту

незалежності від 24 серпня 1991, прийняття Сеймом та Сенатом Республіки Польща постанов, якими визнавалась незалежність України та містилось положення про намір розвивати співробітництво між державами.

Статті договору охоплюють сферу політичного співробітництва на міжнародному й регіональному рівнях. Сторони, високо оцінюючи значення дружніх українсько-польських відносин для досягнення європейської солідарності, домовились: про непорушність існуючого і позначеного на місцевості міждержавного кордону; не розповсюджувати та не виробляти ядерну зброю; визнавати права членів польської меншості в Україні і української — у Республіці Польща; сприяти розвитку безпосередніх зв'язків та співробітництва між регіонами, адміністративно-територіальними одиницями та містами; розвивати співпрацю у галузі економіки, культури, науки, освіти, торгівлі, охорони здоров'я і санітарної гігієни. Пріоритетне місце в угоді відводилось питанню економічних стосунків між державами, що пояснюється з одного боку, бажанням Польщі «мати сильного та багатого сусіда», що «завжди приносить користь», з іншого — прагненням України швидшої інтеграції до Європи.

Одночасно із договором підписано низку угод та протоколів щодо транспорту, науки, освіти, культури, а також сільського господарства.

На пленарному засіданні Верховної Ради України від 17 вересня під час обговорення питання ратифікації договору порушувалися питання, що не здобули свого висвітлення в документі, зокрема можливість безвізового переходу польсько-українського кордону громадянами обох держав, які у повоєнні роки були депортовані або переїхали із земель, де народились. На цьому ж засіданні Верховна Рада України прийняла постанову про ратифікацію договору, а 30 грудня 1992 в м. Києві міністри закордонних справ держав здійснили обмін ратифікаційними грамотами.

Укладення договору сприяло активізації політичного діалогу між Україною і Республікою Польща. Важливе значення для поглиблення двосторонніх зв'язків мав офіційний візит в Україну Президента Польщі Л. Валенси 24–25 травня 1993, одним з головних результатів якого стало створення Консультаційного комітету Президентів України і Республіки Польща. 25–26 червня 1996 у ході офіційного візиту Президента України Л. Кучми до Польщі підписано декларацію президентів, за якою партнерство України та Польщі визначалось як стратегічне.

Станом на 2009 договірно-правова база двох сусідніх країн налічує 13 міждержавних, 45 міжурядових та 35 міжвідомчих чинних двосторонніх документів.

Літ.: Договір про добросусідство, дружні взаємовідносини і співробітництво від 18 травня 1992 р. // <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1079.1871.0>; Ще не вмерла... — в Бельведері Президент України Леонід Кравчук в Польщі (підписано польсько-український трактат) // Наше слово (Варшава), 1992, 31 трав.; Україна на міжнародній арені: 36. док. і матер. (1991–1995). — К.,

1998, кн. 1; Зарецька Т. Українсько-польські відносини (1991–2001 рр.) // Україна і Польща — стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє. — К., 2002, ч. 2; Знахаренко О. Стратегічне партнерство в українсько-польських відносинах: державно-політичні та військові аспекти // Людина і політика, 2004, № 3; Митрофанова О. Польща як стратегічний партнер України // Політичний менеджмент, 2006, № 6.

І. С. Стрикун.

ДОГОВІР МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ РСР І РОСІЙСЬКОЮ РФСР 1990.

Підписаний 19 листопада 1990 в Києві головою ВР УРСР Л. Кравчуком і головою ВР РФСР Б. Єльциним. У договорі визначено принципи й основні напрями відносин між Україною й Росією як двома суверенними державами: вони гарантували громадянам, які проживали на їхніх територіях, незалежно від національності та інших відмінностей, громадянські, політичні, соціальні, економічні та культурні права відповідно до міжнародних норм про права людини. Маючи намір будувати свої відносини на основі принципів суверенної рівності, дружби й добросусідства, невтручання у внутрішні справи, сторони декларували бажання розвивати рівноправне й взаємовигідне співробітництво в галузі політики, економіки, культури, охорони здоров'я, екології, науки та техніки, в гуманітарній та інших галузях. Передбачалося, що питання економічного співробітництва, управління системами транспорту й зв'язку, торгового обміну, політики цін, конкретних механізмів господарських відносин регулюватимуться відповідними міжурядовими угодами. За кожною стороною визнавалося право самостійно визначати види й форми власності на своїй території. Всі питання щодо об'єктів загально-союзної власності повинні бути врегульовані окремими угодами, що ґрунтуються на законодавчих актах про захист економічного суверенітету. Договірні сторони визнали територіальну цілісність УРСР і РФСР в кордонах, існуючих у межах СРСР. Укладаючи цей договір, вони визнали необхідність підтримки системи колективної безпеки, спільної діяльності у сфері зовнішньої політики, в охороні довкілля, включаючи заходи щодо мінімізації наслідків Чорнобильської катастрофи 1986, участь у створенні міжнародної системи економічної безпеки. Було висловлено за доцільне здійснити обмін повноважними представництвами, а також створити постійно діючу міжпарламентську комісію зі співробітництва.

Договір було ратифіковано парламентами обох країн. Обмін ратифікаційними грамотами відбувся в Москві 14 червня 1991, і з цієї дати договір набрав чинності.

Літ.: Відомості Верховної Ради Української РСР, 1990, № 49; Україна на міжнародній арені. Зб. документів і матеріалів 1986–1990 рр. — К., 1993.

І. М. Мельникова.

ДОГОВІР МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ СРР І ЛАТВІЙСЬКОЮ ДЕМОКРАТИЧНОЮ РЕСПУБЛІКОЮ 1921. Укладено 3 серпня 1921 в Москві уповноваженим уряду УСРР Ю. М. Коцюбинським, уповноваженими уряду Латвійської Демократичної Республіки Е. А. Фельдманом, Е. Я. Шкіпсном, О. В. Харитоновським. У ст. 1-й зазначалося, що УСРР і Латвійська Республіка беззастережно визнають одна одну самостійними, незалежними і суверенними державами в існуючих кордонах, встановлених РСФРР та іншими сусідніми державами. Сторони зобов'язувалися заборонити перебування на своїй території будь-яких військ, за винятком урядових та військ дружніх держав, з якими однією із договірних сторін укладена воєнна конвенція, але які не перебувають у фактичному стані війни з другою договірною стороною; не допускати утворення й перебування на своїй території будь-яких організацій і груп, що претендують на роль уряду всієї території або її частини другої договірної сторони.

Обумовлювалося право особам української та латиської національностей, які проживають на території Латвії та УСРР і досягли 18-річного віку, якщо вони самі або їхні батьки були до 1 серпня 1914 прописані на території, що входить тепер до складу іншої країни (УСРР чи Латвійської Демократичної Республіки), в річний строк із дня ратифікації цього договору заявити про своє бажання відповідно змінити громадянство. Йшлося про надання можливості біженцям та учасникам Першої світової війни обох договірних сторін, які виявлять таке бажання, повернутися в найкоротший строк на свою батьківщину. У договорі йшлося також про повернення урядом УСРР майна, архівів, бібліотек, музеїв, художніх творів, вивезених з території Латвії у 1914–1917 рр. Передбачалося негайно після ратифікації цього договору укласти торговельний і транзитний договори, поштово-телеграфну конвенцію, встановити дипломатичні та консульські зносини між сторонами. Договір набрав чинності з моменту ратифікації.

Літ.: Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917–1923 рр.). — К., 1966.

Н. В. Кривець.

ДОГОВІР МІЖ УРЯДАМИ РСФРР І УСРР ТА УРЯДОМ АВСТРІЙСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ 1920. Підписаний 5 липня 1920 у Копенгагені від РСФРР і УСРР делегатом Ради Народних Комісарів М. Литвиновим, від Австрійської Республіки віце-президентом Державної комісії у справах військово-полонених П. Ріхтером. Сторони зобов'язалися повернути на батьківщину військових та цивільних полонених, користуючись для цього всіма наявними в розпорядженні транспортними засобами. Цей пункт договору вважався виконаним після передачі полонених на російсько-естонському кордоні біля Нарви (Естонія). Надавалося право, в залежності від обставин, пропонувати інші міс-

ця передачі полонених. Сторони висловили принципову згоду, щоб полонені, які мають бажання залишитися за кордоном, не зустрічали в цьому перешкод. Обумовлювалося право допускати до кожної зі сторін по одному представникові від договірних урядів з правом екстериторіальності і безперешкодного зв'язку із своїми урядами «з метою захисту інтересів і забезпечення репатрійованих військових і цивільних полонених та для надання їм допомоги». Для сприяння у виконанні цих завдань взаємно надавалося право в'їзду до договірних країн до 5 делегатів від кожного уряду. Австрійський уряд зобов'язувався додержувати нейтралітету у радянсько-польській війні, повністю заборонити поставку і перевезення через свою країну зброї всіх видів, бойових припасів або військового майна. Він також мав надати право вільного пересування народним комісарам колишнього угорського радянського уряду, які перебували в країні, і по можливості швидше сприяти відправленню їх до Росії. Договір передбачав надання представникам особливих повноважень від своїх урядів для відновлення перерваних війною економічних зв'язків між країнами.

Договір набрав чинності від дня його підписання.

Літ.: Документи внешней политики СССР — М, 1959, т. 3; Українська РСР на міжнародній арені. (1917–1923 рр.). Зб. док. — К., 1966.

Н. В. Кривець.

ДОГОВІР ПРО ВІДНОСИНИ ДОБРОСУСІДСТВА ТА СПІВРОБІТНИЦТВА МІЖ УКРАЇНОЮ І РУМУНІЄЮ 1997. Укладений 2 червня 1997 у м. Констанці між Президентом України Л. Кучмою і Президентом Румунії Е. Константинуеску під час першого офіційного візиту Глави Української держави до Румунії. Термін дії — 10 років. За умов відсутності попереднього анонсування наміру однієї зі сторін його денонсувати в установленому порядку, автоматично продовжується на наступні 5 років. Набув чинності 22 жовтня 1997.

Договір став результатом тривалого (1993–1997) й складного переговорного процесу. Причиною затягування переговорного процесу стало те, що Румунія продовжувала наполягати на включенні до преамбули договору положення про засудження політичних наслідків таємного протоколу № 3 до Пакту Ріббентропа-Молотова від 23 серпня 1939. Зміни на краще відбулися лише після парламентських і президентських виборів у Румунії 1996, коли новообраний президент Е. Константинуеску заявив, що румунська сторона готова визнати державний кордон із Україною, не має до неї територіальних претензій, і це є основою для будівництва нових двосторонніх відносин.

У преамбулі договору зафіксовано положення про засудження сторонами політики тоталітарних режимів, а також визнання ними існуючого державного кордону між двома країнами та, особливо, належності до України острова Зміїний.

Договір надав позитивного імпульсу поступальному розвитку відносин між Україною й Румунією у галузі політики, дипломатії, економіки, науки й культури. У документі, зокрема, зазначається, що сторони базують свої відносини на взаємній довірі, повазі, співпраці й партнерстві. Вони підтвердили також непорушність існуючого між двома країнами державного кордону й зобов'язалися утримуватися тепер і в майбутньому від будь-яких вимог чи дій, спрямованих на загарбання та окупацію частини чи всієї території іншої договірної сторони.

Особливістю договору стало включення до його тексту окремої найповнішої, порівняно з усіма попередньо укладеними договорами України й Румунії з третіми країнами, 13-ї статті, присвяченої взаємній співпраці у захисті прав української національної меншини в Румунії й румунської — в Україні. З огляду на те, що стаття про взаємний захист прав національних меншин становить приблизно одну третину тексту договору, можна стверджувати, що сторони приділяють велике значення цій проблематиці. Зокрема до її змісту включено спеціальні положення, що визначають, хто є предметом захисту національних меншин у відносинах України і Румунії. Відповідно до п. 2 ст. 13 румунська меншина в Україні включає громадян України незалежно від регіонів, де вони проживають, і які відповідно до їхнього вільного вибору належать до цієї меншини, зважаючи на їхнє етнічне походження, мову, культуру чи релігію. Договірні сторони також зобов'язалися у разі необхідності вживати належних заходів з метою розвитку всіх аспектів економічного, соціального, політичного й культурного життя і забезпечення повної й справжньої рівності між особами, які належать до національної меншини, та особами, які належать до більшості населення. Окремого значення для розвитку міжнаціональних відносин має п. 4 ст. 13, де сторони підтверджують, що особи, які належать до національних меншин, мають право, індивідуально або разом з іншими членами їхньої групи, на свободу виявлення, збереження й розвиток їхньої етнічної, культурної, мовної та релігійної ідентичності, право зберігати й розвивати свою культуру і право на захист від будь-якої спроби асиміляції проти їхньої волі.

На підставі п. 13 ст. 13 сторони створили змішану міжурядову українсько-румунську комісію з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин. Українську частину цієї комісії створено постановою Кабінету Міністрів України від 16 лютого 1998. Вона координує діяльність міністерств, інших центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення прав румунської меншини в Україні та української в Румунії. Основним її завданням є організація й розроблення комплексу заходів щодо співпраці між Україною і Румунією у питаннях забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин. Дотепер відбулися п'ять засідань цієї Комісії.

Літ.: Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною і Румунією // Урядовий кур'єр, 1997, 5 червня; Constantiniu F. *Semnarea tratatului de bază cu Ucraina, între incertitudini și speranțe* // *Lumea românească*, 1997, Nr. (7) 2, 25 februarie — 10 martie.

Т. Г. Рендюк.

ДОГОВІР ПРО ВІЙСЬКОВИЙ ТА ГОСПОДАРСЬКИЙ СОЮЗ МІЖ РОСІЙСЬКОЮ СФРР ТА УКРАЇНСЬКОЮ СРР 1920 — «робочеселянський союзний договір», укладений 28 грудня в Москві головою Раднаркому РСФРР В. Ленінім і наркомом закордонних справ Г. Чичерінім, з одного боку, й головою Раднаркому, наркомом закордонних справ УСРР Х. Раковським, з іншого. Складений двома мовами — російською та українською. Містив 7 статей й починався преамбулою, яка зазначала: «виходячи з прав народів на самовизначення», обидві республіки визнають «незалежність і суверенність кожної із сторін, що домовляються». Статтею 3 проголошувалися об'єднаними шість наркоматів обох країн: військово-морських справ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, пошти та телеграфів й Вищі Ради народного господарства. Вони передавалися під управління уряду РСФРР. Відтак об'єднані комісаріати здійснювали свої функції в Україні через своїх уповноважених, що їх надсилала Москва за погодженням кандидатур з ВУЦВК. Ці уповноважені входили до складу Раднаркому УСРР на правах народних комісарів.

У день підписання договір був ратифікований VIII Всеросійським з'їздом рад, а 2 березня 1921 — V Всеукраїнським з'їздом рад. Укладення двостороннього договору стало кроком на шляху до подальшої розбудови федеративної держави. За його зразком були укладені договори РСФРР з Білоруссю, Бухарою, Грузією, низка угод з Вірменією.

Літ.: *История Советской Конституции 1917–1956 гг. (в документах)*. — М., 1957; Кульчицький С. В. Вплив війн і революцій ХХ ст. на історичну долю України // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 2007, № 17.

І. С. Стрикун.

ДОГОВІР ПРО ДОБРОСУСІДСТВО, ДРУЖБУ І СПІВРОБІТНИЦТВО МІЖ УКРАЇНОЮ ТА РЕСПУБЛІКОЮ МОЛДОВА 1992. Укладений 23 жовтня 1992 в Кишиневі під час офіційного візиту Президента України Л. Кравчука до Молдови, де на найвищому рівні відбулося обговорення проблеми врегулювання конфлікту в Придністров'ї. На прес-конференції для українських і молдовських журналістів Л. Кравчук заявив, що позиція України відносно придністровської проблеми є незмінною й полягає у підтримці незалежності й неподільності Молдови, недоторканності її кордонів і невтору-

чанні в її внутрішні справи. Водночас він висловився за надання адміністративно-територіальної автономії Придністров'ю та визнання права його населення на політичне самовизначення у разі зміни міжнародно-правового статусу Молдови, зокрема об'єднання з Румунією. Президент наголосив на єдності позицій України й Молдови щодо СНД. Рівень забезпечення в Україні прав і свобод представників молдовської діаспори Л. Кравчук проілюстрував на прикладі Чернівецької області, де успішно діяло близько 140 молдовських шкіл і відділення в університеті. У рамках візиту відбулася зустріч Президента України з представниками Товариства української культури, за сприяння якого в Молдові створювалися гуртки української мови, функціонувало близько 80 українських шкіл, відкрито першу українську гімназію у Кишиневі, розроблялися плани створення Українського університету (у той час на території Молдовської держави проживало 600 тис. українців, з них 250 тис. — у Придністров'ї). Президент Республіки Молдова М. Снегур у своїй заяві високо оцінив послідовну позицію України щодо дотримання принципів територіальної цілісності Молдови й невтручання в її внутрішні справи. Президенти обговорили і питання водопостачання на півдні Молдови та України, спільного використання залізниць і портів України для імпорту товарів до Молдови. Під час відвідання українською делегацією Інституту генетики АН Молдови його директор А. Жакоте і президент АН А. Андрієш констатували сповільнення співпраці з українськими вченими й висловили побажання щодо її розвитку. Найважливішим результатом візиту Л. Кравчука до Молдови стало укладення договору, що, згідно з висловом М. Снегура, створив цілком нову основу для українсько-молдовських відносин. За Україну його підписав Л. Кравчук, за Молдову — М. Снегур. Верховна Рада України ратифікувала договір 1 листопада, а молдовський парламент — 3 грудня 1996. Він набув чинності 5 січня 1997 — в день обміну ратифікаційними грамотами між міністрами закордонних справ обох держав у м. Одесі. У договорі наголошується, що Україна й Молдова, як дружні держави, розбудовуватимуть добросусідські та партнерські відносини, керуючись принципами Заключного Акта НБСЄ 1975: суверенної рівності, незастосування сили або погрози силою, непорушності кордонів, територіальної цілісності держав, мирного врегулювання суперечок, невтручання у внутрішні справи інших держав, поваги прав людини і основних свобод, рівноправ'я та права народів розпоряджатися своєю долею, співпраці між державами, сумлінного виконання зобов'язань за міжнародним правом. Україна й Молдова зобов'язалися співпрацювати у галузі безпеки: не дозволяти використовувати свою територію для збройної агресії чи інших силових дій проти іншої договірної сторони, протидіяти створенню й діяльності на своїх територіях будь-яких незаконних збройних формувань, у разі агресії проти іншої договірної сторони не надавати підтримку агресору й сприяти розв'язанню конфлікту

за посередництва ООН та НБСЄ, інформувати одне одного щодо зосередження військ і бойової техніки у районах спільного кордону. Кожна з держав узяла на себе зобов'язання забезпечувати основні права й свободи громадянам іншої договірної сторони та особам без громадянства, які проживають на її території. Зафіксовано, що Україна й Молдова зобов'язуються гарантувати права представників національних меншин на своїх територіях згідно з нормами ООН та НБСЄ, забезпечувати їхній вільний етнічний, культурний, мовний і релігійний розвиток, захищати від будь-яких спроб асиміляції, створювати сприятливі умови для діяльності культурно-освітніх закладів і вільного прийому радіо- й телепередач мовою цих меншин у місцях їх компактного проживання. Проголошено взаємне зобов'язання заохочувати зв'язки між своїми громадянами як на індивідуальній основі, так і на рівні державних, громадських та інших установ; сприяти співпраці між органами державної влади та управління, регіональними й місцевими органами самоврядування; розвивати прикордонне співробітництво. Передбачено розвиток економічних відносин, співпрацю в галузі транспорту, культури, охорони здоров'я, молодіжних обмінів, спорту. Сторони зобов'язалися створювати сприятливі умови для наукової співпраці, зв'язків між ученими, науководослідними інститутами, закладами Академій наук, науково-виробничими об'єднаннями. Україна й Молдова домовилися сприяти вивченню і популяризації культурних надбань, зокрема мови одна одної, співпрацювати в галузі охорони навколишнього середовища, права, боротьби проти організованої злочинності й тероризму. Передбачалося укладення інших договорів та угод щодо співпраці у галузях: валютно-фінансовій, торговельного обміну, платежів, руху цінних паперів, митних і транспортних тарифів. Договір укладено на 5 років з автоматичним подовженням його дії на наступні 5 років за умови, що жодна з держав-підписантів не ініціює його денонсацію.

Літ.: Чала С. Снегур звіряє стрілки за Кравчуком // *Голос України*, 1992, 24 жовтня; Правденко С. Кравчук-Снегур: твереза політика // *Голос України*, 1992, 27 жовтня; Договір про добросусідство, дружбу і співробітництво між Україною та Республікою Молдова // *Політика і час*, 1992, № 11–12; Бойко В. Наш особливий партнер. Україна — Молдова: сусідські відносини — на міждержавну правову основу // *Політика і час*, 1994, №1; Сорока М. Світ відкриває Україну. Про зовнішню політику Української держави у 90-х роках ХХ ст. Статті. Документи. Коментарі. — К., 2001; Україна — Румунія — Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин: Міжнародна наукова конференція 16–17 травня 2001 року. — Чернівці, 2002; Україна — Молдова: історична спадщина і перспективи розвитку співробітництва: Матеріали науково-практичної конференції за міжнародною участю 26–27 червня 2002 року. — Одеса, 2003; Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України. — К., 2006.

О. А. Іваненко.

ДОГОВІР ПРО ДОБРОСУСІДСТВО, ДРУЖНІ ВІДНОСИНИ І СПІВРОБІТНИЦТВО МІЖ УКРАЇНОЮ ТА СЛОВАЦЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ 1993. Підписаний Президентом України Л. Кравчуком та Президентом Словацької Республіки М. Ковачем в Києві 29 червня 1993 під час перебування останнього з офіційним візитом у м. Києві. Договір ратифікований постановою Верховної Ради від 24 лютого 1994, набув чинності 16 червня 1994 після його ратифікації Народною Радою СР і обміну ратифікаційними грамотами.

Слід зазначити, що словацькі, як і чеські, владно-політичні сили заздалегідь впродовж 1990-1992 готувалися до усамостійнення своїх республік через договірне припинення федерального союзу в рамках Чехословаччини й, відповідно, налагоджували попередні контакти із зарубіжними державами, в тому числі і незалежною Україною. Словаччина ще у 1990 виборолла у федеральної влади право на певну самостійність у діях на міжнародній арені: було створено навіть міністерство зовнішніх стосунків Словаччини. Глава цього відомства — міністр П. Демеш 14 листопада 1991 відвідав Україну і обговорив із першим заступником голови Верховної Ради України І. Плющем питання взаємного визнання та розвитку українсько-словацьких відносин після здобуття незалежності. Не випадково Словаччина в числі перших держав світу 8 грудня 1991 визнала незалежність України.

Наприкінці 1992, коли питання чесько-словацького розлучення було остаточно вирішено, з місією підготовки безпроблемного визнання Україною СР і ЧР після майбутнього проголошення їх незалежності до Києва прибув Голова Федеральних Зборів ЧСФР, майбутній перший президент Словаччини М. Ковач. Україна стала першою державою світу, яка 23 грудня 1992 заявила про визнання незалежності Словаччини і офіційно визнала суверенітет Словацької Республіки зразу ж після розлучення останньої 1 січня 1993 з Чехією. Україна була також співавтором резолюції про прийняття новостворених Словацької і Чеської республік до ООН. 30 січня 1993 між Україною і СР встановлені дипломатичні відносини, у Братиславі та Києві відкриті, відповідно, українське і словацьке посольства. У 2000 відкрито Генеральне консульство СР в м. Ужгород, у 2003 — Генеральне консульство України в м. Пряшів, Почесні консульства Словацької Республіки у м. Донецьку та м. Ужгороді.

Договір про добросусідство, дружні відносини та співробітництво між Україною та Словацькою Республікою насамперед зафіксував відсутність територіальних претензій двох сусідніх країн одна до одної. Стаття 1 договору зокрема гласить: «Договірні Сторони розвиватимуть свої відносини як дружні держави. Вони будуватимуть відносини між собою на основі принципів суверенної рівності, територіальної цілісності та політичної незалежності, непорушності існуючих державних кордонів...». Вже 14 жовтня 1993 в Братиславі було підписано договір між Україною і Словацькою Республікою про спільний державний кордон, ратифікований Верховною Радою України 15 липня 1994.

Договір відкрив широкі можливості для всебічного взаємовигідного співробітництва між Україною і Словацькою Республікою, яке зумовлене багатьма об'єктивними факторами: наявністю спільних кордонів; глибокими історичними та культурними зв'язками обох народів; традиційними господарськими зв'язками, взаємодоповнюючим характером національних економік; наявністю досить чисельної українсько-русинської меншини в Словаччині та словацької — в Україні. Щодо останнього, то в договорі передбачалось створення українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури, яка поряд з міжурядовою українсько-словацькою комісією з питань торговельно-економічного і науково-технічного співробітництва відіграє важливу роль у формуванні системи і координації міждержавного співробітництва України і Словацької Республіки. Серед перспективних напрямів українсько-словацьких відносин було визначено розвиток міжрегіональних і транскордонних зв'язків.

Українсько-словацькі відносини відчутно активізувалися і увійшли в якісно новий етап розвитку з обранням у 1999 вперше всенародним волевиявленням Президентом СР Р. Шустера — щирого поборника зміцнення словацько-українського співробітництва. Воно характеризується позитивною динамікою та виходом на рівень конструктивного партнерства у всіх сферах політичного, економічного та гуманітарного співробітництва, розширенням українсько-словацької договірно-правової бази, яка станом на початок 2010 нараховувала майже 100 різних угод, договорів, інших двосторонніх міжнародних документів. Відбувається інтенсифікація політичного діалогу на найвищому рівні, що має вагомий вплив на наповнення двосторонніх відносин конкретним змістом. Лише за період 1999–2004 відбулося 11 зустрічей президентів України і Словаччини. Ця тенденція продовжується і після обрання Президентом Словацької Республіки І. Гашпаровіча, який 6–7 жовтня 2010 вперше відвідав Україну з офіційним візитом.

Літ.: Алмашій В. Створення та діяльність Українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури (1990-ті роки) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 2008, вип. 17; Віднянський С. В., Сергієнко Т. С. Українсько-словацькі відносини: здобутки і перспективи // Науковий вісник Дипломатичної академії України. — К., 2002, вип. 7; Вовканич І. І., Сюсько І. М. Становлення міждержавних взаємин Чехії, Словаччини та України // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 1998, вип. 7.; Макара М. П., Минович І. І. Карпатами поріднені: нарис етнополітичної історії і сучасного стану українсько-словацьких взаємин. — Ужгород, 1997; Україна і Європа (1991–2000 рр.). Частина І. Україна в міжнародних відносинах з країнами Центральної та Південно-Східної Європи. Анотована історична хроніка. — К., 2001.

С. В. Віднянський, Л. В. Янчук.

ДОГОВІР ПРО ДРУЖБУ, ДОБРОСУСІДСТВО І СПІВРОБІТНИЦТВО МІЖ УКРАЇНОЮ І РЕСПУБЛІКОЮ БІЛОРУСЬ 1995 — базовий договір між Україною і Республікою Білорусь, підписаний 17 липня за Україну — Президентом України Л. Кучмою, за Республіку Білорусь — Президентом Республіки Білорусь О. Лукашенком. Термін дії договору — 10 років (його дія автоматично продовжується на наступні десятилітні періоди, якщо жодна із договірних сторін не заявить про своє бажання припинити його дію).

Сторони констатували, що з набуттям чинності цього договору припиняє свою дію Договір між Українською РСР і Білоруською РСР від 29 грудня 1990. Україна і Республіка Білорусь наголосили, що засновують свої відносини на взаємній повазі, довірі й згоді, керуючись принципами поважання державного суверенітету, рівноправності й невтручання у внутрішні справи одна одної, відмови від застосування сили, економічних чи будь-яких інших засобів тиску, мирного врегулювання спорів, поваги до прав людини і основних свобод, виконання зобов'язань по міжнародному праву. Договірні сторони підтвердили свій намір дотримуватися Статуту ООН, Гельсінського Заключного Акта (1975), Паризької Хартії для нової Європи.

Сторони визнали непорушність існуючих між ними державних кордонів і підтвердили, що не мають жодних територіальних претензій одна до одної і не висуватимуть їх у майбутньому, поважатимуть інтереси білоруської меншини в Україні і української меншини в Республіці Білорусь. Обидві держави сприятимуть продовженню процесу обмеження озброєнь і роззброєння, зміцненню ролі ООН у справі підтримання міжнародного миру і безпеки, створенню системи колективної безпеки в Європі; сприянню взаємовигідному торгово-економічному і науково-технічному співробітництву між ними; тісній співпраці у галузі сільського господарства і переробної промисловості; застосуванню ресурсозберігаючих технологій, розвитку транспорту, інформатики і зв'язку; співробітництву в галузі освіти, науки і техніки, культури, інформації, літератури і мистецтва, охорони і поліпшення стану навколишнього середовища, охорони здоров'я, соціального захисту і соціального забезпечення. Країни забов'язались об'єднувати і координувати зусилля у вивченні, ослабленні й мінімізації наслідків Чорнобильської катастрофи 1986.

16 травня 1997 Верховна Рада України ухвалила документ «Про ратифікацію Договору про дружбу, добросусідство і співробітництво між Україною і Республікою Білорусь». Він набрав чинності 6 серпня 1997.

На основі цього договору 12 травня 1997 укладено Договір між Україною і Республікою Білорусь про державний кордон; він був ратифікований Верховною Радою України 18 липня 1997. Білоруська сторона тривалий час відкладала ратифікацію у зв'язку із проблемою погашення боргу України

перед Білоруссю, що виник у 90-і роки. 2 квітня 2010 Національні Збори Республіки Білорусь ратифікували договір про державний кордон 1997, який дає можливість завершити договірно-правове оформлення українсько-білоруського державного кордону.

Літ.: Про ратифікацію Договору про дружбу, добросусідство і співробітництво між Україною і Республікою Білорусь: Закон України від 16.051997// Відомості Верховної Ради України, 1997, № 26; Договір між Україною і Республікою Білорусь про державний кордон <http://www.zakon.rada.gov.ua>; Національні Збори Республіки Білорусь ратифікували Договір про державний кордон між Україною і Республікою Білорусь <http://www.kmu.gov.ua> — Урядовий портал МЗС.

О. Я. Видаш.

ДОГОВІР ПРО ДРУЖБУ І БРАТЕРСТВО МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ СРР І ТУРЕЧЧИНОЮ 1922. Укладено 2 січня 1922 у м. Анкарі (Туреччина) уповноваженим уряду УСРР, членом ВУЦВК та РНК, головнокомандувачем збройними силами України й Криму М. Фрунзе та уповноваженим Великих національних зборів Туреччини, депутатом ВНЗТ, комісаром закордонних справ Юсуфом Кемаль-беєм. Підписанню договору передувала українсько-турецька конференція, що проходила 25–29 грудня 1921 в Анкарі. Зміст договору в основному повторював головні положення аналогічних договорів Туреччини з республіками Закавказзя (13 березня 1921) та з РСФРР (16 березня 1921). Кожна із сторін зобов'язалася не визнавати будь-яких договорів або інших міжнародних актів, прийнятих усупереч їх волі, а також денонсувати всі попередні договори між Російською імперією та Османською імперією або Україною і Туреччиною, що не відповідали обопільним інтересам.

Уряд УСРР підтвердив усі положення договору стосовно території Туреччини та її кордонів, визнані попередніми договорами Туреччини із РСФРР і республіками Закавказзя, а також статті щодо режиму її капітуляції, тобто УСРР не визнала окупації державами Антанти низки районів Туреччини, в тому числі й столиці — Стамбула.

Водночас, Туреччина визнала УСРР незалежною й суверенною державою в територіальних межах, установлених згідно з договорами УСРР з РСФРР і сусідніми державами. За цим договором, міжнародний статус проток Босфору і Дарданелл (тобто виходу із Чорного в Середземне море) мала визначити конференція причорноморських держав, при цьому застерігалось, що її рішення не повинні завдавати шкоди суверенітету та безпеці Туреччини.

УСРР і Туреччина зобов'язувалися не допускати утворення або перебування на своїх територіях ворожих, відповідно до Туреччини та УСРР, організацій, груп, офіційних осіб, а також, встановити на своїх територіях

режим найбільшого сприяння для громадян кожної з договірних сторін, які перебували на території другої (на них поширювалися всі права й обов'язки, що випливали із законів країни перебування, за винятком обов'язків із національної оборони, від яких вони звільнялися; питання їхнього сімейного, спадкового права та дієздатності мали бути вирішені спеціальною угодою). Планувалося розробити і підписати поштову, телеграфну, консульську конвенції та радіоконвенцію. До укладання консульської конвенції стосунки між обома державами регулювалися нормами міжнародного права на засадах взаємності. Договір передбачав установа дипломатичних відносин між обома державами й підлягав ратифікації. У червні 1922 у Харкові відбувся обмін ратифікаційними грамотами, для чого туди прибула турецька делегація на чолі з міністром охорони здоров'я Різа Нур-беєм.

Укладанням договорів Туреччини з РСФРР, республіками Закавказзя та УСРР радянські республіки розширювали коло держав, які їх визнавали, а також прагнули надати національно-визвольній боротьбі турецького народу соціалістичного спрямування та розв'язати на свою користь проблему статусу проток, а Туреччина прагнула домогтися від держав Антанти перегляду не вигідного для неї Севрського мирного договору 1920, який став результатом поразки Туреччини у Першій світовій війні у складі Четверного союзу.

Літ.: Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917–1923 рр.). — К., 1966; Україна і зарубіжний світ. — К., 1970; Мельтюхов М. Советско-польские войны. — М., 2001; S. Kostova (укл.). Rulers of the Ottoman Empire. The sultans of the Osman Gazi dynasty. — Sophia, 2003.

В. В. Павленко.

ДОГОВІР ПРО ДРУЖБУ І СПІВРОБІТНИЦТВО МІЖ УКРАЇНОЮ І ТУРЕЦЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ 1992. Підписаний 4 травня 1992 в місті Анкарі Президентом України Леонідом Кравчуком і Прем'єр-міністром Турецької Республіки Сулейманом Демірелем. Ратифікований Верховною Радою України 17 вересня того ж року. Набув чинності після обміну ратифікаційними грамотами 30 травня 1994.

У договорі (вміщує 20 статей) наголошено, що традиційні добросусідські відносини між країнами, закладені 2 січня 1922 у Договорі про братерство між Україною і Туреччиною, є «доброю основою для їх майбутніх відносин» у рамках міжнародного права, закріплених у Статуті ООН, Гельсінському Заключному Акті та інших документах.

Сторони домовилися, що заохочуватимуть активізацію контактів між двома країнами на всіх рівнях, приділяючи особливу увагу розвитку міжпарламентських зв'язків і сприяючи розширенню контактів між громадськими установами, організаціями і громадянами, а також — проводити

консультації з метою впорядкованого розвитку їхніх відносин і обміну думками з міжнародних і регіональних питань не рідше одного разу на два роки по черзі у Києві та Анкарі.

Договір визначив напрями широкої двосторонньої співпраці. Наголошено на необхідності розвитку всебічного співробітництва в економічній, торговельній і науково-технічній галузях з метою підвищення добробуту обох народів, створенні сприятливих правових, економічних і фінансових умов «для поетапного переходу до широкого ефективного і вільного обігу товарів, послуг і капіталів між двома країнами».

Держави домовилися, що заохочуватимуть розбудову контактів між їхніми народами і розвиток туризму, сприятимуть зміцненню зв'язків між молодіжними і спортивними організаціями, розвиватимуть співробітництво в галузях науки, техніки, культури, мистецтва, освіти та інформації.

Особливого значення надано питанню взаємодії у чорноморському регіоні на основі «Декларації про чорноморське економічне співробітництво», активізації прибережної торгівлі, перетворенню басейну Чорного моря в «зону миру, стабільності і процвітання», співпраці в галузі охорони навколишнього середовища.

Договір укладено терміном на десять років з автоматичним продовженням його дії на наступні п'ятирічні періоди, якщо він не буде денонсований однією із сторін.

З часу підписання договору характерною рисою відносин між Україною і Турецькою Республікою став розвиток активного політичного діалогу, зокрема на найвищому рівні, формування договірно-правової бази українсько-турецької міждержавної співпраці. Під час офіційних візитів Президента Турецької Республіки С. Деміреля в Україну (1994) і Президента України Леоніда Кучми до Турецької Республіки (1996) укладено низку міждержавних угод: «Про кордони економічних (морських) зон України і Республіки Туреччина», «Про військово-технічне співробітництво», «Про морське торговельне судноплавство» тощо. Основну договірно-правову базу відносин остаточно сформовано у період з 1998 до 2000 під час офіційних візитів Президента Турецької Республіки С. Деміреля в Україну (1998) і Президента України Л. Кучми до Турецької Республіки (2000). Під час цих зустрічей укладено консульську конвенцію та низку двосторонніх угод «Про співробітництво в галузі охорони здоров'я та медичної науки», «Про співробітництво в галузі освіти», «Про співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища».

Серед стратегічно важливих міждержавних договорів, укладених після 2000: «Угода про створення Чорноморської групи військово-морського співробітництва» (2001), «Про співробітництво у сфері дослідження та використання космічного простору» (2001), «Угода про технічне і фінансове

співробітництво» (2002), два меморандуми 2003 «Про співробітництво між Національним інститутом стратегічних досліджень при Президентові України і Центром стратегічних досліджень при МЗС Республіки Туреччина» та «Про співробітництво між Національним інститутом проблем міжнародної безпеки при РНБО України і Центром стратегічних досліджень при МЗС Республіки Туреччина». 2010 відбулися офіційні візити заступника Державного секретаря МЗС Турецької Республіки Унала Чевікьози та міністра закордонних справ Турецької Республіки Ахмета Давутоглу. Під час візитів йшлося про створення необхідних передумов для виведення торговельно-економічної співпраці між обома державами на якісно новий рівень, зокрема про започаткування довгострокових проектів у енергетичній, транспортній та науково-технічній сферах. Сторони підтвердили намір активізувати політичний діалог з метою виведення відносин між Києвом та Анкарою на рівень стратегічного партнерства у найближчій перспективі, уклали «дорожню карту розвитку двосторонніх відносин на 2010–2011 роки».

Нині документальна база українсько-турецьких міждержавних відносин становить понад 70 угод.

Літ.: Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Турецькою Республікою // Політика і час, 1992, № 6; Жангожа Р. Турецький вектор геополітичної орієнтації України // Україна — Туреччина: Безпека та співробітництво в Чорноморському регіоні / Матеріали міжнародної конференції., Київ, 10-11 квітня 2000 р. — К., 2000; Побережний В. Туреччина у зовнішній політиці України // Нова політика, 2002, №3; Долгов Є. Чорне море єднає нас. Посольству України в Туреччині 10 років: минуле, сьогодення, майбутнє // Політика і час, 2003, № 1; Руликівський С. Культурно-освітнє співробітництво між Україною та Туреччиною в 1991-2006 рр. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — 2007, вип. 16; Руликівський С. Формування правової бази українсько-турецьких міждержавних відносин // Там само. — 2008, вип. 18.

В. В. Піскіжова.

ДОГОВІР ПРО ДРУЖБУ, ПАРТНЕРСТВО І СПІВРОБІТНИЦТВО МІЖ УКРАЇНОЮ І РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ 1997. Укладено 31 травня у Києві й скріплено підписами Президента України Л.Кучми та Президента Російської Федерації Б.Єльцина. Термін дії договору 10 років. Він прийшов на зміну Договору УРСР і РРФСР від 19 листопада 1990 і врегулював принципово важливі питання у відносинах між обома державами. Містить 41 статтю.

Ст. 1 констатує рівноправний і суверенний статус України й РФ та оголошує відносини між ними як стратегічне партнерство й співробітництво.

За ст. 2 визнається територіальна цілісність та непорушність існуючих кордонів між обома державами.

Договір (ст. 3) декларує мирне врегулювання спорів, незастосування сили або загрози силою, невтручання у внутрішні справи, додержання прав людини та основних свобод, співробітництва на основі міжнародних зобов'язань та міжнародного права. Ст. 4 містить зобов'язання здійснювати співробітництво з метою зміцнення міжнародного миру й безпеки, сприяти процесу загального роззброєння, створення та зміцнення колективної безпеки в Європі.

Ст. 5 прокламуються домовленості про проведення регулярних зустрічей на вищому рівні, створення змішаних комісій для вирішення окремих питань, що становлять взаємний інтерес. Відповідно до ст. 6 Україна і РФ зобов'язалися не укладати з третіми країнами будь-яких договорів, спрямованих проти іншої сторони.

Ст. 8 містить зобов'язання обох країн зміцнювати співробітництво у військовій та військово-технічній галузі, забезпечення державної безпеки, співробітництва з прикордонних питань, митної справи, експортного та імміграційного контролю на основі окремих угод. Ст. 10 визнає право кожної із сторін захищати у встановленому порядку права своїх громадян, які проживають на території іншої сторони, згідно з нормами міжнародного права. Ст. 12 зобов'язує сторони захищати етнічну, культурну, мовну та релігійну самобутність національних меншин на своїх територіях.

Ст. 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20 присвячено співробітництву в економіці. Україна і РФ визнають необхідність поетапного формування і розвитку загального економічного простору шляхом створення умов для вільного пересування товарів, послуг, капіталів і робочої сили. Ст. 23, 24 передбачають співробітництво в галузі культури, а ст. 25, 26 — в галузі захисту і поліпшення стану навколишнього середовища.

Ст. 27, 28 зобов'язують розвивати співробітництво в галузі соціального захисту своїх громадян, які постійно проживають чи тимчасово перебувають на території іншої сторони. Ст. 31 присвячено розвитку співробітництва в галузі охорони здоров'я і поліпшення санітарно-епідеміологічної обстановки. Ст. 32 врегульовує міграційні процеси. Ст. 33 передбачено співробітництво у боротьбі зі злочинністю.

Сторони взяли також зобов'язання з розвитку міжпарламентського співробітництва (ст. 35).

Згідно зі ст. 40 договір укладено терміном на десять років з автоматичним продовженням його у разі, якщо жодна із сторін своєчасно не заявить про своє бажання припинити його дію.

Договір було ратифіковано ВР України 14 січня 1998, Державною думою РФ — 15 грудня 1998, а Радою Федерації — 17 лютого 1999.

Ставши базовим нормативно-правовим документом двосторонніх відносин між Україною і РФ на тривалий період, договір набув чинності 1 квітня 1999. Від 1 квітня 2009 дію договору автоматично продовжено.

Літ.: Великий договір України з Росією: історичний компроміс чи реальний шанс на стратегічне партнерство?: матеріали «круглого столу» 30 квітня 1999 р. — К., 1999; Україна-Росія 1990–2000. Документи та матеріали. — К., 2001; Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001). — К., 2001.

Н. А. Ярмо.

ДОГОВІР ПРО ДРУЖБУ, СПІВРОБІТНИЦТВО І ВЗАЄМОДОПОМОГУ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА РЕСПУБЛІКОЮ ГРУЗІЯ 1993. Підписаний 13 квітня 1993 у Києві президентами обох держав — Л. М. Кравчуком та Е. А. Шеварнадзе. Набув чинності 7 вересня 1994 в день обміну ратифікаційними грамотами. Укладання договору відбулося в особливо складний для Грузії період відновлення внутрішньої та міжнародної стабільності після трагічного громадянського протистояння. Документ став визначальною віхою державного розвитку двох народів колишнього СРСР і ознаменував перехід двосторонніх відносин на якісно новий рівень.

У договорі висловлено спільне переконання сторін, що подальший розвиток відносин дружби і взаємовигідного співробітництва відповідає корінним інтересам обох держав і служить справі миру і безпеки, сприяє зміцненню засад демократичної правової державності на основі загально-визнаних норм міжнародного права й у відповідності до цілей і принципів Статуту ООН та в інтересах розбудови мирної, демократичної і єдиної Європи. Договір зафіксував зобов'язання сторін послідовно керуватися принципами взаємної поваги державного суверенітету, територіальної цілісності і непорушності існуючих кордонів, рівноправності і невтручання у внутрішні справи одна одної, незастосування сили чи загрози силою, мирного врегулювання спорів, поваги до прав людини і основних свобод (ст. 1). Україна і Грузія мають співробітничати з метою зміцнення миру, підвищення стабільності й безпеки як у глобальному, так і в регіональному масштабі (ст. 2). Відповідно до ст. 4, сторони зобов'язалися ніколи і ні за яких обставин не використовувати свої збройні сили одна проти одної. Кожна зі сторін має не допускати використання її території для підготовки та здійснення агресії або інших насильницьких дій проти іншої сторони. У випадку, якщо одна зі сторін стане об'єктом агресії, інша сторона не повинна надавати агресору будь-якої військової допомоги або іншого сприяння. Висловлено готовність України та Грузії до тісної взаємодії в рамках міжнародних організацій, членами яких вони є, а також на багатосторонніх конференціях і форумах з метою надання незворотного характеру позитив-

ним змінам у Європі та у взаємовідносинах між державами в цілому, стимулювання міжнародного співробітництва в усіх галузях.

Договором передбачено механізм регулярних консультацій з приводу ключових проблем сучасності та питань, що становлять взаємний інтерес. Задекларовано готовність до організації обміну досвідом та інформацією між представниками урядів, міністерств та відомств, неурядових організацій. Сторони гарантували громадянам та особам без громадянства, що постійно проживають на їх території, громадянські, політичні, соціальні, економічні та культурні права та свободи незалежно від їх національності, статі, мови, релігії, політичних та інших переконань. Україна і Грузія акцентували важливість поваги до прав громадян, які належать до національних меншин, рівно як і дотримання цими громадянами зобов'язань перед державою, в якій вони проживають. Країни взяли на себе зобов'язання щодо захисту етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин на своїй території і щодо створення умови для її збереження і розвитку.

Важливу увагу приділено забезпеченню сприятливих умов для розвитку торговельно-економічного співробітництва. З цією метою досягнуто згоди щодо надання одна одній режиму найбільшого сприяння. Україна і Грузія зобов'язалися всіляко заохочувати різні форми кооперації та прямих зв'язків між фізичними та юридичними особами обох держав.

Україна і Грузія висловили готовність до тісного співробітництва в рамках Стамбульської декларації про чорноморське економічне співробітництво 1992. Вони наголосили, що і надалі всебічно сприятимуть підвищенню ролі Чорноморського економічного співробітництва.

Країни зголосилися сприяти розробці та здійсненню спільних природоохоронних програм і проєктів, особливо в екологічно напружених районах, прагнучи до створення всеохоплюючої міжнародної системи екологічної безпеки і взаємодії. Висловлено прагнення розвивати співробітництво в галузі освіти, науки і техніки, заохочуючи прямі зв'язки між учбовими закладами, науково-дослідницькими та проєктно-конструкторськими закладами і підприємствами, здійснення спільних програм і розробок. Задекларовано готовність до співпраці у питаннях підготовки кадрів, обміну вченими, фахівцями, аспірантами та студентами. Договір має стимулювати також поглиблення контактів на довготривалій основі між національними академіями та науковими центрами.

Зафіксовано прагнення розвивати та поглиблювати контакти і зв'язки в галузі культури та мистецтва, заохочувати на взаємній основі відкриття та діяльність культурно-інформаційних центрів.

Особливу увагу приділено поглибленню контактів та зв'язків між парламентами та іншими виборними органами влади двох країн, співробітництву по лінії поріднених міст.

Одним з напрямків двосторонньої співпраці визначено співробітництво у сфері боротьби із злочинністю, в тому числі з її організованими формами, що мають міждержавний та міжрегіональний характер.

Спеціально наголошується, що цей договір не спрямований проти третіх країн. Обидві сторони розглядають своє співробітництво як складовий та динамічний елемент подальшого розвитку процесу НБСЄ.

Договір укладено терміном на десять років. Його дія автоматично продовжується на наступні п'ятирічні періоди, якщо жодна зі сторін не заявить шляхом письмового повідомлення про своє бажання денонсувати його.

Договір створив сприятливі рамкові умови для розвитку двосторонньої та багатосторонньої співпраці. Нині українсько-грузинські відносини мають широку договірно-правову базу: 115 підписаних документів між Україною і Грузією, ними охоплені практично всі напрями співробітництва.

Літ.: Зібрання чинних міжнародних договорів України. — К., 2004, № 4 (Книга 2).

О. М. Горенко.

ДОГОВІР ПРО ДРУЖНІ ВІДНОСИНИ І СПІВРОБІТНИЦТВО МІЖ УКРАЇНОЮ І РЕСПУБЛІКОЮ БОЛГАРІЯ 1992. Укладено 5 жовтня 1992 в м. Софії за підписами Президента Республіки Болгарія Ж. Желева та Президента України Л. Кучми, ратифіковано Верховною Радою України 9 квітня того ж року. 2 березня 1994 договір набув чинності після обміну ратифікаційними грамотами. Договір став результатом політичних змін, що сталися в Україні й Болгарії: проголошення Незалежності України 24 серпня 1991, визнання Болгарією незалежності України 5 грудня 1991.

Згідно із договором Україна і Болгарія задекларували, що у продовження традиційних дружніх взаємин «сповнені рішучості надати сучасний вимір співробітництву між обома державами» і «розвиватимуть дружні відносини відповідно до зобов'язань, зафіксованих в документах Народи з безпеки і співробітництва в Європі». З цією метою сторони взяли на себе зобов'язання усіляко сприяти розвитку контактів і проведенню зустрічей між представниками органів державної влади і управління на різних рівнях (зокрема міністри закордонних справ двох держав зустрічатимуться не менше одного разу на рік), а також — між політичними партіями, рухами, громадськими організаціями, окремими громадянами, містами-побратимами та іншими адміністративно-територіальними одиницями.

Домовлено розвивати співпрацю у галузі економіки і торгівлі, науки і техніки, освіти, туризму та екології; сприяти збереженню етнічної, мовної, культурної та релігійної ідентичності осіб української національності, які постійно проживають у Болгарії, і болгар в Україні; вживати заходи для спрощення консульського обслуговування, митного і прикордонного оформлення

пасажирських перевезень і безперешкодного транзиту осіб територіями кожної договірної сторони; вирішення гуманітарних і соціальних проблем громадян, які тимчасово перебувають на території іншої сторони; забезпечувати обмін досвідом та інформацією у справах боротьби проти організованої злочинності, незаконної торгівлі наркотиками і зброєю, підробки грошових знаків, повітряного і морського піратства, незаконного вивозу культурних та історичних цінностей. Вирішено додатково укласти двосторонні угоди з питань, що конкретизуватимуть зобов'язання, вміщені у цьому договорі.

Сторони наголосили, що сумлінно виконуватимуть положення договору чинністю у десять років з автоматичною пролонгацією на кожний наступний п'ятирічний термін за умови, якщо жодна із договірних сторін не вирішить його денонсувати.

Укладення договору сприяло активізації політичного діалогу між Україною і Республікою Болгарія. Від 1992 відбулося кілька офіційних візитів, зокрема на найвищому рівні — Президента Республіки Болгарія Ж. Желева в Україну (грудень 1994), Президента України Л. Кучми в Болгарію (березень 1998), Президента Республіки Болгарія П. Стоянова в Україну (червень 1999), Президента України Л. Кучми в Болгарію (вересень 2001), Президента Республіки Болгарія Г. Пирванова в Україну (січень-лютий 2003). Це сприяло подальшій розбудові договірно-правової бази міждержавних відносин. Станом на 2009 між Україною і Республікою Болгарія укладено понад 90 двосторонніх договорів.

Літ.: Договір про дружні відносини і співробітництво між Україною і Республікою Болгарія // Політика і час, 1991, № 11–12; Тимошенко Ю.О. Українсько-болгарські взаємини у сфері освіти та науки в 90-х рр. ХХ ст. // Україна в ХХ столітті: уроки, проблеми, перспективи. Збірник доповідей Міжнародної наукової конференції, присвяченої 10 річниці незалежності України, 25 квітня 2001 року. — К., 2001; Тимошенко Ю. О. Економічний аспект українсько-болгарських відносин // Вісник Київського інституту «Слов'янський університет». — К., 2001, вип. 11.

В. В. Піскіжова.

ДОГОВІР ПРО ЗВИЧАЙНІ ЗБРОЙНІ СИЛИ В ЄВРОПІ 1990. Підписано у Парижі 22 листопада 1990 всіма країнами-членами Організації Варшавського договору (ОВД) та Організації Північноатлантичного договору (НАТО). Став результатом тривалих переговорів щодо скорочення конвенційних (звичайних) видів озброєнь, що розпочалися ще за часів розрядки міжнародного напруження в Європі у середині 1970-х. Перемовини були призупинені після введення у грудні 1979 радянських військ до Афганістану і відновилися лише після початку «перебудови» в СРСР. Упродовж 1986–1989 у форматі Наради з безпеки та співробітництва в

Європі досягнуто домовленості щодо паритетного підходу до скорочень звичайних видів збройних сил від Атлантики до Уралу, проведення інспекцій на місцях постійної дислокації збройних сил. Встановлювалися максимальні показники залучення чисельності військ, танків, літаків, артилерії до військових навчань.

Від 1991 внаслідок розпаду ОВД та СРСР змінилося коло країн учасниць договору. У лютому 1992 на нараді у Гельсінкі його учасниками стали Україна, Росія та інші країни пострадянського простору. Україна, зокрема, була зобов'язана скоротити свою армію з рівня понад 1 млн. до 150–200 тис. військових. Також для кожної країни встановлювалися квоти по танках, артилерійських та протиповітряних системах оборони (оперативно-тактичного значення), літаках, військових кораблях. Росія наполягала на перегляді «флангових обмежень» на звичайні збройні сили щодо участі російської армії у двох чеченських війнах (Кавказький фланг за класифікацією зазначеного договору) та дислокації 14-ї російської армії у Придністров'ї.

Вимоги Росії переглянути положення Договору про звичайні збройні сили в Європі пов'язана з тим, що квоти на озброєння втратили актуальність не лише після розпаду ОВД, а й унаслідок входження до НАТО центрально-європейських країн (1999: Чехія, Польща, Угорщина; 2004: Литва, Латвія, Естонія, Словаччина, Словенія, Болгарія, Румунія; 2008: Албанія, Хорватія).

Своєю чергою Україна до 2000 виконала свої зобов'язання по договору. В результаті масштабних скорочень особового складу та списання військової техніки за Україною навіть залишилися «невибрані» квоти, передбачені для неї договором. Фактично «чорноморські флангові обмеження» покриває Чорноморський флот Росії, який за українсько-російським договором 1997 перебуває в Криму.

Починаючи з 2001, Росія наполягала на радикальному перегляді умов договору. Після 2008 вона оголосила про призупинення своєї участі у ньому, протестуючи проти небажання країн-членів НАТО розробляти новий договір, більш адаптований до сучасної військово-політичної ситуації в Європі. 2009 російський президент Д. Медведєв запропонував на зміну існуючому договору проект Договору про колективну безпеку в Європі, який залишається предметом обговорення.

Літ.: Довідник НАТО. — К., 2000; История международных отношений. — М., 2005.

А. Ю. Мартинов.

ДОГОВІР ПРО НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ 1968.

Укладений з метою нерозповсюдження військових ядерних технологій за умов одночасного розвитку атомної енергетики в мирних цілях. 1 липня 1968 був відкритий для підписання одночасно в Москві, Лондоні та Нью-

Йорку. Першими його підписали держави, які володіють ядерною зброєю, — СРСР, США, Велика Британія (до 1995 Китай та Франція не приєднувалися до цього договору). Вони зобов'язалися не передавати ядерні боєголовки або контроль над ними державам, які не володіють ядерними технологіями. Останні не повинні були приймати цю зброю, а також розробляти технології її виробництва. Положеннями договору визнається право всіх країн розвивати атомну енергетику в мирних цілях лише під контролем Міжнародного агентства з атомної енергії. Договір набув чинності 1970 і мав термін дії 25 років.

Після розпаду СРСР, підписавши Лісабонський протокол (травень 1992), США, Росія, Україна, Білорусь, Казахстан домовилися про вивезення до Росії ядерної зброї колишнього СРСР. 14 січня 1994 президент України Л. Кравчук, президент Росії Б. Єльцин, президент США Б. Клінтон ухвалили Спільну заяву про умови вивезення ядерних боєголовок до Росії. Україні компенсувалася вартість ядерного палива, яке до 2000 безкоштовно постачалося на атомні станції в Україні. 5 грудня 1994 на будапештському саміті Організації з безпеки та співробітництва в Європі Україна приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Великі ядерні держави формально надали Україні як державі-учасниці договору, що не має ядерної зброї, гарантії безпеки на випадок агресії або загрози агресії й застосування щодо неї ядерної зброї з боку інших держав.

У вересні 1995, коли закінчився термін дії договору 1968, міжнародна конференція в Нью-Йорку пролонгувала його дію до 2000 року. Після проведення 1998 Індією та Пакистаном ядерних випробувань майбутнє договору стало проблемним. Загроза міжнародного тероризму змусила США у 2003 ініціювати підготовку нового договору. У 2005 договір 1968 було продовжено. Та вже 2006 Кореїська Народно-Демократична Республіка провела власне випробування ядерної зброї. Натомість США та інші ядерні держави фактично визнали ядерний статус Індії та Пакистану, які відмовилися від участі у договорі про нерозповсюдження ядерних технологій. Від 2003 США домагаються від Ірану приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як держави, що нею не володіє. Тим часом Іран висунув умовою участі у договорі Ізраїлю. Хоча положення договору у повному обсязі не виконуються, сам факт існування цього міжнародно-правового акту є стримуючим чинником для неконтрольованого розповсюдження ядерної зброї з його негативними наслідками для міжнародної стабільності і безпеки.

Літ.: История международных отношений. — М., 2005; Арбатов А. Ядерное оружие и современные международные отношения. — М., 2008.

А. Ю. Мартинов.

ДОГОВІР ПРО ОСНОВИ ДОБРОСУСІДСТВА І СПІВРОБІТНИЦТВА МІЖ УКРАЇНОЮ ТА УГОРСЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ 1991. Підписаний у Києві 6 грудня 1991 Президентом України Л. Кравчуком та прем'єр-міністром Угорської Республіки Й. Анталлом. Його підписанню передували активний українсько-угорський політичний діалог та інтенсивні дипломатичні контакти.

Історія становлення новітніх українсько-угорських відносин бере свій початок з кінця 1989, коли в Угорщину прибула українська делегація на чолі з міністром культури УРСР Ю. Олененком і вперше в сучасній історії України було підписано двосторонній протокол про співробітництво сусідніх країн у сфері культури. А в серпні 1990 на запрошення міністра закордонних справ Угорської Республіки Г. Єсенські відбувся робочий візит міністра закордонних справ УРСР А. Зленка до Будапешта. Між керівниками зовнішньополітичних відомств двох сусідніх країн відбулися переговори, у центрі яких були питання встановлення і розвитку двосторонніх відносин і взаємодії в міжнародному співробітництві. Обговорювались питання налагоджування прямих економічних, наукових, культурних зв'язків, створення сприятливих умов для розвитку національних меншин, безпосереднього спілкування українських і угорських громадян, розвитку прикордонного обміну. Відбувся також обмін думками про майбутні відносини України та Угорщини, зокрема про можливості створення дипломатичних, консульських, торговельних представництв. Про зацікавленість угорської сторони в співробітництві свідчила пропозиція відкрити в Будапешті Генеральне консульство України. Міністр закордонних справ УР заявив про можливий обмін дипломатичними представництвами, що було визнанням України рівноправним партнером. Зустріч міністрів закордонних справ водночас була підготовкою до відвідування України Президентом Угорської Республіки.

27 вересня 1990 у Києві відбулася зустріч Голови Верховної Ради УРСР Л. Кравчука і Президента Угорської Республіки А. Гьонца, який прибув в Україну з офіційним візитом. Це був перший офіційний візит глави іншої держави до України після прийняття Верховною Радою Декларації про державний суверенітет України. В результаті українсько-угорських переговорів була прийнята Спільна Заява. В цьому документі країни підтверджували своє прагнення підтримувати і розвивати взаємовигідне співробітництво та добросусідські відносини, що відповідають їх національним інтересам і не спрямовані проти третіх сторін, ґрунтуються на Статуті ООН, документах Наради з безпеки та співробітництва в Європі, загальноновизнаних принципах і нормах міжнародного права. Це було дуже важливо з огляду на легітимацію Декларації про державний суверенітет УРСР. Сторони також заявляли про невід'ємне право народів України й Угорщини визначати свій внутрішній і

зовнішній статус без втручання ззовні та здійснювати свій політичний, економічний, соціальний і культурний розвиток. Українська РСР і Угорська Республіка виражали готовність розвивати взаємовигідне співробітництво в політичній, економічній, екологічній, науково-технічній, культурній та інших сферах життя. Сторони висловили свій намір вживати подальших кроків щодо кодифікації та захисту прав національних меншостей, сприяти зближенню українців, угорців та осіб інших національностей, які проживають або тимчасово знаходяться на їхніх територіях. Виходячи з визнання особливої важливості розвитку конструктивного співробітництва в галузі прав національних меншостей, було доручено експертам розробити відповідний документ. Українська РСР та Угорська Республіка, вітаючи зміцнення довір'я в Європі, заявили про своє сприяння процесам зменшення воєнного протистояння, виключення назавжди воєнної небезпеки і загрози застосування сили з міждержавних відносин на континенті. Підтверджуючи свій миролюбний зовнішньополітичний курс, Україна й Угорщина заявили, що будуть продовжувати плідне співробітництво в ООН та інших міжнародних організаціях і регулярно проводитимуть консультації з міжнародних проблем, що становлять взаємний інтерес, а також з питань двостороннього співробітництва. Триденний офіційний візит в Україну Президента Угорської Республіки завершився знайомством із Закарпатською областю.

У квітні 1991 в Україні перебувала делегація Комісії у закордонних справах Державних Зборів Угорської Республіки, яку прийняв Голова Верховної Ради УРСР. Угорські парламентарі мали також зустрічі в МЗС України і в Комісії у закордонних справах Верховної Ради. В ході дружніх розмов підкреслювалося, що Україну й Угорщину еднають добросусідські відносини та обопільне прагнення до подальшого поглиблення двосторонніх зв'язків. Делегація угорських парламентарів взяла участь у пленарному засіданні Верховної Ради УРСР.

30 травня — 1 червня 1991 відбувся перший офіційний візит Голови Верховної Ради України Л. Кравчука за кордон — в Угорську Республіку. Відбулися переговори з Президентом Угорщини А. Гьонцем, Прем'єр-міністром Й. Анталлом, Головою Державних Зборів Д. Сабадом. 31 травня в угорському парламенті було підписано дев'ять двосторонніх документів, які регулюватимуть українсько-угорські відносини і співробітництво в різних галузях. Серед них — Декларація про основи відносин між Українською РСР і Угорською Республікою, що розвивала і доповнювала Спільну Заяву керівників двох сусідніх держав, підписану у Києві 27 вересня 1990. У цьому документі передбачалося, що його положення становитимуть основу для укладення відповідного міждержавного договору між Україною і Угорщиною. Принципове значення в плані договірно-правового оформлення взаємовідносин мало підписання українсько-угорської консульської

конвенції. Українською РСР і Угорською Республікою були підписані також на міждержавному рівні декларації про основні напрями співробітництва в гуманітарній сфері та в галузі охорони здоров'я і медичної науки, про принципи співробітництва щодо забезпечення прав національних меншин, міждержавна угода про торговельно-економічні зв'язки і науково-технічне співробітництво.

3 грудня 1991 Угорщина в числі перших держав світу визнала незалежну Україну і того ж дня було підписано протокол про встановлення дипломатичних відносин між Україною та Угорською Республікою та відкрито в Києві Посольство УР в Україні — перше посольство іноземної держави в нашій країні. 6 грудня в рамках офіційного візиту в Україну прем'єр-міністра Угорської Республіки Й. Анталла в урочистій обстановці в Маріїнському палаці було підписано Договір про основи добросусідства та співробітництво між двома сусідніми країнами. Це був перший документ такого рівня, який підписала Україна. В цьому базовому політичному документі було, зокрема, зафіксовано (ст. 2) надзвичайно важливе положення про те, що «сторони поважають територіальну цілісність одна одної і заявляють, що не мають і не будуть мати в майбутньому територіальних претензій одна до одної». Саме це положення викликало сильний опір частини депутатів Державних Зборів Угорщини, що затримало набуття чинності Договору: якщо українською стороною він був ратифікований 1 липня 1992, то угорською — лише 11 травня 1993, а обмін ратифікаційними грамотами відбувся 16 червня 1993. Про подальший успішний розвиток українсько-угорських добросусідських відносин свідчить і сформована впродовж 1991–2009 договірно-правова база двостороннього співробітництва — 75 міжнародних документів різного статусу — від міждержавних до міжвідомчих, які охоплюють весь діапазон співпраці в політичній, економічній, соціальній, військовій та гуманітарній сферах.

Літ.: Задорожний О. В. Україна — Угорщина: міст до наступного тисячоліття. — К., 2001; Ткач Д. І. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: Монографія. — К., 2004; Держалюк М. С. Україна — Угорщина: співробітництво в інтересах Європейського континенту. В кн.: Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього. — К., 2009.

С. В. Віднянський.

ДОГОВІР ПРО ПЕРЕМИР'Я Й ПРЕЛІМІНАРНІ УМОВИ МИРУ МІЖ УСРР І РСФРР ТА ПОЛЬЩЕЮ 1920. З 17 серпня до 2 вересня 1920 у Мінську пройшло п'ять пленарних засідань російсько-українсько-польської мирної конференції, під час яких обговорювались можливі проекти преліминарного договору між воюючими країнами. На цьому етапі переговорів сторони не змогли усунути суперечностей. 2 вересня уряди держав

визнали бажаним перенести проведення переговорів до нейтральної країни. Наприкінці вересня у Ризі (Латвія) сторони в черговий раз оголосили свої умови прелемінарію. Новий радянський проект польська делегація назвала неприйнятним і на кілька днів перервала переговори. 5 жовтня 1920 на черговому засіданні російсько-українсько-польської конференції було досягнуто домовленість зі всіх основних питань миру та перемир'я.

12 жовтня 1920 у палаці Чорноголових за підписами членів російсько-української (А. Йоффе, С. Киров, Д. Мануїльський, Л. Оболенський) та польської (Я. Домбський, Н. Барлицький, С. Грабський, В. Каменецький, В. Керник, М. Кулинський, А. Мечковський, Л. Василевський, Л. Вашкевич, М. Вихлинський) делегацій було укладено прелімінарний договір, що складався зі вступу і 17 статей.

Прелімінарій передбачав включення до кінцевого варіанту мирного договору постанов щодо свободи вибору громадянства; забезпечення особам польської, російської й української національностей у країнах їх проживання рівноправності у розвитку культури, мови, використання релігійних обрядів; обміну військовополоненими та ін. Обидві сторони відмовлялись від відшкодування своїх військових витрат і від усіх претензій на державне майно, пов'язане з територією іншої сторони. Польща звільнялася від будь-яких зобов'язань перед іншими країнами, зумовлених належністю частини її земель до колишньої Російської імперії. В цілому переважна більшість статей прелімінарію повторювала польські пропозиції, доповнені в деяких місцях радянськими. Зокрема ст. 1 містила положення про визнання незалежності України та Білорусі згідно з принципом самовизначення народів. Окреслена договором лінія кордону між Польщею, з одного боку, і Україною та Білоруссю — з іншого ігнорувала етнічні принципи. Договір означав відмову Польщі від союзу з УНР і визнання нею радянської України.

Складовою частиною прелімінарного договору була угода про перемир'я, яка містила 13 параграфів. Згідно з нею військові дії мали припинитись опівночі з 18 на 19 жовтня. Початкова тривалість перемир'я визначалася у 21 день. Кожна із сторін мала право відмовитись від нього з попередженням за 48 год., а за відсутності такого попередження він автоматично вступав у дію й тривав до ратифікації кінцевого варіанту мирного договору.

Упродовж 20–25 жовтня 1920 прелімінарний договір було ратифіковано ВУЦВК УСРР, ВЦВК РСФРР та Польщею.

Літ.: Документи и материалы по истории советско-польских отношений. — М., 1964, т. 3; Завада І. Ризький договір і Україна. — К., 2000; Гетьманчук М.П. Між Москвою та Варшавою: українське питання в радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.). — Львів, 2008.

І. С. Стрикун.

ДОГОВІР ПРО ПОШИРЕННЯ РАПАЛЛЬСЬКОГО ДОГОВОРУ НА СОЮЗНІ З РОСІЙСЬКОЮ СФРР РЕСПУБЛІКИ 1922. Підписаний 5 листопада 1922 у Берліні (Німеччина) уповноваженими урядів УСРР (членом Всеукраїнського ЦВК В. Ауссемом), Білорусії, Грузії, Азербайджану, Вірменії й Далекосхідної Республіки, повноважним представником, послом РСФРР у Берліні М. Крестинським та уповноваженим уряду Німеччини бароном фон Мальцаном. У ст. 1-й зазначалося, що договір, укладений 16 квітня 1922 в м. Рапалло між РСФРР й Німецькою Державою, має застосовуватись у взаємовідносинах між Німеччиною та УСРР, СРР Білорусії, СРР Грузії, Азербайджанською СРР, СРР Вірменії, Далекосхідною Республікою.

Окремим пунктом зафіксовано домовленість між Україною і Німеччиною щодо права взаємно встановлювати розмір тих претензій, які виникли через перебування німецьких військ на території України.

У договорі зазначалося, що громадяни кожної з договірних сторін, які перебувають на території іншої сторони, користуються вповні правовим захистом згідно з міжнародним правом і загальними законами держави перебування.

Уряди союзних із РСФРР держав одержали право відкривати в Німеччині торговельні бюро у населених пунктах, де знаходяться їх дипломатичні представництва або одна з їх консульських установ. Було узгоджено основні положення для полегшення економічних відносин між державами, які зобов'язувалися утримуватися від будь-якої агітації або пропаганди проти уряду договірної сторони, де перебувають їх представники.

Договір, ратифікований союзними з РСФРР республіками (Україною 14 грудня 1922), рейхстагом — 31 серпня 1923, набрав чинності після обміну ратифікаційними грамотами (жовтень 1923).

Літ.: Українська РСР на міжнародній арені. (1917–1923 рр.). Зб. док. — К., 1966; Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. 1919–1922 гг. Сб. док. — М., 1971, т. 2.

Н. В. Кривець.

ДОГОВІР ПРО РЕЖИМ РАДЯНСЬКО-РУМУНСЬКОГО КОРДОНУ 1961. Укладено 27 лютого в Бухаресті (Румунія). Договір підтвердив проходження лінії державного кордону між СРСР та Румунією на основі Паризьких мирних договорів 1947, протоколу про уточнення проходження лінії радянсько-румунського державного кордону 1948, документів демаркації 1948–49, а також Договору про режим радянсько-румунського кордону 1949.

Договір 1961 ратифіковано парламентами обох держав й зберігає свою чинність і після проголошення Акта незалежності України 24 серпня 1991 та розпаду СРСР. Закон України «Про правонаступництво України»,

ухвалений Верховною Радою 12 вересня 1991, підтвердив, що Україна, відповідно до загальновизнаних норм міжнародного права, успадкувала існуючу на момент розпаду СРСР лінію державного кордону із Румунією відповідно до радянсько-румунського договору 1961 з прикордонних питань.

Літ.: Василенко В. Лінія досягнутого порозуміння // Політика і час, 1997, № 7.

І. М. Мельникова.

ДОГОВІР УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ З ГРУЗИНСЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ 1918. Укладений як міжурядова конвенція «Про консульства і торгіві відношення, про мореплавство і транзит» 5 грудня 1918. З української сторони документ підписав товариш міністра торгу і промисловості С. Бородаєвський, із грузинської — голова дипломатичної місії Грузії в Україні В. Тевзая. Договір складався з 22 пунктів, 6 розділів і визначав установаження консульських відносин, врегулювання цивільних і майнових прав громадян України й Грузії, організацію мореплавства, транзиту. Чільне місце посіли питання двосторонньої торгівлі, які передбачали експорт українського продовольства, а з Грузії постачання нафти і нафтопродуктів. Товари при ввозі з території однієї сторони до іншої звільнялися від подвійного мита, виняток становили лише ті, «які підлягали або могли підлягати державній монополії». Установлювався також взаємний пільговий режим для українських та грузинських суден та їх вантажів. Угодою створювалася на паритетних засадах «змішана комісія» із 4 осіб для вирішення питання митного союзу між державами.

Конвенція набувала чинності з моменту її підписання. Її дію було продовжено під час правління Директорії УНР, яка створила українську дипломатичну місію на Кавказі.

Літ.: Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — Ужгород, 1930, т. 2; Матвієнко В. М. Українська дипломатія 1917–1921: на теренах постімперської Росії. — К., 2002; Бежуашвілі А. Україна і Грузія: дипломатичні відносини 1918–1920 років // Хроніка 2000, 2002, вип. 47/48.

І. С. Стрикун.

ДОГОВІРНІ СТАТТІ УКРАЇНСЬКИХ ГЕТЬМАНІВ — документи міжнародно-правового та державно-правового змісту, що визначали юридичні засади українсько-російських відносин та устрій Української козацької держави в 2-й пол. 17–18 ст. Перші Д.с.у.г. укладено в Москві в квітні (березні) 1654 за результатами переяславсько-московських переговорів у січні–квітні 1654. Вони стали основою для підготовки наступних договір-

них статей, які впродовж 17 ст. укладалися кожного разу при виборах нового гетьмана (за винятком елекції І. Виговського 1657), а саме: Переяславських статей 1659 при вступі на гетьманування Ю. Хмельницького, Батуринських статей 1663 — І. Брюховецького, Глухівських статей 1669 — Д. Многогрішного, Конотопських статей 1672 — І. Самойловича та Коломацьких статей 1687 — І. Мазепи. Окрім того, інколи договірні статті укладалися з метою фіксування нових політичних реалій — Переяславські статті 1674 І. Самойловича після проголошення акта переходу Правобережної України під владу лівобережного гетьмана, або ж — надання міждержавним відносинам принципово нового звучання, як це робилося в інкорпораційних за змістом Московських статтях 1665 І. Брюховецького.

Укладанню статей передували розробка та подача українською стороною відповідних проектів (найвідоміші в історичній літературі — Жердівські статті (проект) Ю. Хмельницького 1659) і намагання царського уряду трансформувати українські пропозиції у вигідному для себе напрямі. Зазвичай внесені російською стороною до статей умови випереджали фактичний стан справ і були спрямовані на подальше обмеження автономних прав Гетьманщини. Найразючіші відмінності між політичними реаліями й правовими нормами фіксували Московські статті 1665, спроба реалізації яких стала однією з головних причин українсько-російської війни 1668–69. Надалі царський уряд здійснював політику поступової ліквідації автономних прав Гетьманщини. Після антиросійського виступу І. Мазепи 1708 Росія замінила двосторонні договори царськими указами, що визначали українські права і вільності («Рішительний указ» 1709 та «Рішительні пункти» 1728). Формально Д.с.у.г. діяли до моменту ліквідації в Україні інституту гетьманату імператрицею Катериною II.

Дж.: Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел, ч. 3, 4. — М., 1822–26; Полное собрание законов Российской империи, т. 1, 2, 5, 7. — СПб., 1843–56; Источники Малороссийской истории, ч. 1–2. Собранные Д. Н. Бантишем-Каменским. — М., 1858–59; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 4–6, 9–10, 15. — СПб., 1863–92; Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям на 19 частей. Собрано в Правительствующем Сенате по малороссийской экспедиции 1756 года // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. — Чернигов, 1902, вып. 2.

Літ.: Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. — Варшава, 1934; Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995.

В. М. Горобець.

ДОГОВОРИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ З ВІЗАНТІЄЮ. Процес договірної оформлення відносин між обома державами бере початок у 860, коли київський князь Аскольд обступив м. Константинополь і добився вигідної для себе угоди, яка, ймовірно, забезпечувала права руських купців у Візантії. Текст цього договору не зберігся. Перший відомий історикам договір Русі з Візантією укладено 911 між великим князем київським Олегом й імператором Левом VI та його співправителем Александром. Йому передувала угода, укладена 907 після переможного походу Олега на Константинополь, в якій коротко було викладено основні положення мирних стосунків між обома країнами. У цій угоді містилися дві відсутні в договорі 911 статті: сплата одноразової данини імперією русичам й їх право на безмитну торгівлю у Візантії. Головною метою Русі було добитися привілеїв для купців: до середини 11 ст. руська торгівля орієнтувалася на візантійські ринки, де князь, бояри й дружинники збували данину, зібрану під час полюддя, й воєнну здобич, купуючи зброю, вино й предмети розкоші. Договір 911 створював режим найбільшого сприяння русичам на ринках імперії (те ж саме — візантійським купцям на Русі): вони мали бути забезпечені там житлом, харчами й припасами на зворотний шлях. Таких вигод не мали купці жодної іншої країни. Київська Русь добивалася у такий спосіб визнання на міжнародній арені. Метою візантійського уряду під час укладання договору з Олегом було убезпечення північних кордонів і володінь імперії в Криму, а також одержання військової допомоги від Київської Русі, за що імперія зобов'язалася їй сплачувати щорічну данину. Цей договір вписано до «Повісті временних літ».

Наступний договір, включений також до «Повісті», укладено після невдалих воєнних походів великого князя київського Ігоря Старого 941 і 944. Не відважившись іти далі на Константинополь після звістки про зібрання Візантією сильного війська, Ігор уклав з нею 944 договір, менш вигідний від Олегового. У ньому вже не йшлося про безмитну торгівлю у Візантії та не згадувалося про сплату нею данини Русі, натомість остання змушена була взяти на себе зобов'язання захищати від ворогів візантійські володіння в Криму.

971 укладено договір між великим князем київським Святославом Ігоровичем, обложеним візантійцями у м. Доростолі (нині м. Сілістра, Болгарія), й імператором Іоанном Цимісхієм. Святослав зобов'язався не воювати з Візантією; ані в Болгарії, ані в Криму не піднімати проти неї народи; надавати імперії військову допомогу. Цей договір вписано до «Повісті временних літ» без згадок про торгівлю й вигоди для руських купців.

Останній похід Русі на Візантію стався 1043. Тоді руський флот під командуванням Володимира — старшого сина великого князя київського Ярослава Мудрого зазнав поразки. Відтак Ярослав почав створювати

коаліцію проти імперії і її правителю Константину IX Мономаху довелося запропонувати йому мир. Угоду уклали між 1046 і 1052 та скріпили шлюбом доньки імператора з четвертим сином Ярослава Всеволодом Ярославичем. Цей договір був сприятливим для Русі; його текст не зберігся.

Літ.: Истрин В. М. Договоры Руси с греками X в. // Известия Отдела русского языка и словесности Академии наук, 1924, т. 29; Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. — М., 1956; Литаврин Г. Г. Условия пребывания древних русов в Константинополе в X в. и их юридический статус // Византийский временник, 1993, т. 54.

М. Ф. Котляр.

ДОДАТКОВА УГОДА РОСІЙСЬКОЇ СФРР З НІМЕЧЧИНОЮ 1918.

Укладена 27 серпня 1918 у Берліні уповноваженим уряду РСФРР, дипломатичним представником при імператорському німецькому урядові А. Йоффе і уповноваженими німецького уряду, статс-секретарем МЗС Німеччини, контр-адміралом у відставці П. фон Гінце, директором у МЗС д-ром Й. Кріге. Передбачала конкретизацію і підтвердження деяких положень Брестського мирного договору РСФРР з державами Четверного союзу — Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною, Болгарією від 3 березня 1918. Складалася з 8 розділів і 17 статей.

В угоді визначено принципи вирішення справ стосовно західних регіонів колишньої Російської імперії — Литви, Естонії, Латвії, що відокремилися згідно з Брестським мирним договором: РСФСР зобов'язувалася не втручатися у внутрішні справи цих областей. Сторони домовились врегулювати питання підданства російських громадян, надання їм права оптації і виселення, взаємної видачі власності, транзиту товарів, вирішення питань відносно майна, архівів тощо.

У розділі 2 зазначалося, що Німеччина не втручатиметься у відносини між РСФРР і її окремими регіонами, які прагнули до самовизначення і відокремлення. Росія, зі свого боку, висловила згоду на визнання Німеччиною Грузії самостійним державним утворенням.

За умовами угоди Німеччина зобов'язувалася звільнити окуповані нею чорноморські області, за винятком Кавказу, після укладення й ратифікації мирного договору між Росією і Україною, а також території, не зазначені у III Універсалі Української Центральної Ради від 7 (20) листопада 1917 як такі, що належать Україні. Також Німеччина визнала власністю Росії конфісковані після ратифікації Брестського мирного договору німецькими військами російські військові судна за умови порозуміння РСФРР з Україною і Фінляндією щодо державного майна колишньої Російської імперії.

27 серпня 1918 була підписана окрема фінансова угода, що врегулювала фінансові питання обох сторін.

Літ.: Документы внешней политики СССР. — М., 1957, т.1; Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. Сб. док. — М., 1968, т.1.

Н. В. Кривець.

«ДРАНГ НАХ ОСТЕН» («**Drang nach Osten**», «**Нагиск на Схід**») — термін, що з'явився у середині 19 ст. та був уведений до широкого обігу німецьким географом і етнографом Ф. Ратцелем (1844–1904) у працях «Політична географія» (1897) і «Життєвий простір» (1901). Використовувався для позначення концепції колонізації Сходу — розширення «життєвого простору» для німців на територіях інших народів, зокрема слов'ян.

Політика «Д.н.О.» формувалась у 8–13 ст., коли германці виступали за опанування землями, населеними переважно слов'янами і балтійськими племенами в районі р. Ельби та на узбережжі Балтійського моря. У період середньовіччя вони здійснили низку хрестових походів до Балтійського регіону з метою перетворення завойованих земель на так звані марки — прикордонні укріплені території. У подальшому припинити експансію на Схід на певний час змусили події, пов'язані із революцією 1789 у Франції і наполеонівськими війнами.

У 19 ст. безпосередньо для обґрунтування «Д.н.О.» використовувалася теорія Ч. Дарвіна про боротьбу за виживання у тваринному світі. Ф. Ратцель переносив її на діяльність держав, які, на його думку, знаходяться у стані постійної боротьби за «життєвий простір». У політичній пропаганді культивувався ідея заселення німецькими меншинами (фольксдойче) Східної Європи і створення там німецької держави, що мала простягатися до Причорномор'я.

Із зміцненням централізованої німецької держави із столицею Берліном «Д.н.О.» набуває рис економічної експансії щодо країн Східної й Південно-Східної Європи. Німецький капітал опановує важливі позиції в промисловості Півдня Російської імперії, зокрема Криворіжжя і Донбасу. З кінця 19 ст. «освоєння» українських земель стає складовою германської зовнішньополітичної доктрини з її планами завоювання «життєвого простору» та забезпечення виробничих потреб Німеччини у сировині. Результати Першої світової війни, яка завершилася поразкою для Німеччини, змусили ідеологів «життєвого простору» припинити заклики до загарбання чужих територій. Але 1925 до політики «Д.н.О.» звернувся А. Гітлер, який присвятив цьому у своїй книзі «Моя боротьба» окремий розділ «Східна орієнтація або Східна політика». Майбутній глава нацистського рейху ставив за зразок діяльність тевтонського ордену на Європейському Сході й зазначав: «Ми остаточно пориваємо із

колоніальною і торговою політикою довоєнного часу і свідомо переходимо до політики завоювання нових земель в Європі. Коли ми кажемо про завоювання нових земель в Європі, ми, звісно, можемо мати на увазі передусім лише Росію і ті околиці держави, що їй підпорядковані». У роки перед Другою світовою війною створені у Німеччині «сходознавчі» інститути розгорнули вивчення природних і економічних ресурсів України та інших регіонів СРСР. Уже після окупації УРСР її територію було штучно поділено на окремі адміністративні одиниці з метою максимально повного забезпечення матеріальних потреб діючої армії та підготовки її до заселення німцями — вихідцями власне із Німеччини. Розгром гітлерівської Німеччини у Другій світовій війні став водночас і крахом ідей «Д.н.О.».

Літ.: Королюк В. Д. «Дранг нах Остен» и историческое развитие народов Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в период феодализма. — М., 1966; «Дранг нах Остен» и историческое развитие стран центральной, восточной и юго-восточной Европы. — М., 1967; Wippermann W. Der «deutsche Drang nach Osten». Ideologie und Wirklichkeit eines politischen Schlagworts. — Darmstadt, 1981.

І. О. Афоніна.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА 1939–1945 — найбільш масштабний і руйнівний збройний конфлікт в історії людства, головними причинами якого були суперечності світового політичного процесу в новітній час, породжені недосконалістю Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин та наслідками світової економічної кризи 1929–1933, реваншистськими настроями в Німеччині, де 1933 до влади прийшла Націонал-соціалістична робітничка партія на чолі з А. Гітлером, прагненням правлячих кіл країн Антиторіальського пакту (1936) — Німеччини, Італії, Японії — переділити світ на свою користь та невдачею спроб створення в Європі ефективної системи колективної безпеки і потуранням агресивним діям Німеччини (політика умиротворення) урядами Великої Британії і Франції («аншлюс» Австрії у березні 1938, Мюнхенська угода у вересні 1938), СРСР (договори про ненапад, дружбу і кордони та таємні домовленості з Німеччиною у серпні-вересні 1939) та США (політика нейтралітету).

Д.с.в. велась між Німеччиною, Італією, Японією та їхніми союзниками з одного боку й державами антигітлерівської коаліції (Велика Британія, СРСР, США та ін.) — з іншого. У ній взяли участь 72 держави світу із понад 80% населення земної кулі, воєнні дії велись на території 40 держав Європи, Азії, Африки, Океанії та на всіх чотирьох океанах. До збройних сил було мобілізовано близько 110 млн. осіб. Кількість людських втрат у результаті війни — 62–67 млн. чол. (понад половини жертв війни припадає на СРСР) —

є доволі приблизною, оскільки ніде, крім США та країн Британської Співдружності, не велося точного підрахунку загиблих. Матеріальні збитки під час війни склали близько 4 трильйонів доларів США. Війна призвела до кардинальних змін у сфері міжнародних відносин та внутрішньому житті багатьох держав світу.

Д.с.в. розпочалася 1 вересня 1939 нападом Німеччини на Польщу. 3 вересня уряди Великої Британії та Франції, виконуючи свої союзницькі зобов'язання перед Польщею, оголосили війну Німеччині. Відсутність активних дій з боку британсько-французьких військ (т. зв. «дивна війна») дозволила Німеччині зосередитися виключно на польській кампанії й реалізувати стратегію «блискавичної війни». 17 вересня, коли головні сили польської армії були фактично розбиті, на територію Західної України і Західної Білорусі вступили радянські війська, що було реалізацією одного з положень таємного додатку до т. зв. «пакту Ріббентропа-Молотова» 1939 про розмежування сфер впливу між Німеччиною і СРСР, і означало, по суті, вступ останнього у війну. У жовтні 1939 СРСР нав'язав Естонії, Латвії і Литві «договори про взаємну допомогу» і ввів свої військові гарнізони на територію цих країн, які були включені до складу СРСР у серпні 1940. Висунувши ультимативну пропозицію уряду Фінляндії щодо змін радянсько-фінського державного кордону, яка була відхилена ним, 30 листопада 1939 СРСР розпочав війну проти Фінляндії, за що був виключений з Ліги Націй. Після важких боїв взимку 1939-1940, під час яких ціною великих втрат радянським військам вдалося взяти фінські оборонні укріплення і м. Вііпурі (Виборг), і не дочекавшись на обіцяну допомогу з боку Великої Британії та Франції, фінський уряд змушений був 12 березня 1940 підписати мирний договір з СРСР, за яким встановлювався новий радянсько-фінський кордон і передавався СРСР в оренду для створення військово-морської бази півострів Ханко. Відсутність небезпеки зі Сходу дозволила Німеччині розгорнути активні воєнні дії на Заході: у квітні-травні 1940 гітлерівські війська окупували Данію, Норвегію, Бельгію, Нідерланди, Люксембург, а в червні — Францію. Тоді ж розпочалася т. зв. «битва за Англію» — інтенсивні бомбування німецькою авіацією території Великої Британії, яке тривало до травня 1941. В червні 1940 СРСР висуває ультимативну вимогу Румунії звільнити Північну Буковину і Бессарабію, потім вводить туди свої війська і на початку серпня 1940 приєднує ці території до СРСР. Впродовж другої пол. 1940 у війну на боці Німеччини вступають Італія, Болгарія, Румунія, Угорщина, Словаччина, Фінляндія, Хорватія, Маньчжоу-го, Таїланд та Китай. В серпні-вересні 1940 італійські війська захопили Сомалі, частину Кенії та Судану, вдерлись у Єгипет, звідки їх у січні-травні 1941 витіснили британські війська. У квітні 1941 німецько-італійські війська захопили Грецію та Югославію, а Японія окупувала південні райони Китаю та

північну частину Індокитаю. 22 червня 1941 внаслідок нападу Німеччини на СРСР розпочалася радянсько-німецька війна — найбільший воєнно-політичний конфлікт під час Другої світової війни, який отримав назву Велика вітчизняна війна Радянського Союзу 1941–1945.

Після підписання Атлантичної хартії (14 серпня 1941) президентом США Ф. Рузвельтом і прем'єр-міністром Великої Британії У. Черчіллем та Вашингтонської декларації Об'єднаних Націй (1 січня 1942) 26 державами світу сформувався антигітлерівська коаліція, ядро якої склали СРСР, Велика Британія та США. 7 грудня 1941 нападом на американську військову базу Перл-Харбор Японія розв'язала війну проти США, які наступного дня разом з Великою Британією, Австралією та Канадою оголосили війну Японії, яка наприкінці 1941 — на поч. 1942 захопила Малайю, Сінгапур, Індонезію, Філіппіни, М'янму. До травня 1943 англо-американські війська звільнили Північну Африку, у липні 1943 було повалено фашистський режим в Італії і в жовтні вона оголосила війну Німеччині, після чого гітлерівці окупували її північну частину. 1943–1944 активні бойові дії розгорнулися на Тихому океані, де американські воєнні сили примусили японські війська перейти до стратегічної оборони. У липні 1943 союзні війська висадились в Італії, у червні 1944 — у Нормандії, відкривши Другий фронт воєнних дій проти нацистської Німеччини в Європі. Вигнавши німецьких окупантів із власної території, радянські війська у другій пол. 1944 — першій пол. 1945 звільнили від фашистів країни Центральної і Південно-Східної Європи.

Спільні дії держав антигітлерівської коаліції насамперед були спрямовані на забезпечення остаточної перемоги над нацистською Німеччиною та її союзниками, а також на вирішення питань повоєнного устрою світу. Ці проблеми обговорювалися керівниками союзних держав на конференціях — у Москві 1941 і 1943, Каїрі та Тегерані 1943, Думбартон-Оксі 1944 і Сан-Франциско 1945, а також на Кримській (Ялтинській) конференції у лютому 1945, де глави урядів Великої Британії (У. Черчілль), СРСР (Й. Сталін) та США (Ф. Рузвельт) погодили свої воєнні плани повного й остаточного розгрому Німеччини та післявоєнного устрою світу. У квітні 1945 союзні війська звільнили Північну Італію, зайняли Західну Німеччину і 25 квітня зустрілися з радянськими частинами у районі м. Торгау на Ельбі. В умовах неминучої поразки А. Гітлер вчинив самогубство (30 квітня 1945). 2 травня 1945 радянські війська оволоділи Берліном. Опівночі 8 травня у передмісті німецької столиці Карлсхорсті представники німецького командування підписали Акт про беззастережну капітуляцію, яку прийняли представники Великої Британії, Франції, СРСР і США. У липні 1945 відбулася Потсдамська (Берлінська) конференція глав урядів СРСР, США і Великої Британії, яка заклала основи післявоєнного устрою в Європі і світі.

Останнім етапом Другої світової війни стало завершення бойових дій союзників проти Японії. На японські міста Хіросіма і Нагасакі були скинуті американські атомні бомби (6 і 9 серпня 1945), що призвело до величезних людських жертв (понад 125 тис. осіб). 9 серпня 1945 радянські війська розпочали воєнні дії проти Японії, розгромили Квантунську армію, звільнили Північно-Східний Китай, Північну Корею, Південний Сахалін й окупували Курильські острови. 2 вересня 1945 на палубі американського лінкора «Міссурі» у Токійській бухті було підписано Акт про беззастережну капітуляцію Японії. Ця подія ознаменувала завершення Другої світової війни.

Д.с.в. мала величезний вплив на долю українського народу, так само як і Україна та українці були важливим фактором цієї війни. Насамперед слід підкреслити, що на перебіг воєнних подій Великої Вітчизняної і Другої світової війн особливо впливав український воєнно-геостратегічний фактор. Українці були втягнуті в горнило війни ще на початку 1939. 15 березня цього року Сойм Карпатської України у м. Хуст проголосив державну незалежність на цій невеликій, найбільш західній частині українських земель, після чого війська Угорщини — союзниці Німеччини — за згодою Гітлера перейшли кордон новоутвореної української держави. Закарпатські українці, на допомогу яким поспішили патріоти й бійці ОУН з Галичини, створили військове формування Карпатську Січ і встали у нерівний бій з агресором. Чимало дослідників вважають цей короткочасний збройний опір, що тривав всього декілька днів і забрав життя не однієї сотні українських патріотів, спробою першого збройного опору фашистському агресору в Європі. А у вересні 1939 під час нападу Німеччини на Польщу тисячі українців, що знаходилися у складі польських збройних сил, брали участь у кровопролитних боях із фашистськими загарбниками. Також чимало українців, яким вдалося втекти із нацистських концтаборів, брали участь в рухах Опору у Франції, Італії, Чехословаччині та інших європейських країнах.

Щодо радянської, т.зв. Великої України, то протягом 40 місяців — з початку Великої Вітчизняної війни і до завершення визволення України, вона була чи не найважливішим театром воєнних дій в Європі. На її території відбувалися найбільші й вирішальні за своїми наслідками операції: 32 з усіх 76 стратегічних й фронтових оборонних та наступальних операцій Другої світової війни. Український напрям та його продовження — південноросійський — постійно були центральними на радянсько-німецькому фронті й на всьому європейському театрі воєнних дій. Тут були зосереджені від 57 % до понад 76% загальної кількості фашистських дивізій, причому саме тут були розгромлені 606 з них, тоді як на інших фронтах зазнали поразки 176 дивізій ворога. Бої регулярних радянських військ на українському театрі воєнних дій (за останніми даними кількість українців,

які брали участь у війні в складі радянських збройних сил, складала понад 7 млн. чол., або 23% чисельності збройних сил СРСР, з них полягло від 2,5 до 3,5 млн. чол.) поєднувалися зі збройною підпільно-партизанською боротьбою як радянського (від 70 до 200 тис. партизан), так і суто національно-визвольного характеру (від 100 до більш ніж 300 тис. бійців ОУН-УПА в Західній Україні).

Успіхи на фронті забезпечувалися воєнно-промисловою базою, яка внаслідок евакуації в тиллові райони країни збагатилася цінним устаткуванням понад 550 українських підприємств та працею близько 2 млн. робітників й спеціалістів (з сім'ями), що були евакуйовані з України. У зв'язку з цим важливо наголосити, що хоч Україна й перебувала в складі унітарної держави, а її економіка була складовою загальносоюзної, слава про неї як високорозвинену в промисловому й аграрному відношеннях республіку сягала далеко за її межі. Не випадково на Україну, її економічний потенціал і людські ресурси особливо розраховували обидві воюючі сторони. Ні Сталін, ні Гітлер не уявляли без України остаточного успіху у війні. Це, зокрема, зумовило вкрай безкомпромісний, запеклий характер бойових дій на території республіки, внаслідок чого Україна особливо постраждала, втративши кожного п'ятого мешканця і значну частину свого економічного потенціалу. Однак навіть за цих умов Україна завдяки своїй розвинутій інфраструктурі залишалася помітною величиною європейського масштабу.

До всього вищенаведеного слід додати ще один фактор, який ставив Україну врівень з іншими європейськими країнами — древня, багата й самобутня українська культура як складова світової цивілізації. У роки Другої світової війни, зокрема, стали широко відомі твори О. Довженка, В. Сосюри, О. Теліги, О. Ольжича, В. Касіяна, Л. Ревуцького на інших українських діячів культури, що сприймалися в країнах антигітлерівської коаліції як прояв масового антифашизму, величі й непоборності духу українського народу. Саме в роки війни дістали всесвітнє визнання наукові здобутки багатьох українських вчених: відкриттям для зарубіжного наукового світу стали імена М. Боголюбова, О. Богомольца, Є. Патона, В. Філатова та багатьох інших, які своїм доробком збагатили вітчизняну і світову науку. Відомий англійський вчений Дж. Рассел на початку 1944 р. писав, що «висока репутація Академії наук України ще більше підвищилася її великими зусиллями допомоги для розгрому нашого спільного ворога».

Повага й симпатії до України та її народу з боку світової громадськості посилювалися й набули характеру масового співчуття, коли в ході вигнання нацистських загарбників стало відомо про величезні масштаби руйнувань і збитків, завданих Україні, які приголомшили навіть тих європейців, країни яких теж зазнали збройного нападу й ворожої окупації. Україну по праву

зарахували до тих країн і народів, які найбільше постраждали від Другої світової війни, що стала найбільшою трагедією в історії українського народу. Про жахливі наслідки тих фатальних воєнних років для України свідчать такі дані: близько 10 млн. загиблих, 2,5 млн. примусово вивезених на рабську працю до Німеччини, 30 тис. зруйнованих сіл і 870 міст, понад 45% знищеної економіки республіки. Як свідчення безкомпромісного ставлення українського народу до нацизму та його вагомому внеску в Перемогу розцінювалося у світі нагородження за мужність і хоробрість в боротьбі з ворогом орденами і медалями 2,5 млн. громадян України, присвоєння понад 2 тис. з них звання Героя Радянського Союзу, в т.ч. 33-м — двічі (серед трьох Героїв Радянського Союзу, які удостоїлися цієї нагороди тричі, українець Іван Кожедуб).

Саме через сукупність вагомих об'єктивних факторів — воєнно-стратегічного, геополітичного, економічного, демографічного, історико-культурного, морально-етичного й духовного — Україна в ході війни стала помітним чинником антигітлерівської коаліції, завдяки цьому отримала цілком законне право бути у 1945 в числі країн-фундаторів майбутнього міжнародного органу безпеки — Організації Об'єднаних Націй.

Іншим важливим наслідком Другої світової війни для українців стало об'єднання українських етнічних земель в єдиній державі, тобто остаточне розв'язання т. зв. «українського питання», що було головною метою тривалої національно-визвольної боротьби українського народу за соборність та державну незалежність. Саме під час війни сталінським керівництвом СРСР був реалізований, в три етапи, акт «возз'єднання українських земель в єдиній державі». При цьому парадоксальним чином проявився дивовижний симбіоз одвічних устремлінь українського націоналізму та радянського інтернаціоналізму. Якщо першому судилося це робити у більшості випадків переважно «національними змаганнями» за межами України, то другий діяв реально й рішуче — військово-політичним шляхом: в 1939 прилучив до радянської України в складі СРСР Західну Україну, в 1940 — Буковину і в 1945 — Закарпаття. З цього приводу відомий історик, професор Чикагського університету, іноземний член НАН України Василь Маркусь в книзі про приєднання Закарпатської України до Радянської України (К., 1992) зазначив: «За іронією долі всеукраїнські устремління реалізувалися тими, хто тривалий час боровся проти всього українського; навпаки, українські націоналісти лишилися осторонь цієї діяльності, яка відповідала їхнім найглибшим почуттям».

Літ.: Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем. — К., 2006; Грицюк В. М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України. — К., 2010; Друга світова війна і доля

народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. — К., 2005; Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). — К., 1999; Його ж. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. — К., 1995; Россия и СССР в войнах XX века. — М., 2001; Трубайчук А. Ф. Друга світова. — Київ, 2004; Його ж. Дипломатична історія Другої світової війни. Курс лекцій. — К., 2007; Федака С. Д. Стратегічні і фронтові операції Великої Вітчизняної Війни на території України. — Ужгород, 2010.

С. В. Віднянський.

ДУМБАРТОН-ОКС КОНФЕРЕНЦІЯ 1944. Проходила 21 серпня — 7 жовтня у садибі Думбартон-Оксі поблизу Вашингтона за участі представників чотирьох держав — Великої Британії, Китаю, СРСР і США. Скликана з метою якнайшвидшого створення всезагальної міжнародної організації для підтримки миру і безпеки. На конференції відбувалися попередні переговори щодо розробки статуту такої організації — з 21 серпня до 28 вересня між представниками Великої Британії (постійний заступник міністра закордонних справ А. Кадоган), СРСР (посол у США А. Громико) і США (заступник держсекретаря Е. Стеттініус), 29 вересня — 7 жовтня — між представниками Великої Британії, США і Китаю.

Під час конференції обговорювалися проекти структури майбутньої міжнародної організації, питання функцій її головних органів, завдання та основні засади діяльності й умови членства, принципи, покладені в основу статуту (були остаточно прийняті на конференції у Сан-Франциско у червні 1945). Керівник радянської делегації А. Громико тут вперше офіційно порушив питання про те, що організація «має включити до свого складу всі союзні республіки СРСР, які належать до категорії країн, що, як відомо, зробили найбільший внесок у спільні зусилля союзників під час війни». Радянське керівництво намагалося цим зміцнити свої позиції в новоутворюваній міжнародній організації з огляду на більш вигідне становище США і Великої Британії, для яких була гарантована підтримка з боку країн Латинської Америки й Британської Співдружності Націй. Цю пропозицію категорично відхилив президент США Ф. Рузвельт і 16 вересня А. Громико відкликав її. Під час проведення другої частини конференції розгляд цієї пропозиції було заблоковано представниками США і Британії. Суперечки виникли і з приводу угоди про порядок голосування у Раді Безпеки — ключовому органі міжнародної організації, що мав відповідати за глобальну безпеку, і про склад країн-засновників, що мали підписати статут організації. Дискусії з цих питань продовжувалися під час Кримської (Ялтинської) конференції у лютому 1945 та Сан-Франциської конференції у квітні-червні 1945.

Результатом переговорів на Д.-О.К. стало підписання «Попередніх пропозицій щодо створення Загальної міжнародної організації з підтримки миру і безпеки». Також було запропоновано назву «Організація Об'єднаних Націй». Заключний документ конференції, опублікований у жовтні 1944, став предметом обговорення держав, що висловили невдоволення її рішеннями і запропонували низку поправок, які торкалися насамперед ролі Генеральної Асамблеї, проблеми представництва у Раді Безпеки тощо. Проте вони були відхилені лідерами США, СРСР, Великої Британії та Франції.

Літ.: С. В. Віднянський, А. Ю. Мартинов. Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем. — К., 2006; Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-министром Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — М., 1976, т. 2.; Цветков Г. М. Міжнародні відносини й зовнішня політика в 1917 — 1945 рр. — К., 1997.

О. С. Черевко.

ДУНАЙСЬКА ВІЙСЬКОВА ФЛОТИЛІЯ — 1) Формування військово-морського флоту Російської імперії на р. Дунай, створене 1771 під час російсько-турецької війни 1768–1774 під назвою Лимарська гребна флотилія. У російсько-турецькій війні 1787–1791 діяла (з грудня 1790) під назвою Чорноморська гребна флотилія. У російсько-турецьких війнах 19 ст. брала участь під назвами Дунайська гребна флотилія та Дунайський військовий флот. 1879 судна Д.в.ф. увійшли до складу Чорноморської флотилії. Частина з них було передано Болгарії. Під час Першої світової війни на Дунаї діяло спеціальне з'єднання російського Чорноморського флоту — Експедиція особливого призначення, яке мало завдання підтримувати війська союзників Росії в боях проти австро-угорської річкової флотилії та сухопутних військ держав Троїстого союзу. Експедиція надала велику допомогу Сербії, особливо восени 1914.

2) Формування радянського військово-морського флоту. Створене в листопаді 1917. Відіграло важливу роль у встановленні радянської влади на території Бессарабії. У березні 1918 кораблі флотилії, що базувалися в Одесі, були захоплені австро-німецькими військами. Як окреме формування Д.в.ф. відроджена 1940 (головна база — м. Ізмаїл), увійшовши до складу Чорноморського флоту СРСР. 1941 під час Великої вітчизняної війни брала участь в оборонних боях у басейнах Дунаю, Південного Бугу, Дніпра, біля берегів Керченської протоки. У листопаді 1941 Д.В.Ф. була розформована, її судна передано до складу Азовської військової флотилії. Знову сформована у квітні 1944, коли частини Червоної армії наблизилися до Дністра.

У взаємодії з військами Другого та Третього Українських фронтів взяла участь у Яссько-Кишинівській наступальній операції 1944, Белградській наступальній операції 1944, Будапештській наступальній операції 1944–1945 та Віденській наступальній операції 1945. Нагороджена орденами Червоного Прапора, Нахімова, Кутузова. Взаємодіючи із сухопутними частинами, екіпажі Д.в.ф. пройшли з боями понад 2000 км, знешкодили 600 мін, завдали значних утрат противнику. Командували флотилією останнього формування контр-адмірал С. Горшков (травень-грудень 1944) і контр-адмірал Г. Холостяков (з грудня 1944 до кінця війни).

Літ.: Боевая летопись русского флота. — М., 1948; Локтионов И. И. Дунайская флотилия в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.). — М., 1962; А. Вахмут Первые дни войны на Дунае // Военно-исторический журнал, 1970, № 9.

Л. В. Кондратенко.

ДУНАЙСЬКА КОМІСІЯ. Створена 1949 відповідно до рішень Белградської конференції 1948. Складається виключно з представників придунайських держав (по одному від кожної). Основними її функціями є спостереження за виконанням Конвенції про режим судноплавства на Дунаї 1948, складання загальних планів розвитку судноплавства на основі пропозицій держав-учасниць Комісії, уніфікація правил річкового й санітарного нагляду, координація діяльності гідрометеорологічної й екологічної служб на Дунаї тощо. Штаб-квартира Д.к. перебуває у м. Будапешт (Угорщина), там же проводяться й щорічні сесії комісії (до 1954 вони проводились у румунському м. Галац). УРСР у 1970–80-ті рр. була позбавлена права мати свого представника в Дунайській комісії, її інтереси представляв делегат від СРСР. Лише 1992 це право представництва в Д.к. для України було відновлено. Негативно позначилося на розвитку дунайського судноплавства і роботі комісії запровадження економічних санкцій проти Югославії 1992, а особливо — бомбардування військовими силами НАТО Югославії 1999: зруйновані мости паралізували судноплавство на Дунаї.

Головним завданням діяльності Дунайської комісії після цих подій стало сприяння відновленню судноплавства на Дунаї у повному обсязі та стимулювання заходів, які зменшують ризики виникнення екологічних катастроф.

Літ.: Почакаева М. В. Международно-правовой режим судоходства на Дунае. — М., 1951; Васильева-Чекаленко О. Д. Україна в міжнародних відносинах (1944–1996 рр.). — К., 1998; Україна на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів 1991–1995 рр. — К., 1998, кн. 2.

С. В. Віднянський

ДУНАЙСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО (від 1856 — Новоросійське козацьке військо) — козацьке формування, що утворилося на півдні Бессарабії в липні 1828 з підрозділів Чорноморського козацького війська, Усть-Дунайського Буджацького козацького війська і Задунайської Січі, які оселилися в краї до переходу задунайців з отаманом Й. Гладким у Російську імперію. Згодом до козаків приєднали волонтерів із балканських країн і Молдови, які служили в російській армії. У складі Д.к.в. перебували також відставні солдати, українські та російські селяни, коронні цигани Бессарабії. До війська входило 11 станиць і хуторів Акерманського повіту з населенням 131 150 осіб (1868): Акмангіт (нині с. Білолісся), Старокозаче, Волонтирівка, Михайлівка, Миколаївка, Новотроїцьке, Каїри (нині с. Крива Балка), Костянтинівна, Петрівка, Байрамча, (нині с. Миколаївка-Новоросійська), Фараонівка (тепер села в Білгород-Дністровському, Кілійському, Саратському, Татарбунарському районах Одеської області та в районі Стефан Воде, Молдова).

Д.к.в. підпорядковувалося новоросійському і бессарабському генерал-губернаторові. Управління на місцях здійснювалося Військовим правлінням на чолі з наказним отаманом, який призначався царським урядом. У станицях влада належала виборним станичним отаманам. Штаб і Військове правління містилися в Акермані (нині м. Білгород-Дністровський), від 1857 — у станиці Байрамча.

1844 вийшло «Положення про дунайське військо», яким регулювалися система адміністративного управління, діяльність штабів полків, визначалися основні завдання військової служби. Козацька служба тривала 30 років: 25 — польова, 5 — внутрішня. Військо складалося з двох кінних 6-сотенних полків, несло прикордонну службу — на річках Дунай і Прут та чорноморському узбережжі до Дністра, внутрішню — у Бессарабській області та Херсонській губернії, утримувало гарнізони в Ізмаїлі та Акермані. 1829-1838 дунайські козаки входили до протичумних та протихолерних карантинних загонів у Бессарабії та Одесі, виконували охоронну службу в Балтському повіті Подільської губернії (під час польського повстання 1830–1831) та у Волощині (через кризу в Туреччині). Від 1847 — дві, а 1853-1856 ще дві сотні дунайців входили до Кавказького корпусу і брали участь у боях на лівому фланзі Кавказької лінії (у роки Кавказької війни 1817–1864). Під час Кримської війни 1853–1856 дунайські козаки несли аванпостну службу на Дунаї та чорноморському узбережжі, входили до складу гарнізонів Ізмаїла і Тульчі (нині м. Тулча, Румунія), воювали в районі островів дельти Дунаю та в Бабадазі; 2-й полк 1854 захищав Одесу від нападу англо-французької ескадри, взяв у полон екіпаж англійського фрегата «Тигр». За мужність і героїзм два полки нагороджено штандартами «За хоробрість» та зрівняно у правах із регулярними кавалерійськими частинами.

За Паризьким мирним договором 1856 від Російської імперії відходили придунайські землі Південної Бессарабії разом із частиною військової території. Того ж року Д.к.в. перейменували в Новоросійське козацьке військо.

Водночас із військовою службою козаки займалися землеробством, тваринництвом, торгівлею, утримували власні військові школи та училище. Протягом 1842–1844, 1855–1858 мали місце заворушення серед дунайського козацтва та масові рухи за вихід із війська.

1868 з проведенням у Російській імперії загальної військової реформи Новоросійське козацьке військо було ліквідовано, а козаків переведено на становище селян-власників.

Літ.: Черемисин В. М. Одесса в истории русских войн. К 50-летию Крымской войны. — Одесса, 1894; Бачинська О. А. Дунайське козацьке військо 1828–1868 рр. (До 170-річчя заснування). — Одеса, 1998; Козацтво на півдні України. Кінець XVIII–XIX століття / В. А. Смолій (голов. ред.), О. А. Бачинська (авт.-упоряд.). — Одеса., 2000.

О. А. Бачинська.

Е

ЕКОНОМІЧНА І СОЦІАЛЬНА РАДА ООН (ЕКОСОР) — один із головних органів Організації Об'єднаних Націй. Створена 1946. До її складу входять 54 держави-члени, які обираються Генеральною Асамблеєю ООН на 3 роки із щорічним переобранням третини членів Ради. Постійні члени Ради Безпеки обираються до ЕКОСОР на кожен черговий термін.

Україна неодноразово обиралися членом ЕКОСОР (1946, 1977–79, 1989–91, 1993–95, 2002–04). У 2008–2009 вона була членом більшості функціональних комісій ЕКОСОР: Комісії з народонаселення і розвитку, Комісії з наркотичних засобів, Комісії із запобігання злочинності та карного правосуддя, Комісії сталого розвитку, Комісії соціального розвитку. Протягом 2004–2007 входила до складу Статистичної комісії. Україна також представлена у складі Комітету з програми й координації та Комітету по внесках. У жовтні 2009 її обрано членом Ради на період 2010-12 рр. Увійшовши до складу ЕКОСОР від групи східноєвропейських держав, вона і Словаччина замінили там Білорусь і Румунію. Також до складу Ради на зазначений період були обрані Аргентина, Багамські Острови, Бангладеш, Бельгія, Гана, Єгипет, Замбія, Ірак, Італія, Канада, Коморські Острови, Монголія, Руанда, Сполучені Штати Америки, Філіппіни та Чилі.

Серед основних завдань, які покладені на ЕКОСОР, — сприяння формуванню необхідних умов для економічного розвитку і соціального прогресу, підвищення рівня життя і повної зайнятості населення; сприяння міжнародній співпраці в галузі культури, освіти та охорони здоров'я; заохочення до загальної поваги і дотримання прав людини. Діяльність Ради здійснюється шляхом формування загальної стратегії, політики і пріоритетів в економічній, соціальній та суміжних галузях і контролю за їх реалізацію; розробки досліджень і підготовки доповідей з міжнародних питань у галузі культури, освіти, охорони здоров'я, прав людини; проведення всебічних оглядів політики в оперативній діяльності в рамках усієї системи ООН; координації роботи відповідних спеціалізованих установ та інститутів.

Окрім того, ЕКОСОР координує роботу 14 спеціалізованих установ ООН. З ЕКОСОР пов'язані й підзвітні йому виконавчі ради оперативних фондів і програм ООН (Програма розвитку ООН, Дитячий фонд ООН, Фонд народонаселення ООН, Всесвітня продовольча програма). ЕКОСОР подає відповідні рекомендації Генеральній Асамблеї ООН.

Найвищим органом ЕКОСОР є чергова сесія, що скликається два рази на рік. Штаб-квартира Ради знаходиться в Нью-Йорку (США). При ЕКОСОР діє понад 20 постійних комісій і комітетів (з природних ресурсів, плану-

вання, розвитку, застосування досягнень науки і техніки в цілях розвитку, становища жінок, народонаселення, прав людини тощо). Зокрема, при ЕКОСОР діє п'ять регіональних економічних комісій ООН: Економічна і Соціальна комісія для Азії й Тихого океану, Економічна комісія для Африки, Економічна комісія для Європи, Економічна комісія для Західної Азії, Економічна комісія для Латинської Америки і Карибського басейну. Основним завданням цих комісій є сприяння проведенню погоджених заходів у галузі економічної співпраці країн відповідного регіону. З цією метою вони здійснюють необхідні дослідження, поширюють інформаційні й статистичні матеріали. Постійно діючими органами комісій є їх секретаріати, до складу яких входять різні комітети. На відміну від допоміжних органів ЕКОСОР, ці комісії мають ширшу компетенцію, користуються правом безпосередньо давати рекомендації державам відповідного регіону. Від часу проголошення своєї незалежності Україна була членом Комісії із соціального розвитку (1991–94, 1996–99); Комісії з питань народонаселення та розвитку (1985–92); Комісії з наркотичних засобів (1994–97); Комісії зі сталого розвитку (1995–97), Комітету з питань програми і координації.

Літ.: Українська РСР на міжнародній арені: Збірник документів і матеріалів. 1944–1961 рр. — К., 1963; Українська РСР на міжнародній арені: Збірник документів і матеріалів. 1962–1970 рр. — К., 1977; Українська РСР на міжнародній арені: Збірник документів і матеріалів. 1971–1975 рр. — К., 1981; Україна на міжнародній арені: Збірник документів і матеріалів. 1991–1995 рр. — К., 1998, кн. 2; Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем. — К., 2006.

І. М. Мельникова, О. М. Горенко.

ЕКОНОМІЧНІ ДОГОВОРИ УНР І УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ З НІМЕЧЧИНОЮ ТА АВСТРО-УГОРЩИНОЮ 1918. Перші економічні угоди України як суверенної держави укладено відповідно до статті VII Брестського мирного договору Української Народної Республіки з державами Четверного союзу 27 січня (9 лютого) 1918.

Економічним договором від 23 квітня 1918 у Києві між УНР і Німеччиною та Австро-Угорщиною встановлювалися обсяги обміну надлишками сільськогосподарської продукції та промислових товарів на період до 31 липня 1918. За його умовами Україна зобов'язувалась експортувати Центральним державам продовольчі товари та сировину: 60 млн. пудів збіжжя, 2,75 млн. пудів великої рогатої худоби (у живій вазі), 3 млн. пудів цукру, 37,5 млн. пудів залізної руди, спеціальні сорти дерева з розрахунку 300 вагонів на місяць, мідь, олово, цинк, бавовну, вовну, льон тощо. Водночас Німеччина та Австро-Угорщина мали відправити в Україну вугілля, нафтопродукти, сільськогоспо-

дарські машини, устаткування, фармацевтичні та хімічні препарати. Німеччина, зокрема, зобов'язувалася відправити в Україну 28.230.750 пудів вугілля на станції Барановичі, Голоби, Волочиськ, Броди, Одеса. Товарообмін відбувався через державні установи. Передбачалося встановлення твердого обмінного курсу української валюти до німецької марки та австрійської крони.

З метою налагодження товарообміну 15 травня 1918 Українська Держава та Центральні країни підписали фінансову угоду, за якою Україна надавала Німеччині та Австро-Угорщині позику в сумі 400 млн. українських карбованців; у перерахунку на їх валюти вони депоновалися в державних банках Берліна, Відня та Будапешта. У подальшому, після встановлення влади Директорії УНР, Німеччина відмовилася від узятих на себе за гетьманату фінансових зобов'язань щодо повернення позики, мотивуючи це відсутністю в Україні єдиного державного керівництва та існування в ній одразу кількох національних урядів. Питання українських активів було вирішено з підписанням Рапалльського договору 1922 і поширенням його дії зокрема на Україну, де було зафіксовано відмову сторін від взаємних фінансових претензій.

Із закінченням дії Економічного договору 10 вересня 1918 у Києві була підписана Господарська угода між Українською Державою, Німеччиною та Австро-Угорщиною терміном до 30 червня 1919. У ній визначались обсяги поставок українського збіжжя і сировини до Центральних держав. Останні мали вивезти із України 75 млн. пудів хліба, 11 млн. пудів живої ваги худоби, 300 тис. голів овець, 1 млн. голів птиці, 400 тис. пудів сала, 9 млн. пудів цукру, інші сільськогосподарські продукти, а також деревину, марганцеву й залізну руду тощо. Своєю чергою Центральні країни зобов'язалися поставляти в Україну щомісяця 9 млн. пудів вугілля, по 5 тис. тонн нафти і нафтопродуктів, задовольнити потребу її в сільськогосподарських машинах і техніці, устаткуванні для цукрової, гірничої, вугільної, металургійної промисловості.

Угода передбачала відновлення режиму вільної торгівлі на внутрішньому українському ринку, відмову України від застосування експортних мит, запровадження твердих цін на всі види продукції товарообміну, вільний транзит через Україну та контроль Центральних країн над експортом українського збіжжя та сировини до Росії і нейтральних країн. Обумовлювалось, що до проведення в Україні валютної реформи всі поставки покриватимуться в російських рублях. Німеччина зобов'язувалася надати Україні кредит у розмірі 1 млрд. німецьких марок для відбудови народного господарства.

Вереснева угода була більш збалансованою за попередню, хоча на Україну, як і у першому економічному договорі, покладалися більші зобов'язання, аніж на Центральні держави.

Літ.: Андерсон О. Н. Внешняя торговля Украины в 1918 году. — К., 1919; Неманов Л. В. Финансовая политика Украины (7 ноября 1917 — 4 февраля 1919 гг.). — К., 1919; Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр., т. 2:

Українська Гетьманська Держава 1918 р. — Ужгород, 1930; Притуляк П. П. Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 // УІЖ, 1997, № 1; Перенадя В. В. Українсько-німецькі відносини в 1917–1920 рр. — Запоріжжя, 1999; Гай-Нижник П. Фінансові взаємини Української Народної Республіки і Української Держави з Німеччиною та Австро-Угорщиною (1918 р.) // Україна дипломатична, 2003, вип. III.

Н. В. Кривець.

ЕСТОНІЯ, Естонська республіка (Eesti, Eesti Vabariik) — держава на північному заході Східної Європи, на узбережжі Балтійського моря. Територія 45,1 тис. км². Столиця — м. Таллінн. Адміністративно-територіальний поділ — 15 маакундів (повітів, які поділяються на волості) і 6 міст центрального підпорядкування. Населення 1,366 млн. осіб (2007): естонці — 65%, росіяни — 28,2%, українці — 2,5%, білоруси — 1,5%. Державна мова — естонська. Більшість населення — лютерани, є православні й представники інших конфесій.

Е. — парламентська республіка. Конституція діє від 1992. Глава держави — президент, який обирається на 5 років вищим законодавчим органом — Державними зборами (рийгикогу — однопалатний парламент) — прямим таємним голосуванням. До складу парламенту входить 101 депутат; строк повноважень депутатів — 4 роки. Вищий виконавчий орган — уряд, який очолює прем'єр-міністр. В Е. діє багатопартійна система.

Е. — член Організації Об'єднаних Націй від 1991, Європейського Союзу та НАТО — від 2004. Дипломатичні відносини України з Е. встановлено 4 січня 1992.

Українці в Естонії. Перший український студентський осередок постав 1898 у Юр'євському (нині Тартуський) університеті. Дещо раніше тут навчалися історики М. Закревський, М. Гулак, докторську дисертацію захистив освітянин І. Орлай; фізику викладав брат Лесі України М. Косач. На поч. 20 ст. в університеті існувало кілька українських студентських земляцтв, діяли їхній хор, драматичні гуртки і бібліотека. У цей період українці мали свою громаду також у м. Валк (нині м. Валга), де 1917 видавали газети «Український голос» та «Досвід». 1923 в Таллінні діяв Клуб громадян України.

1934 перепис населення зафіксував, що в Е. проживало 92 українці. Їхня чисельність значно зросла після Другої світової війни. За доби СРСР радянські власті заохочували переїзд до Естонської РСР громадян інших республік за державним направленням на роботу та військову службу. За даними перепису населення 1989, чисельність українців в Е. досягла 48,3 тис. осіб (3,1 % усього населення республіки). Половина їх мешкала в Таллінні, решта — в інших містах на півночі країни.

Після розпаду СРСР чимало українців повернулися на батьківщину, частина українців-офіцерів виїхала до Російської Федерації, уряд якої зобов'язався надати їм квартири. 1995 в Е. налічувалося близько 39,6 тис. осіб української національності.

Відплив із Е. осіб українського походження певною мірою пов'язаний із труднощами отримання громадянства. Е. запровадила закон про надання громадянства, на яке мали беззастережне право лише ті особи, які жили на її території до 16 червня 1940, їхні діти та онуки. Решта жителів неестонського походження могла отримати громадянство шляхом натуралізації, що передбачає проживання в країні не менше 5 років, складання іспиту з естонської мови та із закону про громадянство, а також наявність легального постійного прибутку. 1997 в Е. проживало понад 1 тис. громадян України. Ті, хто не має естонського громадянства, але постійно проживає на території Е., можуть брати участь у виборах органів місцевого самоврядування.

Від 1989 в Е. діє Українське земляцтво, яке допомагає українцям адаптуватися до змін, що відбулися в суспільстві, займається культурно-просвітницькою діяльністю. При земляцтві діють українська недільна школа, курси естонської мови, «Пласт», фольклорний ансамбль «Журба», вокальна група «Відлуння», дитячий фольклорний колектив «Струмочок». Естонський уряд надає Українському земляцтву певну фінансову й організаційну допомогу.

Літ.: Міхновський О. Товариство студентів-українців у Дорнатії. В кн.: Історичний огляд життя в студентських українських організаціях. — Львів, 1908; Винниченко І. І. Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис. — Житомир, 1992; Івченко О. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1997; Трощинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі. В кн.: Україна крізь віки. — К., 1999, т. 15; *Baltic security prospects at the turn of the 21 century.* — Helsinki, 1999; Гачев Г. Национальные образы мира. Соседи России: Польша, Литва, Эстония. — М., 2003; Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003) / Відп. ред. С. В. Віднянський. — К., 2004.

М. С. Бур'ян.

ЕСТОНЦІ В УКРАЇНІ — представники народу (самоназва — еестласед), що належить до західно- та східно-балтійського типів атлантико-балтійської раси і є основним населенням Естонії.

Перші поселення Е. засновані упродовж 1861–1879 на території Кримського півострова представниками релігійно-сектантського руху на чолі з ярваським селянином Ю. Лейнбергом (так званий «пророк Малтсвіт»). Переважно більшість переселенців складала безземельні селяни. Для них у сорока

селах Євпаторійського, Перекопського, Сімферопольського та Феодосійського повітів було виділено місцевою російською адміністрацією 36 тис. десятин землі. Вже у перші місяці облаштування Е. в одному з цих сіл — Замруку (нині Берегове Бахчисарайського р-ну) було збудовано і відкрито молитовний дім, а також естонську школу, до якої запрошено вчителя з Естонії.

За переписом населення Російської імперії 1897, на українських теренах проживало 2227 Е., а найбільша кількість їх зосереджувалася у Перекопському повіті Таврійської губернії (відповідно 832 осіб). Близько 1887 Е. мешкало у селах. Наприкінці XIX — початку XX ст. частина естонського населення виїздила на заробітки у Сімферополь, Севастополь, Феодосію, Ялту тощо.

У часи Першої світової війни та громадянської війни в Україні 1917–1921 частка естонського населення зростає внаслідок міграційних процесів, що відбувалися у середовищі військового і робітничого люду. Так, станом на 1921 в Криму проживало вже 2367 Е.

1920 при ЦК КП(б)У створено Естонську секцію (відділ) агітації й пропаганди. З аналогічною метою були створені секція і комітет, відповідно в Одесі і Харкові. Також у 20-х рр. в маєтку Олексіївці, що на Харківщині, функціонувало естонське «комуністичне господарство», а в Ічкінському районі Криму — артіль «Зоря комунізму». Діяло 5 естонських початкових шкіл. Видавався естонською мовою тижневик «Новий лад».

Упродовж 30-х рр. на території Криму функціонувало 3 естонські сільради (2 — у Сімферопольському районі, 1 — у Джанкойському). У цей період Е. в Україні, як і представники інших національних спільнот, потерпали від сфабрикованих владними органами звинувачень у «контрреволюційних змовах». Такі «змови» були «розкриті» в усіх кримських селах — місцях їхнього компактного проживання. Станом на 1939 в Криму було зареєстровано 1900 мешканців естонського походження.

В період між переписами населення 1959 і 1989 кількість осіб естонського походження в Україні майже не змінилася (4184 і 4202). Зміни відбулися у приналежності до суспільних верств — від сільського населення до переважно міського (82,2% за показниками перепису 1989). Також їхнє розселення стало дисперсним. Єдиним місцем компактного проживання залишилося селище Краснодарка Красногвардійського району Кримської області (тепер Автономна Республіка Крим).

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 в Україні проживало 2868 особи естонського походження.

Літ.: Усов С. А. Историко-экономические очерки Крыма. — Симферополь, 1925; Вильде Э. Пророк Малтсвет. — Таллин., 1962; Наулко В. Естонське населення в Україні // Народна творчість та етнографія, 1970, № 5; Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. — К., 1998; Національний склад населення

України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення України 2001 року. — К., 2003; Міжнаціональні відносини і національні меншини України: стан, перспективи / За ред. Р. Ш. Чілачави. — К., 2004.

В. В. Піскіжова.

ЕФІОПІЯ — держава на північному Сході Африки. Площа — 1130,123 км. кв. Чисельність населення — 76,6 млн. осіб (2007). Столиця — м. Аддис-Абеба. Е. — республіка. Главою держави є президент. Виконавча влада належить уряду на чолі з прем'єр-міністром, законодавча влада — однопалатному парламенту.

Е. — одна із найдавніших африканських держав. Перші державні утворення на її території виникали на межі християнської ери. У 5 ст. тут поширилося християнство в його східній (коптській) формі. У 6 ст. Ефіопія стала імперією. Період 7–10 ст. пов'язаний з протистоянням між християнською Ефіопією та ісламськими місіонерами, які через Еритрею та Судан просувалися на ефіопську територію. Попри постійні війни період 11–18 ст. був часом найбільшого розквіту Е. З початком епохи колоніалізму країна тривалий час залишалася єдиною незалежною державою на Африканському континенті. Однак у 1930-х претензії на володіння Е. проголосив італійський фашистський диктатор Б.Муссоліні. Після поразки у війні проти Італії 1935 ефіопський імператор Хайле Селасіє емігрував до Лондона. Однак італійське панування в Е. виявилось нетривалим (до 1943). 1945 Е. відновила незалежність. До країни повернувся імператор Хайле Селасіє, а територія держави була розширена за рахунок включення Еритреї. 1974 група ефіопських військових на чолі з полковником Менгісту Хайле Маріамом захопила владу в країні та стратила імператора. 12 березня 1975 Е. стала республікою. Менгісту оголосив про соціалістичний курс її розвитку. 1979 Е. вела прикордонну війну проти сусідньої держави Сомалі. Однак основну проблему склав еритрейський сепаратизм. У грудні 1991 загони «Фронту визволення Еритреї» захопили столицю країни та ліквідували режим Менгісту. В 1995–2001 тривала прикордонна війна між Е. та Еритреєю. Постійним супутником ефіопів став голод. Е. стала одним із найбільших реципієнтів продовольчої допомоги ООН.

Від 1964 Аддис-Абеба є штаб-квартирою спочатку Організації африканських держав, а з 2005 її наступниці — Африканського Союзу. Україна та Е. визнали одна одну 21 грудня 1991 і того ж дня встановили дипломатичні відносини, однак досі не обмінялися дипломатичними представництвами. Протягом останніх років Україна є важливим постачальником продовольчого зерна до Е.

Літ.: История Эфиопии. — М., 2000.

А. Ю. Мартинов.

Є

ЄВАНГЕЛЬСЬКІ ХРИСТІЯНИ, ЄВАНГЕЛІСТИ — прибічники однієї з течій у протестантизмі, близької до баптизму. Перші Є.х. на українських землях з'явилися у 16–17 ст. Це були переважно вихідці із сусідніх країн (німці, угорці, чехи). Поступово, значною мірою під впливом німецьких колоністів, вчення Є.х. поширилося й серед української людності (друга пол. 19 ст.). Спочатку євангелісти на українських землях, що перебували в межах кордонів Російської імперії, не мали певного конфесійного визначення, але з часом оформилися в релігійні громади, які належали до Всеросійського союзу баптистів. 1918 українські громади баптистів і євангелістів утворили Всеукраїнський союз християн-баптистів, який проіснував до 1930, у його складі в цей час перебувало 60 тис. віруючих. Ще більша кількість Є.х. проживала на українських землях, що були на той час під владою Польщі (близько 100 тис.). Унаслідок політичних репресій 1920–30-х рр. у СРСР громади євангелістів були заборонені, майже всіх їхніх керівників і багатьох віруючих — репресовано. Свою організаційну діяльність Є.х. відновили 1942, а на з'їзді у жовтні 1944 було створено Тимчасову раду (згодом Всесоюзну раду) євангеліських християн-баптистів, куди ввійшли 2500 громад, які загалом налічували близько 300 тис. віруючих. Від 1991 вона має назву Євро-Азійська федерація союзів Євангеліських християн-баптистів. Загальна кількість євангеліських християн-баптистів в Україні становить приблизно 500 тис. осіб.

Літ.: Булгаков С. В. Православие. Праздники и посты. Богослужение. Требы. Расколы, ереси, секты, противные христианству и православию учения. Западные христианские вероисповедания. Соборы восточной, русской и западной церквей. — М., 1994; Головащенко С. І. Історія християнства. Курс лекцій. — К., 1999.

О. В. Лисенко.

ЄВРАЗІЙСЬКЕ ЕКОНОМІЧНЕ СПІВТОВАРИСТВО (Євразес) — організація економічної інтеграції. Заснована 20 жовтня 2000 у м. Астані (Казахстан), де було підписано Договір про створення Є.Е.С. Державами-засновниками виступили Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан. Членство декларовано відкритим для всіх бажаючих держав. 2006 до організації приєднався Узбекистан. Євразес обіймає 94% території країн СНД, 73% населення, 88% валового внутрішнього продукту СНД. Однак частка торговельного обігу між країнами Євразес становить близько 2% світової торгівлі. 2002 Молдова, Україна та Вірменія набули статус спостерігачів у Євразес.

Головною метою Євразес залишається створення митного союзу, вирішальний етап якого було розпочато у жовтні 2007. Унаслідок цього модель Є.Е.С. стала замінником непрацюючих проектів поглиблення торговельної співпраці в рамках Співдружності незалежних держав.

Вищим керівним органом Євразес є міждержавна рада. Установчий договір також зафіксував положення про інтеграційний комітет та міжпарламентську асамблею. Місцем розташування суду Євразес є Мінськ, а секретаріату — Петербург. Прийняття рішень у міждержавній раді відбувається на основі консенсусу. Натомість в інтеграційному комітеті рішення приймаються двома третинами голосів, причому пропорція голосів визначається сумою внеску до бюджету Євразес. Росія має 40 голосів, Білорусь, Казахстан, Узбекистан по 15, Киргизстан та Таджикистан по 7,5 голосів.

Світова економічна криза (2008-2010) стимулювала процес посилення інтеграції країн Євразес, які заявили про зацікавлення у максимальному використанні потенціалу великого євразійського ринку. За результатами переговорів 27 листопада 2009 у Мінську президенти Білорусі О. Лукашенко, Росії Д. Медведєв, Казахстану Н. Назарбаєв підписали угоду про створення єдиного митного простору.

Літ.: Антонович С. Політика Белоруси в «Євразес». — Минск, 2010; Глазьев С. Проблемы и перспективы экономической интеграции после распада СССР. — М., 2008; Кызылкули Ш. Геоэкономическое измерение Единого экономического пространства. — М., 2009; Полтораков С. СНД в інституційно-регіональному вимірі. В кн.: Глобалізація і сучасний міжнародний процес. — К., 2009.

А. Ю. Мартинов.

ЄВРЕЇ УКРАЇНИ — нащадки давніх іудеїв — народу, який уперше згадується у біблійному Старому Заповіті під своєю автентичною назвою «ізраель» (ізраїльтяни) або «беней-ізраель» (сини Ізраїлю). Територією стародавнього розселення Є. був Близький Схід. За переписом 2001 в Україні проживало 103591 Є. (1989 — 486,3 тис. осіб).

Перші єврейські переселенці з Малої Азії та Кавказу з'явилися у 1 ст. в Криму. На поч. 10 ст. їхні осередки виникають у Києві. Протягом наступних трьох століть кількість єврейських поселень зростала здебільшого за рахунок переїзду Є. із Хазарії та Візантії. Свою діяльність Є. зосереджували у торговельно-посередницькій справі, дрібному виробництві та лихварстві. У цей період вони осідали також на західноукраїнських землях. У 16 ст. масово мігрували в ту частину України, що ввійшла до складу Речі Посполитої після укладеної 1569 Люблінської унії (Волинь, Брацлавщина, Київщина). На межі 16–17 ст. в Україні проживало близько 120 тис. Є. Протягом 17 ст. їх чисельність зменшилася під час воєнних дій (загибель від погромів, біженці)

та Зборівського миру 1649, за яким Є. заборонялося перебувати на Київщині, Чернігівщині та Брацлавщині. У другій половині 18 ст. їх розселення пов'язано з розподілами Польщі 1772, 1793 та 1795. За наказом австрійського імператора Йосифа II 1782 польські Є. отримали право на переселення у Прикарпаття та Буковину. Водночас у Російській імперії, її великоруських губерніях, запроваджувалася так звана «смуга осілості» для єврейського населення. 1782 наказом імператриці Катерини II Є. заборонялося поселятися за межами міст. На продовження цієї політики виданий 1791 імператорський наказ обмежив місце проживання Є. в Російській імперії Волинською, Катеринославською, Київською, Подільською, Полтавською, Таврійською, Херсонською та Чернігівською губерніями. Таке становище (з незначними змінами) тривало понад 120 років. У 30-і роки 19 ст. в українських губерніях Російської імперії мешкало близько 600 тис. Є., а у Галичині — 270 тис. За даними перепису 1897, в підросійській Україні проживало 1,6 млн. Є. У цей час у Галичині та на Буковині мешкали 770 тис. Є. На межі 19-20 ст. єврейське населення на українських землях становило близько 2,3 млн. осіб.

Протягом першої чверті 20 ст. відбулися суттєві зміни в їхньому становищі, зумовлені наслідками революційних подій 1917 та громадянської війни. У 1917–1921 багато Є. взяли активну участь у політичному житті України, створили власні партії (Бунд, Фолькспартай, Сіоністська соціалістична робітничка партія, Соціал-демократична робітничка партія Поалей Ціон тощо). Є. були також членами: Української соціал-демократичної робітничої партії, Української партії соціалістів-федералістів, Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків та меншовиків). У липні 1917 тридцять представників єврейських політичних партій увійшли до Української Центральної Ради. Деякі єврейські лідери отримали високі посади в Малій Раді, Генеральному секретаріаті, а пізніше — у Раді міністрів Української Народної Республіки. У складі уряду УНР діяло міністерство єврейських справ. Для Є. було скасовано «смугу осілості», офіційно визнано мову ідиш, відкрито єврейські школи. У період 1917–1921 в Україні (особливо у західних та центральних регіонах) їхня чисельність зменшилася внаслідок еміграції й погромів, під час яких загинуло близько 200 тис. осіб.

Кількість Є., які проживали на територіях Східної Галичини та Західної Волині, котрі згідно з Ризькою мирною угодою 1921 ввійшли до складу Польщі, становила понад 11% усього населення. Більшість з них зосереджувалася у містах, основними галузями їхньої діяльності були фінанси, торгівля й ремісництво. Згідно з польською конституцією 1921 єврейське населення отримало рівні з християнами права і свободи (надавалася можливість створювати автономні релігійні громади, національні навчальні заклади тощо). Проте після державного перевороту 1926 уряд Польщі взяв курс на витиснення Є. із народного господарства шляхом надання податкових пільг

польським торгівельним та ремісничим кооперативам, що, своєю чергою, призвело до розорення значної кількості єврейських підприємців. У 1930-х у польському суспільстві посилювалися антисемітські настрої (бойкоти єврейських товаровиробників та комерсантів, дискримінація під час вступу до навчальних закладів тощо), що спонукало більш ніж 100 тис. Є. до еміграції.

На територіях Східної Галичини та Західної Волині, що входили до Польщі, діяли відділення всіх сіоністських партій, їх кандидати неодноразово перемагали на муніципальних і парламентських виборах. Функціонували єврейські видавництва, бібліотеки, середні та професійні навчальні заклади, музей єврейської історії та етнографії (засн. 1934 у Львові М. Гольдштейном), виходило близько 200 журналів і газет. Фінансування культурних потреб Є. відбувалося переважно за рахунок власне єврейських громад та просвітницьких товариств.

Станом на 1930 кількість Є., які проживали на землях, що згідно із Сен-Жерменською угодою 1919 та Трианонським мирним договором 1920 відійшли до Румунії (Північна Буковина й частина Бессарабії) та до Чехословаччини (Закарпаття), становила у Північній Буковині — 129 тис. осіб та Закарпатті — 89 тис. Тут функціонували єврейські дитячі садки, школи, лікарні, видавництва.

Після утвердження радянської влади у Східній Україні (грудень 1922) антисемітизм проголошувався поза законом. Водночас широко застосовувалися заходи по знищенню релігійних традицій та осередків сіоністського руху. Протягом 1920-х–1930-х рр. ліквідовані всі єврейські партії, в т. ч. й прокомуністичного спрямування. Реквізувалося майно єврейських релігійних громад, переважна більшість синагог і релігійних шкіл припинили своє існування. Багато Є. серед тих, які займалися т. зв. «самодіяльністю» (дрібні торговці, ремісники, служителі культу), були позбавлені виборчих прав як «нетрудові елементи» і зазнавали інших утисків (під час отримання житла, прийому на роботу тощо). Є. стали також жертвами масових репресій 1930-х. Водночас 1920–1935 роки — це період інтенсивного розвитку т. зв. «радянської (чи пролетарської) єврейської (ідишистської) культури», головним осередком якої наприкінці 1930-х став Київ, де діяли Центральна державна єврейська бібліотека, єврейські видавництва тощо. 1925 в УРСР функціонували 393 єврейські школи (на ідиш) і 4 педагогічні технікуми. У Харкові відкрився Державний єврейський театр, Одесі — Всеукраїнський музей єврейської культури. На рівні академічної науки (ВУАН) досліджуються історія та культура Є. України — на базі «Постійної жидівської історично-археографічної комісії» (засн. 1919) та Кафедри єврейської культури (засн. 1926). Остання була реорганізована 1929 в Інститут пролетарської єврейської культури при Академії наук; 1936 ліквідований як «гніздо троцькізму», натомість створено Кабінет єврейської мови, літератури і фольклору.

Станом на 1926 в УРСР проживало 1 млн. 580 тис. Є. (5,4% усього населення). Друга світова війна стала для українських Є. справжньою катастрофою. Фашистські окупанти проводили масове знищення єврейського населення. Лише в Києві у Бабиному Яру загинуло близько 160 тис. Є. У 1949–1952 значна частина Є. зазнала репресій («боротьба проти космополітизму», так звана «справа лікарів» тощо), національно-культурний розвиток усіяло гальмувався. Після Другої світової війни почалася еміграція у новостворену державу Ізраїль. Лише протягом 1970-х років з України виїхало близько 81 тис. Є. 1990 дозвіл виїхати на постійне місце проживання до Ізраїлю отримали 68 тис. осіб. Чимало Є. виїздили також до США і ФРН.

Після проголошення Україною незалежності (1991) створюються умови для національно-культурного розвитку національних меншин. У різних регіонах відкриваються школи з єврейською мовою навчання. Під час 1994–1995 навчального року діяли 4 загальноосвітні й 5 релігійних недільних шкіл, школа-гімназія (м. Київ). Нині в Україні понад 20 тис. дітей навчаються в єврейських денних школах, для них розпочато підготовку вчителів у київському педучилищі № 3 та одеському Південноукраїнському педагогічному університеті ім. К. Д. Ушинського. 1992 в Києві відкрито Міжнародний Соломонів університет (з 1998 його філія функціонує у Харкові), Інститут єврейської матеріальної культури України, а також — відділ єврейської історії й культури як науковий підрозділ Інституту політологічних та етнопонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. В Україні діють єврейські самодіяльні фольклорно-етнографічні та естрадні колективи, театри («Штерн» та «Мазлтов» у м. Києві), які часто гастролюють країнами Азії, Європи та США, беруть участь у міжнародних фестивалях єврейської культури.

До найбільших громадських об'єднань належать Єврейська конфедерація України і Всеукраїнський єврейський комітет, діяльність яких сприяє розширенню міжнародних зв'язків єврейської меншини України у галузі культури, освіти, науки, релігії та благодійності.

Літ.: Гусев-Оренбургский С. Книга о еврейских погромах на Украине в 1919 г. — М., 1923; Вейцблїт І. І. Рух єврейської людності на Україні періоду 1897–1926 років. — К., 1930; Гольдельман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну: Матеріали до історії українсько-жидівських відносин за часів революції. — Відень, 1964; Беренштейн Л. Е. Евреи и политические репрессии в СССР (20–30-е годы XX ст.). — К., 1996; Еврейский антифашистский комитет в СССР, 1941–1948: Документальная история. — М., 1996; Єврейські політичні партії і рухи в Україні в кінці XIX–XX ст. Документи і матеріали. — К., 2002; Нариси з історії та культури євреїв України. — К., 2005.

В. В. Піскіжова.

ЄВРЕЙСЬКИЙ АНТИФАШИСТСЬКИЙ КОМІТЕТ — громадське об'єднання, створене у лютому 1942 в СРСР за ініціативи уряду при Радінформбюро з метою встановлення міжнародних контактів з єврейськими громадами країн антигітлерівської коаліції для консолідації їх у боротьбі проти фашизму. Заснуванню ЄАК передував мітинг представників єврейського народу, що відбувся в серпні 1941 в Москві, де виступили відомі діячі культури С. Міхоелс, І. Еренбург та Д. Бергельсон (пізніше — активісти комітету) із закликом до світового єврейства надати допомогу СРСР у боротьбі проти нацистської Німеччини. Разом з постановам ЄАК єврейські антифашистські організації виникли в США («Єврейська рада комітетів допомоги СРСР» на чолі з фізиком А. Ейнштейном і письменником Ш. Ашем), Палестині («Ліга Ві») тощо.

Відповідальним за діяльність ЄАК було призначено керівника Радінформбюро О. Лозовського (С. Дрідзо). До ЄАК увійшли поет С. Маршак, кінорежисер С. Ейзенштейн, музикант Д. Ойстрах, академік П. Капіца, генерал Я. Крейзер та інші — вихідці з різних регіонів СРСР, в тому числі України.

У травні 1942 в Москві відбувся другий мітинг ЄАК, присвячений збиранню коштів на придбання військової техніки для фронту. Тільки для комплектування танкового підрозділу «Радянський Біробіджан» було зібрано 3 млн. крб. Значну суму — близько 33 млн. доларів ЄАК зібрав у США, Канаді, Мексиці, Великій Британії та Палестині.

У липні 1942 в м. Куйбишеві (нині Саратов, РФ) мовою ідиш почав виходити друкований орган ЄАК — газета «Ейнікайт» («Єднання»), яка розповсюджувалася в СРСР та кордоном. Також було налагоджено трансляцію інформаційних радіопередач комітету для США та Великої Британії. 1943 члени ЄАК здійснили 7-місячне турне по США, Канаді, Мексиці та Великій Британії, яке сприяло поновленню розірваних у 1930-х зв'язків між радянським та світовим єврейством. 1944 ЄАК висунув пропозиції створити в СРСР спеціальну комісію допомоги євреям, які постраждали від війни, а на території Поволжя або Криму — Єврейську Радянську Республіку. Однак вони були відхилені урядовими інституціями.

У травні 1945, після перемоги над фашистською Німеччиною, ЄАК оприлюднив декларацію, в якій наголошувалося на солідарності, що постала між радянськими євреями та євреями інших країн світу. У перші повоєнні роки діяльність ЄАК зосереджувалася переважно на виданні газети «Ейнікайт» (з лютого 1945 виходила тричі на тиждень). Готувалися до видання збірники документальних матеріалів — «Чорна книга» (про злочини нацистів проти єврейського населення на окупованих територіях СРСР) та «Червона книга» (про участь євреїв у боротьбі проти фашизму).

Діяльність ЄАК припинилась у листопаді 1948 через репресії проти його членів. У січні 1948 розстріляно театрального режисера голову ЄАК С. Міхелса. Того ж року було заарештовано керівний склад комітету, закрито газету «Ейнікайт». Протягом 1948–1952 більше сотні осіб звинуватили у «злочинних» зв'язках з ЄАК. 1952 за вироком військової колегії Верховного суду СРСР було розстріляно 30 активістів комітету. Серед них — літератори України Д. Бергельсон, Д. Гофштейн, Л. Квітко, П. Маркіш, І. Фефер. Підставою для звинувачень стали також їхні контакти з іноземними засобами масової інформації, представниками зарубіжних єврейських організацій. 1955 та ж сама військова колегія суду скасувала свій вирок «за відсутністю складу контрреволюційного злочину». Реабілітовані були й інші репресовані у справі ЄАК.

Літ.: Говрин Й. Израильско-советские отношения. 1953–1967. — М., 1994; Мининберг Л. Советские евреи в науке и промышленности СССР в период второй мировой войны (1941–1945 гг.). — М., 1995; Еврейский антифашистский комитет в СССР. 1941–1948. Документированная история. — М., 1996; Костырченко Г. Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм. — М., 2001; Медведев Ж.А. Сталин и еврейская проблема: Новый анализ. — М., 2003; Нариси з історії та культури євреїв України. — К., 2005.

В. В. Піскіжова.

ЄВРЕЙСЬКИЙ ВСЕСВІТНІЙ КОНГРЕС — асоціація єврейських громадських об'єднань. Створений 1936 в Швейцарії (Женева) за ініціативою лідерів сіоністського руху С. С. Вайза (1874–1949) і Н. Гольдмана (1895–1982) при підтримці Американського єврейського конгресу і Комітету єврейських делегацій. Від 1940 головний офіс конгресу знаходиться у Нью-Йорку.

У часи Другої світової війни діяльність ЄВК спрямовувалася на мобілізацію світового співтовариства для боротьби проти нацизму. У повоєнні роки ЄВК брав участь у відновленні єврейських громад в Європі, займався питаннями компенсації моральних і матеріальних збитків, що зазнало єврейське населення з боку гітлерівської Німеччини, надавав допомогу в розшуку фашистських злочинців і розслідуванні злочинів нацизму, відіграв активну роль в утворенні держави Ізраїль.

Конгрес репрезентує громади та організації майже 100 країн світу. Найбільшими його філіями є Євро-азійський єврейський конгрес, Європейський єврейський конгрес, Ізраїльське відділення, Латиноамериканський єврейський конгрес, Північноамериканський єврейський конгрес, Всесвітній союз єврейський студентів. Від 2007 ЄВК очолює американський мільярдер Р. Лаудер. Конгрес співробітничав з ООН, ЮНЕСКО, Міжнародним комітетом Червоного Хреста та іншими інституціями. Від 1990-х налагоджено взаємини між ЄВК та громадськими об'єднаннями євреїв України. Відтоді Єврейська конфедерація України — член ЄВК та органі-

зацій, що входять до складу останнього, — Європейського єврейського конгресу, Європейської ради єврейських організацій та громад. Співпраця між ними охоплює культурно-освітню діяльність, благодійність тощо. 1996 членом виконавчого комітету ЄВК став головний рабин м. Києва і України Я. Д. Блайх, від 2001 він є також віце-президентом Європейського єврейського конгресу та Європейської ради єврейських організацій і громад.

За підтримки ЄВК та його філій в Україні проводяться міжнародні конференції й зустрічі. У вересні 2006 Європейський єврейський конгрес виступив співорганізатором проведення у Києві форуму пам'яті про Голокост, присвяченого 65-й річниці трагедії Бабиного Яру. У жовтні 2008 центром обговорення освітянських проблем світового єврейства стала Ялта, де відбулася конференція «Лимуд. Ялта 2008» за участю М. Бронфмана — голови ради спостерігачів ЄВК, керівників єврейських організацій багатьох країн світу та близько 1,5 тис. гостей. У квітні 2009 в Україні відбулися переговори щодо адаптації проекту фонду В. Пінчука «Назви своє ім'я» до програми Євразійського єврейського конгресу «Толерантність — уроки Голокосту». Розширенню зв'язків між українським та світовим єврейством сприяло ухвалене 2008 рішення про збільшення кількості делегатів України в асамблеях ЄВК з 6 до 12.

Літ.: Голда Меир. Моя жизнь. — Чимкент, 1997; Лакер Вальтер. История сионизма. — М., 2000.

В. В. Піскіжова.

ЄВРОПЕЙСЬКА ЕКОНОМІЧНА КОМІСІЯ. Одна з п'яти регіональних економічних комісій ООН, яка має сприяти економічному і соціальному розвитку, зміцненню науково-технічних зв'язків між європейськими країнами, розширенню їх співпраці з державами інших регіонів світу. Ідея створення ЄЕК виникла в процесі співпраці країн антигітлерівської коаліції. Україна (УРСР) стояла у витоків цієї організації, утвореної 28 березня 1947. Її секретаріат міститься у Женеві (Швейцарія).

Щорічно у квітні відбуваються робочі сесії. Членами комісії є всі європейські країни, США, Канада, Ізраїль, азійські республіки колишнього СРСР. УРСР приєднувалася до міжнародних угод у рамках ЄЕК, але не брала участі у роботі комітету з розвитку зовнішньої торгівлі.

У 1951 Економічна і соціальна рада ООН постановила продовжити повноваження Європейської економічної комісії на необмежений термін. Починаючи з 1961, Українська РСР брала участь у роботі комітетів по внутрішньому транспорту та статистиці. Її представники обіймали керівні посади у допоміжних органах ЄЕК, зокрема обиралися на посаду заступника голови комітету по чорній металургії (1967–1969), заступника голови (1964–1965 та 1973–1974) та голови (1975–1976) комітету по житловому

питанню, будівництву та містобудуванню, голови комітету по сільському господарству (1981–1982). У 1979 в рамках комітету по сільському господарству ЄЕК було організовано в Києві симпозиум з економічних і технічних аспектів вирощування цукрових буряків. Після проголошення незалежності Україна продовжує співпрацю з іншими країнами в рамках ЄЕК.

Літ.: Українська РСР у міжнародних організаціях. — К., 1984; Гуменюк Б. І. Основи дипломатичної та консульської служби. — К., 1998.

А. Ю. Мартинов.

ЄВРОПЕЙСЬКА КОМІСІЯ (European Commission). Головний національний орган виконавчої влади Європейського Союзу. Започаткування (1958) діяльності ЄК відбувалося на основі Римського договору 23 березня 1957 про об'єднання Європейського об'єднання вугілля і сталі, Європейських Співтовариств, Євратому в структурі Європейського Економічного Співтовариства. ЄК складається із 20 європейських комісарів, включно з головою та його двома заступниками. Головами комісії були: В. Хальштейн (ФРН) (1958–1968), Є. Рей (Бельгія) (1968–1970), Ф.-М. Мальфатті (Італія) (1970–1972), С. Маншольт (Нідерланди) (1972–1973), Ф.-Х. Ортолі (Франція) (1973–1977), П. Дженкінс (Велика Британія) (1977–1978), Г. Торн (Велике Герцогство Люксембург) (1978–1985), Ж. Делор (Франція) (1985–1995), Ж. Сантер (Велике Герцогство Люксембург) (1995–1999), Р. Проді (Італія) (1999–2004), Ж. Баррозу (Португалія) (2004–2009 та від 2009).

Після масштабного розширення Європейського Союзу 2004 та 2007 з метою збереження ефективності прийняття та реалізації рішень його члени відмовилися від практики представництва в ЄК від кожної країни-члена. У секретаріаті працюють 16 тис. службовців з усіх 27 країн-членів. Структурно комісія складається із 22 головних управлінь: із зовнішніх зносин, фінансових питань та функціонування монетарного союзу, спільного ринку, промисловості, вільної конкуренції, зайнятості та соціальних питань, сільського господарства та рибальства, транспорту, інформації, навколишнього середовища та ядерної безпеки, науки та новітніх технологій, регіональної політики, енергетики, аудиту, митних питань, статистики, культури тощо. Документообіг здійснюється 22 офіційними мовами. Усі європейські комісари затверджуються Європейським парламентом. Основною функцією ЄК є нагляд за виконанням інтеграційних угод, надання рекомендацій органам влади Європейського Союзу, контроль за виконанням рішень Європейської Ради, проведення переговорів на міжнародній арені.

Комісія має право законодавчої ініціативи, а Європейський парламент може висловити їй недовіру. Щорічно ЄК представляє йому програму своєї діяльності та звітується про її виконання. ЄК засідає у Брюсселі раз на

тиждень (щосереда). Рішення готуються комісаром відповідної галузі компетенції за участю експертів секретаріату ЄК. Рішення вважається прийнятним, якщо за нього проголосували 11 з 20 комісарів.

Комісія веде переговори з країнами-кандидатами на вступ до Європейського Союзу і укладає за дорученням Європейського парламенту відповідні угоди про вступ. ЄК є важливим партнером виконавчої влади України в процесі вирішення конкретних питань співпраці. У жовтні 1993 відкрито представництво Європейської Комісії в Україні. У травні 2009 вона взяла на себе координацію співпраці з Україною у форматі програми «Східне партнерство».

Літ.: Геген Д. У лабіринті Європейського Союзу. — К., 1995; Копійка В. В. Європейський Союз: досвід розширення і Україна. — К., 2005; Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу. — К., 2009.

А. Ю. Мартинов.

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВНИХ СВОБОД 1950. Вироблена державами-членами Ради Європи. Підписана ними 4 листопада 1950 у Страсбурзі. Конвенція встановила порядок судового захисту визнаних міжнародним правом загальних стандартів громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних прав і свобод людини.

Україна, ставши 9 листопада 1995 членом Ради Європи, взяла на себе зобов'язання дотримуватись положень конвенції. 23 квітня 1998 Кабінет Міністрів України прийняв постанову «Про уповноваженого у справах дотримання конвенції 1950 р. «Про захист прав і основних свобод людини». У листопаді 1998 Європейський суд з прав людини та Європейська комісія з прав людини були об'єднані у новий — постійно діючий Європейський суд, членом якого став представник України Володимир Буткевич. Він бере участь у засіданнях вищої палати суду при розгляді справ за позовами українських громадян. Звернутись до Європейського суду можна лише тоді, коли вичерпані всі засоби національного правового захисту людських прав. Скарги подаються мовою оригіналу із додаванням рішень всіх судових інстанцій. Станом на 1 січня 2010 на розгляді Європейського суду перебуває найбільша кількість справ, поданих громадянами Росії, України, Туреччини та Румунії. У лютому 2010 започатковано процес реформування суду з метою спрощення процедури його роботи та більш ефективного захисту прав і свобод людини. Адреса для звернень: European Court of Human Rights, Council of Europe, F 67075, Strasbourg Cedex France.

Літ.: Энтин М. Л. Международные гарантии прав человека. Практика Совета Европы. — М., 1992. Марк Дженіс, Ричард Кей, Ентоні Бредлі. Європейське право у галузі прав людини. Джерела і практика застосування. — К., 1997.

А. Ю. Мартинов.

ЄВРОПЕЙСЬКА КУЛЬТУРНА КОНВЕНЦІЯ 1954. Розроблена державами-членами Ради Європи і відкрита для підписання 1 березня 1954 у Парижі. Її норми спрямовані на удосконалення статутних положень діяльності Організації Об'єднаних Націй в питаннях освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) щодо європейських країн. Того ж року, вступивши слідом за СРСР до ЮНЕСКО, Українська РСР приєдналася до Є.к.к. (12 травня 1954). Приєднання до конвенції сприяло популяризації української культури в Європі й світі. Було проведено міжнародне відзначення 150-ліття Т. Г. Шевченка, 100-ліття від дня народження Л. Українки, І. Котляревського, М. Коцюбинського, І. Франка, Г. Сковороди, Є. Патона. На підтримку положень Є.к.к. Україна бере участь у загальноєвропейському співробітництві щодо охорони культурної та природної спадщини, заходах, спрямованих на заборону і запобігання незаконного переміщення культурних цінностей.

Літ.: Українська РСР у міжнародних організаціях. — К., 1984.

А. Ю. Мартинов.

ЄВРОПЕЙСЬКА РАДА (European Council) — головний політичний орган для управління Європейським Союзом. Сформувалася на основі конференцій у верхах, які з початку 1960-х рр. відбувалися несистематично. У них брали участь глави держав та урядів, а після конференції у Гаазі (грудень 1969) також керівник Європейської комісії та міністри закордонних справ країн-членів.

Функції керівного органу ЄС Європейська рада набула на дублінській зустрічі (березень 1975). Правові підстави для функціонування ЄР створив Єдиний європейський акт (1986). Європейська рада не має постійного місця перебування, кожного разу збирається у містах країни, яка головує в ЄС.

Відповідно до статті 4 (D) договору про створення Європейського Союзу до складу ЄР входять глави держав чи урядів і голова Європейської комісії. Повноваження ради стосуються визначення стратегічного напрямку розвитку Європейського Союзу. Вона займається справами, які не можуть бути вирішені на нижчих щаблях. Рішення, прийняті нею, як правило, не мають юридичної сили, але їх політичне значення віддзеркалюється в правових актах інших владних інституцій Євросоюзу. Однак це не означає, що ЄР за потреби не може приймати юридично обов'язкових рішень. Стаття 7 (F1) договору про створення Європейського Союзу передбачає застосування санкцій, рішення про доцільність яких приймає Європейська рада. Вона також уповноважена ухвалювати рішення в рамках монетарного союзу. ЄР звітує Європейському парламенту про результати кожного засідання, а також подає річний письмовий звіт про поступ союзу.

У грудні 2007 Лісабонським договором внесено зміни до повноважень Європейської ради, була запроваджена посада президента ЄР. 1 грудня 2009

Лісабонський договір набув чинності. Напередодні першим президентом Європейської ради на зустрічі глав держав Європейського Союзу було обрано колишнього бельгійського прем'єр-міністра Германа ван Ромпея. Термін його перебування на посаді два роки з правом одного повторного обрання.

ЄР є органом реалізації спільної політики ЄС щодо асоційованих країн-членів Євросоюзу і оцінює ступінь готовності країн-претендентів на вступ до ЄС. З весни 2010 ЄР безпосередньо впливає на розвиток відносин Євросоюзу з Україною. Президент ЄР Г. ван Ромпей за посадою головує на зустрічах у верхах з країнами учасницями програми «Східне партнерство» та контролює процес реалізації всіх напрямків співпраці.

Літ.: Геген Д. У лабіринті Європейського Союзу. — К., 1995; Копійка В. В. Європейський Союз: досвід розширення і Україна. — К., 2005; Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу. — К., 2009.

А. Ю. Мартинов.

ЄВРОПЕЙСЬКА СОЦІАЛЬНА ХАРТІЯ 1969. Розроблена державами-членами Ради Європи і відкрита для підписання 22 квітня 1968 у Парижі. Визначає соціальну орієнтацію економічного розвитку європейських країн. Фіксує високі матеріальні стандарти життя, що можуть бути досягнуті в умовах ефективного функціонування соціально спрямованої ринкової економіки, взаємодії державних органів влади, підприємців і найманих працівників у вирішенні суперечливих питань організації виробництва. Є.с.х. закріплює за робітниками широкі соціальні права (охорона праці, відпочинок, страхування на випадок безробіття, 40-годинний робочий тиждень, рівність жінок і чоловіків в оплаті однакової праці тощо) та взаємні обов'язки. Хартія є втіленням ідеалів європейського соціал-демократичного руху.

Підписана більшістю країн-членів Ради Європи. В Україні найважливіші гарантії Є.с.х. проголошено в Конституції 1996. Того ж року 2 травня Україна підписала хартію, а 7 травня 1999 — переглянуту Є.с.х.

Літ.: Європа и вызовы XXI века. — М., 1993; Попович М.В. Європа — Україна: праві і ліві. — К., 1996.

А. Ю. Мартинов.

ЄВРОПЕЙСЬКА ХАРТІЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ 1985. Прийнята 15 жовтня 1985. Набула чинності 1 вересня 1988. Україна ратифікувала хартію 15 липня 1997. Хартія визначає основні принципи та механізми дії самоврядних органів влади в країнах-членах Ради Європи. Децентралізація влади, застосування принципу субсидіарності — вирішення конкретних проблем на найближчому до повсякденних потреб людей щаблі влади — є головною ідеєю хартії.

Україна як член Ради Європи зобов'язана впроваджувати у національне законодавство демократичні принципи місцевого самоврядування. Конституція України 1996 сформулювала основні правові принципи функціонування цього механізму організації влади. Протягом 1997–1999 були прийняті закон про місцеві державні адміністрації, закон про статус столиці України м. Києва, конституція Автономної республіки Крим. 28 травня 1998 конгрес місцевих та регіональних влад Ради Європи ухвалив «Рекомендації з місцевої та регіональної демократії в Україні».

Процес гармонізації національного законодавства з положеннями названої хартії триває. Він стикається з низкою внутрішньополітичних проблем, пов'язаних з боротьбою за владу між різними регіональними елітами в Україні. На початку XXI ст. не було визначено джерел фінансування українського місцевого самоуправління. В середовищі української політичної еліти відбувалися дискусії щодо доцільності впровадження принципу переходу від унітарного до федеративного державного устрою. Прихильники ідеї федералізму вважають її способом реальної передачі владних повноважень на місця. Опоненти цієї ідеї закликають зважати на незавершеність процесу консолідації української політичної нації та наполягають на збереженні унітарного принципу побудови державних механізмів. Стратегічно Україна залишається у стані невизначеності щодо реалізації у повсякденній практиці положень європейської хартії.

Літ.: Конституція України. — К., 1996; Мармазов В. Є., Піляєв І. С. Україна в політико-правовому полі Ради Європи: досвід і проблеми. — К., 1999.

А. Ю. Мартинов.

ЄВРОПЕЙСЬКА ХАРТІЯ РЕГІОНАЛЬНИХ МОВ АБО МОВ МЕНШИН 1992 — акт Ради Європи. Підписана 5 листопада 1992 державами-членами Ради Європи. Україна ратифікувала хартію 15 травня 2003.

Держави, що її підписали, взяли на себе зобов'язання дотримуватись у своїй політиці, законодавстві та практиці принципів, спрямованих на розвиток регіональних мов або мов меншин. Ідею і суть хартії викладено в частині 3-й, яка містить статті 8–14, що складаються із 17 пунктів і 58 підпунктів, де визначено заходи щодо використання регіональних мов або мов меншин у суспільному житті. За умовами хартії її учасники зобов'язані застосовувати в національному законодавстві не менше 35 із вказаних у статтях 8–14 пунктів і підпунктів, причому не менше, як по 3 зі статей 8–ї (забезпечення громадянам можливості регіональними мовами або мовами меншин проходити дошкільне навчання, здобувати цими мовами початкову, середню, професійно-технічну, університетську та іншу вищу освіту; забезпечення можливостей вивчати ці мови) та 12-ї (заохочення і сприяння культурній діяльності, яка виявляється у формах, що потребують

використання регіональних мов або мов меншин), та не менше як по пункту зі статей 9-ї (забезпечення можливостей застосовувати відповідні мови в судочинстві), 10-ї (використання відповідних мов в адміністративних органах і при наданні суспільних послуг), 11-ї (забезпечення можливостей для поширення інформації цими мовами) і 13-ї (заборона на обмеження використовувати ці мови в економічному й соціальному житті). Прийняття хартії стало важливим кроком на шляху до вдосконалення міжнародних стандартів у питаннях захисту прав національних меншин.

Літ.: Права людини в Україні. Інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-американського бюро захисту прав людини. — К., 1998, вип. 21; Мармазов В. Є., Піляєв І. С. Україна в політико-правовому просторі Ради Європи: досвід і проблеми. — К., 1999; Бермек Х. Хартія не применшує значення державної мови // Дзеркало тижня, 2006, 22–28 липня.

О. М. Майборода.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ БАНК РЕКОНСТРУКЦІЇ І РОЗВИТКУ (European Bank of Reconstruction and Development). Створений на основі угоди від 29 травня 1990, підписаної 40 державами, з ініціативи тодішнього голови Центрального банку Франції Ж. Атталі, який став першим президентом ЄБРР. Метою діяльності банку є кредитування проектів, які мають сприяти проведенню радикальних ринкових реформ у посткомуністичних країнах. Після наповнення статутного фонду внесками 59 країн та Європейського Співтовариства, банк розпочав роботу в квітні 1991, відкривши штаб-квартиру в Лондоні. Керівництво ним здійснює Рада директорів, кількість голосів у якій залежить від фінансового внеску.

Україна вступила до ЄБРР 1994, а 13 грудня 1995 підписала з ним меморандум про взаєморозуміння щодо закриття Чорнобильської атомної станції. У квітні 1996 сімка провідних індустріальних країн Заходу ухвалила рішення про фінансування через ЄБРР добудови енергоблоків на Хмельницькій та Рівненській АЕС. За підтримки банку здійснюється також реконструкція теплових електростанцій України. У травні 1998 на щорічній сесії ради керуючих ЄБРР, яка проходила у Києві, розроблені проекти реструктуризації енергетичного сектору та реформування економіки України. Укладено дві грантові угоди на 120 млн. дол. США для реалізації програми «Укриття» на ЧАЕС та протокол про створення державної фірми «Укреско», метою якої є впровадження енергозберігаючих технологій у систему вітчизняного виробництва.

Протягом 2000 Україна стала другою (після Росії) країною реципієнтом кредитів ЄБРР. Починаючи з 2008, банк кредитує інфраструктурні проекти до чемпіонату Європи 2012 в Україні.

Літ.: Ершов М. В. Валютные механизмы в современном мире. — М., 2000.

А. Ю. Мартинов.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПАРЛАМЕНТ. Представницький орган влади Європейського Союзу, що має законодавчі та наглядові повноваження, виконує функції гаранта його демократичної політичної системи. Місце перебування — м. Страсбург (Франція).

Офіційно свою назву набув 1986. Попередником Є.п. є Парламентська асамблея, створена 1962 країнами-учасницями Європейського об'єднання вугілля й сталі і успадкована Європейським економічним співтовариством (ЄЕС). До середини 70-х рр. 20 ст., коли на порядку денному європейської інтеграції переважали економічні питання, депутати Асамблеї призначалися національними урядами країн ЄЕС. У вересні 1976 глави держав прийняли рішення про прямі вибори депутатів, які відтоді називалися «представниками народів та держав, об'єднаних у Співтовариство». 1979 перші прямі вибори депутатів відбулись також ще в десяти країнах ЄЕС. Термін повноважень було визначено у 5 років.

Є.п. працює в сесійному режимі переважно один тиждень щомісяця. Керівні органи парламенту складаються з голови, його заступників, квесторів, які займаються фінансовими та адміністративними справами. Погоджувальну роль у роботі парламенту виконує Конференція голів фракцій та представників позафракційних депутатів, а також Конференції голів комітетів. Партійні фракції формуються на основі особистих заяв депутатів. У залі засідань депутати сидять не за національною ознакою, а відповідно до політичної орієнтації.

У парламенті функціонують комітети: із закордонних справ; з питань бюджету; контролю за виконанням бюджету; свободи громадян; правосуддя та внутрішніх справ; економіки; права та внутрішнього ринку; промисловості; зайнятості; довкілля; сільського господарства; рибальства; регіональної політики; культури та освіти; питань розвитку; конституційних прав; прав жінок; петицій громадян. Парламентські комітети розглядають усі законопроекти або інші документи, запропоновані Європейською Комісією або Радою глав держав Європейського Союзу.

Повноваження Є.п. розширені положеннями Маастрихтського договору 1992, які передбачали процедуру схвалення, відхилення, внесення змін у законодавство Європейського Союзу, затвердження призначень до Європейської комісії, ухвалення разом із Радою глав держав ЄС бюджетних питань, ратифікації угод із державами, що не є членами ЄС тощо. Важливу роль у правовому регулюванні діяльності парламенту і всього Європейського Союзу відіграє процедура затвердження бюджету. Є.п. відповідно до ст. 203 Римського договору може відхилити проект бюджету, але не може збільшувати видатки бюджету, проте має право змінити структуру бюджетних статей.

Амстердамський договір 1997 зміцнив право Є.п. брати участь у процесі прийняття всіх рішень Європейського Союзу та контролювати роботу його

органів, зокрема через бюджетний механізм та пряму взаємодію з громадянами країн-членів ЄС. У грудні 2000 в Ніцці затверджено Хартію прав громадян країн-членів ЄС, за якою, зокрема, розширено право подавати петиції до Європарламенту.

У червні 2004 на той час у 25 країнах Європейського Союзу відбулися вибори 732 депутатів Є.п. Ця кількість депутатів по країнах розподіляється відповідно до чисельності населення за квотами. За результатами виборів сформовані вісім політичних груп (фракцій): група Європейської народної партії (християнські демократи), група Партії європейських соціалістів (соціал-демократи), група Європейської партії лібералів, група Європейських зелених, конфедеративна група Європейські об'єднані ліві, група Союз за Європу націй, технічна група незалежних депутатів, група позафракційних депутатів. У червні 2009 відбулися вибори депутатів Європарламенту вже у 27 країнах-членах (уперше в Болгарії та Румунії). Перемогу святкували європейські християнські демократи, об'єднані в «Європейську народну партію».

Є.п. використовує різні форми співпраці з національними парламентами. Найважливішими механізмами взаємодії є Конференція комітетів із європейських справ, круглі столи й двосторонні візити між національними та європейськими депутатами, створення в середині Є.п. спеціального підрозділу, який відповідає за контакти з національними парламентами країн членів ЄС. Водночас існують серйозні суперечки між «великими» та «малими» (за чисельністю населення) країнами-членами ЄС. Останні виступають проти пропорційного представництва в Європейській комісії та Європейському парламенті й відповідно — проти прийняття рішень кваліфікованою більшістю.

Перші інституційні контакти між Верховною Радою України та Європейським парламентом встановлені 1992. З того часу різні скликання українського та європейського парламентів роблять свій внесок у розвиток міжпарламентських зв'язків та діалогу, які стають важливою складовою політичних відносин між Україною та ЄС. Плідними є контакти між парламентськими комісіями у закордонних справах. Основним напрямом діалогу стала проблема розробки та реалізації програми адаптації українського законодавства до норм і стандартів Європейського Союзу. Забезпечення правової сумісності різних економічних й політичних процедур ЄС і України лишається одним із головних завдань на перспективу.

Літ.: Борко Ю. Что такое ЕС: некоторые основные сведения. — М., 1995; Геген Д. У лабіринті Європейського Союзу. — К., 1995; Сиджански Д. Федералистское будущее Европы: от Европейского Сообщества до Европейского Союза. — М., 1998; История европейской интеграции. — М., 2000; Гоці С. Урядування в об'єднаній Європі. — К., 2003.

А. Ю. Мартинов.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ (European Union) — політико-економічне об'єднання європейських держав. Створений відповідно до положень Маастрихтського договору 1992, складається (станом на 1 січня 2010) з 27 країн-членів: Австрія, Бельгія, Болгарія, Велика Британія, Греція, Естонія, Данія, Іспанія, Італія, Ірландія, Кіпр, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Польща, Португалія, Нідерланди, Німеччина, Румунія, Словаччина, Словенія, Чехія, Швеція, Фінляндія, Франція, Угорщина.

З точки зору норм класичного міжнародного права ЄС одночасно поєднує характеристики міжнародної організації, оскільки був утворений на підставі міжнародних угод, та держави. «Державницькі» риси ЄС надають йому деякі виняткові компетенції, які передані спільноті з відмовою їх здійснення державами-членами (законодавство в галузі конкуренції, спільної торговельної політики), а також право ЄС, яке безпосередньо пов'язує між собою громадян країн-членів, та міжнародний юридичний статус, який дозволяє ЄС проводити дипломатичну діяльність на міжнародній арені. Принципи верховенства й прямої дії права ЄС гарантують однорідність юридичного простору спільноти та надають їй ознак федеративного типу.

ЄС є результатом тривалого розвитку процесу європейської інтеграції. У червні 1946 британський прем'єр-міністр У. Черчилль запропонував об'єднати західноєвропейські народи у Сполучені Штати Європи. Фундамент європейського єднання становить економічна інтеграція. У 1951 Франція, Німеччина, Італія, Нідерланди, Бельгія та Люксембург створили Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС), яке стало праобразом Спільного ринку.

У березні 1957 країнами зазначеної «шістки» було підписано Римський договір, положення якого гарантували створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС). Також було сформовано Європейське об'єднання з атомної енергії (Євратом).

Успіхи ЄЕС у формуванні Спільного ринку стимулювали перше розширення спільноти. У 1973 членами ЄЕС стали Велика Британія, Данія та Ірландія. Це розширення спонукало до вирішення проблеми поглиблення європейської інтеграції. Ініціативу в цьому процесі проявила Рада міністрів ЄЕС, до якої входили за галузевою ознакою міністри з країн-членів. 1974 була створена Європейська Комісія — після об'єднання ЄОВС, ЄЕС, Євroatому. Ця Комісія стала головним виконавчим органом Європейської Спільноти. Хоча її комісари призначались державами-членами, вони присягали ЄС. Головним завданням комісії є моніторинг виконання рішень Ради глав держав та урядів. Місцем перебування є м. Брюссель.

Спірні питання вирішує Європейський Суд Правосуддя, який розглядає позови національних судів до ЄС, позови Європейської комісії до держав-членів та позови одних держав-членів до інших. Місцем перебування суду є Люксембург. Крім того, Суд аудиторів контролює фінансову діяльність ЄС.

У січні 1976 тодішній бельгійський прем'єр-міністр Л. Тіндеманс зробив доповідь, яка накреслила стратегію розвитку ЄС. Пропонувалось запровадити тіснішу інтеграцію в економічній, політичній, валютній сферах, проводити спільну зовнішню політику. Важливим кроком до поглиблення європейської політичної інтеграції стали перші прямі вибори депутатів Європейського парламенту в 1979.

1981 членом ЄС стала Греція, яка створила балканський плацдарм для Європейської Спільноти. Новий прорив у розвитку європейської інтеграції стався після «іберійського» розширення ЄС, коли 1986 його членами стали Іспанія та Португалія.

Єдиний Європейський Акт 1986 поставив завдання створити до 1 січня 1993 спільний ринок товарів, робочої сили, послуг та капіталу. Зазначений документ зробив легітимними прапор ЄС — блакитне полотнище з 12 жовтими зірками, розташованими колом, а також європейський гімн, музикою якого стала бетховенська «Ода радості».

Безпосередні завдання створення ЄС були вирішені Маастрихтським договором 1992, який сформулював основні завдання: створення валютного союзу, зміцнення політичної інтеграції, розширення співробітництва в галузі юстиції, внутрішніх справ та безпеки, реалізація спільної зовнішньої і оборонної політики. Тактику досягнення цієї мети уточнено Амстердамським договором 1997, який визначив завдання одночасного поглиблення європейської інтеграції та підготовки ЄС до наймасштабнішого в історії розширення.

Впродовж першої половини 90-х ХХ ст. 12 країн членів ЄС виконували критерії створення монетарного союзу. Паралельно вирішувалось питання включення впливових нейтральних європейських країн до ЄС. У 1995 членами ЄС стали Австрія, Швеція, Фінляндія. Більшість норвежців та швейцарців висловились проти членства. У тому ж 1995 набули чинності Шенгенські угоди, які забезпечили політико-правові умови для виникнення Шенгенського безвізового простору для громадян країн-членів ЄС, що має забезпечувати вільне пересування робочої сили та послуг. 1 січня 1999 було створено монетарний союз ЄС. На той час з 15 «старих» країн-членів ЄС його членами не стали лише Велика Британія, Данія, Швеція, Греція. Остання, виконавши критерії макроекономічної відповідності, приєдналась до зони євро 2001. У 2002 спільна грошова одиниця євро була введена у готівковий обіг в ЄС. За межами зони євро (за прогнозами до 2007–2010) лишаються 10 «нових» країн-членів ЄС, оскільки у 2007–2008 Словенія та Словаччина замінили національні валюти на євро.

На сучасному етапі ЄС є прикладом єдиної конкретної оперативної та демократичної відповіді на вимоги процесу глобалізації. Але ефективність цієї відповіді залежить від можливості реформи окремих інституцій ЄС, які

мають стати більш придатними механізмами демократичного політичного контролю. Випробуванням цієї здатності стала підготовка ЄС до розширення.

У грудні 2000 у Ніцці на зустрічі Ради глав держав тоді ще 15 країн-членів ЄС та 10 країн-кандидатів було підписано Ніццький договір. Він передбачає розподіл квот голосів 25 країн-членів у розширеному ЄС, фіксує Хартію прав людини ЄС. Фактично було започатковано процес розробки спільної Конституції ЄС, яка мала стати правовим свідченням реального створення європейської федерації. З цією метою навесні 2002 розпочалась робота Конституційного Конвенту. У червні 2003 Рада глав держав ЄС затвердила проект спільної Конституції.

Одночасно тривав процес виконання «копенгагенських критеріїв» членства в ЄС, які були прийняті 1993 та передбачають відповідність країн-кандидатів принципам вільної ринкової економіки, демократичної політичної системи з гарантіями безумовного дотримання прав людини. 1 травня 2004 членами ЄС стали відразу 10 країн: Польща, Латвія, Литва, Естонія, Словенія, Словаччина, Чехія, Угорщина, Кіпр, Мальта. 1 січня 2007 вступили до ЄС Болгарія і Румунія. Наприкінці 2004 Європейська комісія, за умов продовження демократичних реформ, рекомендувала розпочати переговори з Туреччиною про її вступ, хоча в середовищі європейської еліти та народів немає сталої спільної думки щодо доцільності прийому в християнській ЄС великої ісламської держави.

Після масштабного розширення пріоритетами ЄС лишається внутрішня консолідація та завершення процесу реформ структур ЄС. 29 жовтня 2004 у Римі було підписано Конституцію ЄС, яка могла набути чинності лише після її ратифікації (національними парламентами або референдумами) в кожній з 25 країн-членів ЄС. Крім того, тривав процес структурної перебудови економіки. До 2007 громадянам нових країн-членів ЄС, зважаючи на високий рівень безробіття в «старій» Європі, було заборонено пропонувати свою робочу силу на вільному ринку праці. Розгорталась дискусія щодо перегляду принципів фінансування бюджету ЄС, фондів спільної регіональної та сільськогосподарської політики.

Після терористичних атак 11 вересня 2001 у США Європейський Союз опинився перед серйозним викликом внутрішній безпеці. У країнах «старої» Європи мешкає значна кількість мусульман, які повільно адаптуються до європейських цінностей та є вибуховонебезпечними середовищем для поширення екстремістських ідей. Тому ЄС, який опинився перед загрозою старіння населення, намагається розв'язувати демографічні проблеми за рахунок як лібералізації ставлення до нелегальних (економічних) біженців, так і створення нових робочих місць на периферії ЄС — в країнах, де робоча сила лишається відносно недорогою.

У галузі реалізації спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС наштовхується на проблеми, пов'язані з різницею національних інтересів країн-членів. Першим викликом спільній зовнішній політиці ЄС стали балканські проблеми. Внаслідок бомбардувань Югославії, у спробі сил НАТО на чолі з США вирішити косовську проблему (1999), загально-визнаною стала неспроможність ЄС до ведення самостійних військових операцій. Нестабільність на Балканах лишається серйозним викликом європейській безпеці. Символом кризи зовнішньополітичної ідентичності ЄС стала також ситуація навколо Іраку, коли США створили «коаліцію бажаючих» з метою повалення режиму Саддама Хусейна. ЄС у питанні безумовної підтримки американського курсу фактично розколовся на «нову» Європу, яка на чолі з Великою Британією та Польщею підтримала іракську політику США, та «стару» Європу, яка на чолі з Францією та ФРН наголошувала на нелегітимності суто військового вирішення іракської проблеми. У 2004 у процесі реалізації спільної зовнішньої політики ЄС намітились зрушення. Було створено Європейське агентство з питань озброєнь, формується Європейський корпус, покликаний виконувати миротворчі функції по всьому світу.

На межі ХХІ ст. ЄС стає одним із найважливіших полюсів сили в новітній системі міжнародних відносин. Але прагнення створення Сполучених Штатів Європи демонструють на сучасному етапі лише країни «ядра» ЄС, як ФРН та Франція. Натомість Велика Британія, Італія та низка «нових» країн-членів ЄС, виступає за перетворення ЄС на економічну суперпотугу і проти виникнення європейської супердержави.

Символом пошуку нової європейської ідентичності на межі ХХІ ст. стала проблема розвитку відносин ЄС з Україною. Політико-правові засади цього співробітництва були закладені угодою про партнерство та співробітництво між Україною та Європейськими Спільнотами (14 червня 1994), яка набула чинності 1 березня 1998. Її положення в 2004 були поширені на 10 нових країн-членів ЄС, а в 2009 ще на Болгарію та Румунію.

Євросоюз лишається найбільшим торговельним партнером, інвестором і донором України. В політичній сфері співробітництво здійснюється на рівні ради співробітництва Україна — ЄС. Регулярно відбуваються консультації у форматі Україна — «трійка» ЄС, яка складається, з країн, що головує в ЄС, що головувала в попередній термін та що буде головувати у найближчі півроку. Вподовж 1997-2004 відбулось вісім засідань ради співробітництва Україна — ЄС на найвищому рівні. Уряд України прийняв стратегію інтеграції до ЄС, розраховану до 2011. Проте ЄС, посиляючись на недостатність демократичних та ринкових реформ в Україні, виявляється неготовим визначити за найближчу мету співпраці досягнення Україною статусу асоційованого членства в ЄС.

План дій ЄС щодо України передбачає надання Україні квот на торгівлю сталеливарними та іншими товарами, врешті запровадження політики «спеціального сусідства». Україна розглядає цю політику в контексті можливого створення «ширшої Європи» від Атлантики до Уралу. Серед конкретних пріоритетів співпраці України та ЄС, крім економічних аспектів, є питання регулярних консультацій з актуальних міжнародних проблем, а також в галузі права і внутрішньої безпеки, боротьби проти організованої злочинності та корупції, запобігання нелегальній міграції, у питаннях культури і освіти.

Літ.: 1992 год: новый этап в истории западноевропейской интеграции. — М., 1991; Валовая Т. Искушение Европы. Исторические профили. — М., 1998; Василенко С. Д. Європейський процес і Україна. — Одеса, 1996; Геген Д. У лабіринті Європейського Союзу. — К., 1995; Заглядывая в XXI век: Европейский Союз и Содружество независимых государств. — М., 1998; Ильин Ю. Д. История и право Европейского Союза. — Харьков, 1998; История западноевропейской интеграции. Создание Европейского Союза (80–90-е гг. XX века). — Тверь, 1999; Копійка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. — К., 2001; Проді Р. Задум об'єднаної Європи. — К., 2002. Копійка В. В. Європейський Союз: досвід розширення і Україна. — К., 2005.

А. Ю. Мартинов.

ЄВРОПЕЙСЬКІ РЕВОЛЮЦІЇ 1848–1849. Відбувалися одночасно у більшості країн Європи, маючи на меті повалення феодально-абсолютистського устрою й реформування суспільних відносин на засадах представницької влади, визволення пригноблених народів від чужоземного панування та їх політичне усамостійнення. В окремих країнах розвиток подій супроводжувався гострими конфліктами між буржуазією і пролетаріатом (Франція), визвольними рухами різних національностей (Австрія). Назріванню і вибуху революційних виступів передувало погіршення становища широких мас міського і сільського населення внаслідок неврожайів попередніх років та промислово-фінансової кризи, яка вразила Європу в 1847.

Потужним імпульсом народним розрухам в Європі послужило повстання у Парижі 22 лютого 1848, що скинуло «ліпневу» монархію короля Луї Філіппа, і проголошення Франції республікою (25 лютого). Сформований у ці дні Тимчасовий уряд найперше вдався до соціально-економічних заходів — забезпечення права на працю, організація національних майстерень для безробітних, скорочення робочого дня тощо. Важливий вплив на розвиток революцій в Європі справляли численні політичні клуби, серед них — об'єднання емігрантів (німців, італійців, поляків, іспанців), Клуб визволення народів, Товариство боротьби за емансипацію слов'янських

народів, діяльність яких розгорталася під гаслом: «Свобода Франції не буде забезпечена, допоки в Європі залишиться хоча б один пригноблений народ» (з петиції Клубу друзів народу).

23 квітня у країні відбулися вибори Установчих зборів, де праві республіканські угруповання здобули більшість, що спричинило хвилю робітничих заворушень в Ам'єні, Ліможі, Руані та ін. 22 червня у столиці з вимогами докорінних соціально-політичних змін зібралася багатотисячна демонстрація, яка наступного дня переросла у триденне збройне повстання пролетарів міста. Його розгром урядовими військами розчистив шлях до подальшої реставрації монархії. У листопаді 1848 за схваленою Установчими зборами конституцією в країні впроваджено президентську форму правління. В грудні президентом обрано Луї Наполеона Бонапарта, який 2 грудня 1851 вчинив державний переворот, розпустивши парламент і запровадивши військовий стан. Рівно через рік Францію було проголошено імперією, а її імператором — Луї Наполеона Бонапарта.

В Італії революційні події розгорталися в умовах народних маніфестацій у Папській державі після обрання 1846 нового папи Пія IX та заворушень у Сицилії проти неаполітанського бурбонського режиму. Протягом лютого-березня у Сардинії, Тоскані, Папській державі було прийнято конституції, утворено нові уряди. Різні течії визвольного руху згуртовувала спільна мета — об'єднання роздробленої Італії й звільнення Ломбардії і Венеціанської області з-під австрійської окупації. На хвилі патріотичного піднесення мас населення та за підтримки інших держав Апеннінського півострова 23 березня 1848 Сардинське королівство оголосило війну Австрії. Але ситуацію перших воєнних успіхів італійців змінила битва біля Кустоцци 25 липня, де вони зазнали поразки і змушені залишити визволені території. 23 березня 1849 у битві під Новарою була програна й друга війна за незалежність, розпочата проти Австрії сардинським королем Карлом Альбертом. Водночас військова влада Габсбургів поширилася на сусідні герцогства й папські легатства.

У протистоянні контрреволюції італійські демократи відводили важливу роль контактам й співпраці з пригнобленими віденським двором народами. У квітні 1848 заклик «Перетворимо ланцюги на мечі» проголосили венеціанці у відозві «До хорватів та інших слов'янських народів», адресованій передусім до рекрутів, мобілізованих до австрійського війська з Чехії, Хорватії, Галичини, Буковини. З підтримкою національних вимог слов'ян, в тому числі «русинів, представлених селянством і духівництвом у Східній Галичині» виступали революційні часописи «Прогрессо», «Конкордія», «Фрателланца деї пополи» та ін. 1848-1849 у боях на боці італійців брали участь окремі легіони поляків і угорців. У березні-квітні 1849 постали у Турині Товариство італо-слов'янського союзу з філіями у Пізі, Ліворно,

Флоренції, Римі тощо, у Венеції — Товариство братерства народів. Найвищим здобутком італійської революції стало утворення Венеціанської (22 березня 1848 — 22 серпня 1849, президент Д. Манін) і Римської (9 лютого — 3 липня 1849, тріумвір Дж. Мадзіні) республік, які чинили героїчний опір переважаючим силам іноземної інтервенції Австрії і Франції.

У Німеччині, як і в Італії, провідну тенденцію революції визначала боротьба за ліквідацію національної роздробленості, а також селянський рух проти кріпосницької системи. 18 березня 1848 революційну ініціативу перейняла столиця Пруссії — Берлін, де після барикадних боїв було створено ліберальний уряд, а 23 березня в сусідніх герцогствах Шлезвіг і Голштинія спалахнуло повстання німецького населення проти панування Датського королівства. На допомогу повстанцям вирушили загони добровольців з інших німецьких земель й прусська армія, яка вперше і востаннє взяла участь у визвольних змаганнях. Національна війна завершилася під тиском Англії, Росії та Швеції перемир'ям 26 серпня, за яким визволені герцогства поверталися Данії.

Від травня 1848 роль загальнонімецького об'єднавчого органу перебрав на себе скликані у Франкфурті-на-Майні Національні збори. Розроблена ними конституція (березень 1849), хоча й передбачала об'єднання Німеччини на монархічних засадах — як імперії, не знайшла схвалення з боку урядів німецьких держав і пруського короля Фрідріха-Вільгельма IV, якого франкфуртські парламентарі наділили титулом «імператора германців». Боротьба за конституцію охопила Саксонію, Рейнську область, Баден, інші регіони й вилилася у масовий рух, до якого приєднувалися місцеві ландтаги, муніципалітети, армійські гарнізони. Розвиток революційних дій, очолених лібералами і демократами, було зупинено збройним втручанням Пруссії й розгоном 18 червня франкфуртського парламенту, що засідав у цей час у Штутгарті.

Революція в Німеччині супроводжувалася піднесенням польського національного руху. Його центром стали польські землі Пруського королівства. Політична платформа поляків включала різні завдання: і створення власної національної автономії в межах пруської держави, і об'єднання всіх польських земель у відновленій самостійній Польщі. 20 березня вибухнуло повстання у м. Познані. Сформований тут Познанський комітет обійняв роль загальнопольського визвольного центру. Для визначення завдань подальшої боротьби 5 травня у Бреславлі (Силезія) зібралися представники польських провінцій як Пруссії, так і Австрії. Під командуванням Л. Меро-славського розгорнулася підготовка добровольчих військових підрозділів з метою вторгнення у Царство Польське, а, отже, для війни з Росією. Але зброю полякам довелося спрямувати проти пруської армії, кинutoї берлінським урядом на придушення заворушень серед польських селян. Бойові

дії тривали до 31 травня 1848, коли польська сторона змушена була капітулювати, не добившись задоволення навіть мінімальної вимоги — автономії. Заперечення Берліном національних інтересів поляків підтвердили 27 липня франкфуртські Національні збори, санкціонувавши включення корінних польських територій Пруського королівства до Германського союзу.

В Австрійській імперії першим сигналом до революційних виступів послужило повстання у Відні 13 березня 1848. 17 березня, після втечі з міста імперського канцлера Меттерніха, було проголошено створення нового уряду, до якого увійшли представники дворянства і ліберальної буржуазії. Збройні сили нової влади склали студентський Академічний легіон і сформована з числа бюргерів національна гвардія. З перших днів революції було скасовано цензуру, організовано роботи для віденських безробітних, відмінено деякі податки. Значну роль у боротьбі за зміни у державній системі Австрії відіграв Комітет громадської безпеки (234 особи), який запобіг спробам імператорського міністерства перешкодити створенню однопалатного парламенту й запровадженню безцензового виборчого права. 25 квітня у столиці було оприлюднено загальноавстрійську конституцію. 22 липня там же відкрилися засідання вперше обраного рейхстагу, третину депутатів якого представляли селяни різних національностей, в тому числі українці. Міжнародний резонанс набула промова І. Капушчака з с. Ляховці з вимогою скасування кріпосництва без виплати викупу поміщикам: за його пропозицію голосували разом з іншими всі українські депутати від Галичини і Буковини. 30–31 серпня рейхстаг схвалив постанову про звільнення селян від кріпосної залежності з викупом (частково державним коштом) панщини, сервітутів, оброків. Але парламентська боротьба тривала: у вересні українські депутати спільно з групою польських представників виступили із заявою про повернення селянам захоплених у них поміщиками земель, а також зажадали поділу Галичини на дві автономні частини — українську і польську.

6 жовтня 1848 у Відні вдруге вибухнуло повстання — у відповідь на рішення імператорського уряду відправити частини австрійської армії для війни з Угорщиною. Перехід міста під контроль повстанців змусив імператора разом з почетом залишити столицю. Проте вже у другій половині жовтня його армія оточила і після кількадечних боїв захопила місто, вчинивши жорстоку розправу над учасниками революції. У березні 1849 новий імператор Австрії Франц Йосиф оприлюднив власну конституцію для країни і припинив діяльність рейхстагу.

Політичні перевороти в імперії спричинили пробудження національно-визвольних рухів в усіх її провінціях. У Празі 11 березня 1848 з ініціативи чеських республіканців зібрався мітинг, який ухвалив петицію до імператора з вимогами єдиного законодавчого сейму для чеських земель, рівності

чеської і німецької мов в усіх сферах суспільно-політичного життя, свободи преси, зборів, ліквідації феодальних повинностей на селі тощо. Створений у квітні Національний комітет став фактичним урядом Чехії.

2 червня у Празі відкрився Слов'янський з'їзд, на який прибули представники слов'янських народів Австрії, а також з Італії, Німеччини. Запрошення підготовчого комітету були направлені й в Київ. Робота делегацій відбувалася у трьох секціях, одна з яких під головуванням К. Лібельта — «польсько-русинська» — обговорювала українську проблему. У підсумкових документах з'їзду проголошувалася повна рівноправність національностей і перетворення Австрії на федерацію під егідою габсбурзької династії, укладання союзу слов'янських народів, засуджувалося гноблення слов'ян в Угорщині, Пруссії, Сілезії, Османській імперії. Припинення діяльності з'їзду припала на початок повстання пражан (12–17 червня) проти введення до міста імператорських військ, які й придушили виступ національних сил і розпустили усі інституції чеської влади.

Велика загроза австрійському абсолютизму виникла з боку Угорщини, де в ході переможного повстання у Пешті 15 березня 1848 до влади прийшов Комітет громадського порятунку, почалася організація національної гвардії. 17 березня віденський двір змушений був погодитися на створення угорського уряду, діяльність якого передусім зосередилася на реформі аграрних відносин, зміцненні національних збройних сил. Водночас його політика заперечення національних прав сусідніх народів — хорватів, сербів, словаків, українців — стала на перешкоді консолідації визвольних сил на всіх теренах імперії. Віденський двір зміг схилити на свій бік провідників хорватського національного руху і у вересні 1848 спрямувати його збройні підрозділи на підтримку австрійській армії у війні проти Угорщини. Лише у березні 1849 угорцям вдалося перейти у контрнаступ і майже повністю очистити свою країну від інтервентів. 14 квітня Національні збори Угорщини оголосили Декларацію незалежності від Австрійської монархії й країна фактично стала республікою. Вирішальний злам у співвідношенні сил у австро-угорському протистоянні стався після вступу до габсбурзької імперії російських військ, направлених імператором Миколою I на прохання імператора Франца Йосифа. 13 серпня угорська армія капітулювала, а реставрація австрійської влади почалася із застосування масового воєнно-судового терору.

Від початку європейських революцій визвольний рух у Словаччині, яка за меттерніхівського режиму перебувала під подвійним гнітом — австрійської бюрократії та угорських аристократів, орієнтувався на повсталу Угорщину. Словаки вітали створення в ній ліберального уряду. Але неповне вирішення ним селянської проблеми послужило ґрунтом для широких аграрних заворушень, на боротьбу з якими було направлено угорські військові загони.

Сформований у квітні Словацький національний комітет скликав 10 травня Національні збори, які окремим маніфестом задекларували необхідність територіальної автономії краю у складі угорської держави, власного представницького органу (сейму), визнання словацької мови офіційною, запровадження національного шкільництва. Ці прагнення словаків угорський уряд кваліфікував як «австрійську інтригу». З угорсько-словацького напруження скористався віденський двір: організований під командуванням австрійських офіцерів словацький легіон у складі двох полків став союзником Австрії у її війні проти Угорщини. Водночас багато словацьких патріотів продовжували виборювати свободу батьківщини у лавах угорської армії. Придушення угорської революції в 1849 відкрило шлях до поновлення габсбурзької системи гноблення й на словацьких землях.

У схожих умовах розгорталися події у Трансільванії. Петиція, складена румунською інтелігенцією, пропонувала унію Трансільванії і Угорщини. Скликані 22 березня 1848 у м. Блаже Національні збори доповнили цей план вимогами про негайне звільнення селян краю від кріпацтва, відкриття румунських шкіл, призначення румунів на адміністративні посади. Трансільванський становий сейм, де абсолютну більшість голосів мала угорська дворянська верхівка, зволікав з рішенням щодо румунських прав. У квітні–травні 1848 сільські райони Трансільванії перетворилися на арену антипоміщицьких повстань, на які угорська влада реагувала військовими каральними експедиціями. Тимчасом румунські керівники прискорили формування власних військових підрозділів. У другій половині 1848 існувало 15 румунських легіонів, які австрійське командування використало в бойових операціях проти Угорщини. У вересні 1848 Національні збори висловилися проти унії з Угорщиною і за приналежність Трансільванії австрійській короні на правах «адміністративної і культурної автономії румунів». Лише в липні 1849, коли контрреволюція в Австрії долала останні вогнища національно-визвольної боротьби, румунська і угорська сторони уклали перемир'я.

У сербській Воєводині, яка, знаходячись у складі Австрії, адміністративно підпорядковувалась також Угорщині, населення міст і сіл вийшло на маніфестації одразу після звісток про березневі революції 1848 у Відні і Пешті. Старі органи влади було замінено новими, з'явилася сербська національна гвардія. Створена у краї в травні скупщина проголосила його національною автономією, яку угорський уряд відмовився визнавати. Вже у червні незгоди переросли у війну, яка обернулася втратою політичних свобод, здобутих обома народами у 1848–1849, і остаточною перемогою габсбурзької монархії на їхніх землях.

На українських землях — в Галичині, Буковині, Закарпатті революційні виступи почалися в 1848 багатолюдними вуличними демонстраціями. У Львові вони відбувалися 18, 19 і 21 березня, коли понад 12 тисяч жителів

міста підписали петицію австрійському імператорові — першу в Галичині програму політичних перетворень. 22 березня велика маніфестація пройшла у Чернівцях — під гаслами підтримки конституції. Водночас на боротьбу проти поміщицького гніту піднялися селяни, відмовляючись виконувати кріпосні повинності. Щоб запобігти повторенню кривавого галицького повстання 1846, імператор терміново видав 17 квітня указ про ліквідацію панщини в Галичині. Однак тимчасово зберігалися сервітути, за які селяни мушили, як і раніше, платити поміщикам. Весною та влітку 1848 заворушення набули особливо широкий розмах під керівництвом депутата рейхстагу Л. Кобилиці у сільських районах Буковини, де імператорський указ щодо скасування кріпосництва не поширювався аж до серпня 1848. Посиленню боротьби буковинців сприяв вступ у січні 1849 на територію краю багатотисячного загону угорської революційної армії генерала Ю. Бема.

Із розвитком революції на західноукраїнських землях активізувалися національні рухи. Першими свою організацію створили у Львові 13 квітня 1848 поляки — Раду народову. 19 квітня вище духівництво уніатської церкви подало губернаторові від імені українського населення петицію про запровадження в установах Східної Галичини української мови, доступ українців до державної служби, рівноправ'я для священників усіх конфесій. 2 травня галицькі українці оголосили заснування у Львові Головної руської ради на чолі з єпископом Г. Яхимовичем. У її відозві до народу та наступних петиціях була проголошена програма забезпечення вільного національного розвитку українців, створення у Східній Галичині української автономії. На її підтримку серед населення було зібрано понад 200 тисяч підписів. Провідниками політики Головної ради на території Галичини стали місцеві ради (близько 50, з них 12 окружних), перша за революційної доби українська газета «Зоря галицка» та ін. У містах і деяких селах почалося формування української національної гвардії. Прагнучи підпорядкувати своїм інтересам український рух, Рада народова 23 травня заснувала за участю полонізованої української інтелігенції окремих центр — Руський собор. Віденський двір, до якого апелювали обидві національності, віддав перевагу позиції польських організацій, що заперечували право українців на власну автономію.

У Північній Буковині вплив на піднесення національного руху австрійських українців справила боротьба за збереження адміністративної єдності Буковини з Галичиною. Проте запроваджена в березні 1849 імперська конституція закріпила їх поділ. У Закарпатті українці також виступали під об'єднавчими гаслами: у січні 1849 делегація, очолена А. Добрянським, передала імператорові петицію з пропозиціями приєднання краю до Галичини. У відповідь австрійський уряд лише виокремив райони з переважним українським населенням в Ужгородський округ, дозволивши відкривати народні школи з українською мовою викладання.

Революція на західноукраїнських землях набула кульмінації під час повстання 1–2 листопада 1848 у Львові, спричиненого спробою австрійського гарнізону захопити в місті владу. Авангардною силою виступив польський академічний легіон, у складі якого були й українські студенти. До нього приєдналися підрозділи національної гвардії, робітники і ремісники. Після артилерійського обстрілу і барикадних боїв австрійським військам вдалося опанувати становищем: у місті було заборонено усі зібрання і політичні товариства, періодичні видання, сотні повстанців піддано репресіям. У січні 1849 воєнний стан поширився на всю Галичину.

1848–1849 народні рухи із застосуванням різних форм політичної боротьби відбувалися також в Англії, Бельгії, Греції, Ірландії, Іспанії, князівствах Молдові і Валощині, Нідерландах, скандинавських країнах, Швейцарії.

Великий резонанс європейські революції спричинили у Російській імперії, справивши особливий вплив на регіони, прилеглі до західних кордонів. У березні 1848 імператор Микола I визнав становище загрозливим «потрясінням», «спробами до бунтів». Вже 20 березня у Царстві Польському, Литві, Білорусі й Україні було запроваджено надзвичайний стан.

На початку весни 1848 в українських губерніях імперії постала атмосфера революційних сподівань і очікувань, підтримувана поширенням численних відозов і прокламацій із закликами брати приклад з «братів» — французів, німців, італійців, австрійців. Багато цих матеріалів надходило нелегально через австрійсько-російський кордон, Одесу, Керч та інші порти. На Волині і Поділлі з'являлися листовки, складені революціонерами у Львові, у Білу Церкву, інші міста і містечка — надсилалися з Пруссії, Угорщини.

На політичні зміни в зарубіжжі активно відгукувалася студентська та гімназійна молодь Києва, Житомира, Рівного тощо. Центром формування в Україні громадської думки на підтримку революцій став Київський університет св. Володимира. Там же, в Києві, на Печерському майдані стався прилюдний виступ французького підданого Е. Лемоаля, який проголосив гасло: «Хай живе республіка!». В окремих частинах російської армії, зокрема 2-й кавалерійській дивізії, дислокованій в Україні, офіцери висловлювали симпатії визвольній боротьбі угорців та інших народів. На Полтавщині у присутності військових і дворян вітали лютневу революцію у Франції брати М. і В. Закревські. З ідеями політичної свободи до вояків–українців звертався агітаційний твір «Солдатський катехізис», написаний українською мовою.

Відверто антикріпосницький характер набули заворушення українських селян, викликавши паніку і масову втечу поміщиків із своїх маєтків. У березні 1848 у прикордонному Володимирському повіті близько 3 тисяч селян графа Браницького вчинили непокору діям влади. 4 травня 1848 у рапорті генерал-губернатора Південно-Західного краю Д. Бібікова до

Петербурга зазначалося, що селяни, одержавши звістки про скасування кріпацтва в Галичині, бажають здобути й собі «подібну свободу». Для утримання «порядку» в Україні царський уряд посилив гарнізони російської армії. Звертаючись 30 березня 1848 до генерал-фельдмаршала І. Паскевича, Микола I зажадав рішуче діяти проти селянських заворушень, які почалися на Волині, Поділлі й Київщині. На Півдні у червні 1848 армію було використано для масштабної поліцейської акції: з метою перешкодити «небезпечним» впливам із зарубіжного Придунав'я сформований у Бессарабії експедиційний корпус перейшов р. Прут й окупував князівства Волощину і Молдову, де 4 червня було оголошено конституцію.

Револуції 1848–1849 зазнали поразки. Більшість політичних і соціальних свобод, здобутих народами Європи, було відібрано під час реставрації повалених ними правлячих режимів. Але і феодально-монархічний лад позбувся колишнього всевладдя, втративши одну із своїх головних підвалин — кріпосний стан величезних мас селянства, скасований безповоротно революційною боротьбою.

Літ.: Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині [1849] // Зібр. тв. У 50 т. — К., 1986, т. 47; Kaindl R. F. Die Bukowina in der Jahren 1848 und 1849. — Wien, 1900; Блан Л. История революции 1848 г. Пер. с фр. — СПб, 1907; Франко І. Причинки до історії 1848 р. [1908] // Зібр. тв. у 50 т., т. 47; Брик І. Славянський з'їзд у Празі 1848 р. // ЗНТШ, 1920, т. 129; Нифонтов А. С. Россия в 1848 году. — М., 1949; Мельникова И. Н. Закарпатская Украина в революции 1848 года // Уч. зап. Института славяноведения АН СССР. — М. — Л., 1949, т. 1; Кан С. Б. Столетний юбилей революции 1848 г. в немецкой исторической литературе // Вопросы истории, 1950, № 11; Барабой А.З. Правобережная Украина в 1848 г. // Ист. записки. — 1950, № 34; Wiosna ludów w Europie. — Warszawa, 1951, cz. 1–2; Революции 1848–1849. — М., 1952, т. 1–2; Канделоро Дж. История современной Италии. Национальная революция. Пер. с ит. — М., 1962; Авербух Р. А. Революция и национально-освободительная война в Венгрии 1848–1849 гг. — М., 1965; Косачевская Е. М. Восточная Галиция накануне и в период революции 1848 г. — Львов, 1965; Bohachevska-Chomiak M. The spring of a Nation in Eastern Galicia in 1848. — New-York–Paris–Toronto, 1967; Сергієнко Г. Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. — К., 1971; Стеблій Ф. І. Революції 1848–1849 років у Європі і Україна. — К., 1973; Освободительные движения народов Австрийской империи. — М., 1981; Блайбер Г., Шмидт В. Европейские революции 1848–1849 гг. в историческом сравнении // Новая и новейшая история, 1988, № 5; Стеблій Ф. Український національний рух в Карпатському регіоні як компонент європейської «Весни народів» 1848–1849 рр. // Проблеми регіональної політики. — Львів, 1995; Ілько В. І., Олашин М. В. Деякі аспекти участі царської Росії в придушенні революції

1848–1849 рр. в Угорщині та на Закарпатті у російській мемуарній літературі // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 1999, вип. 8; Вин Ю. Я. Европейские революции 1848 года. «Принцип национальности» в политике и идеологии. — М., 2001.

М. М. Варварцев.

ЄВРОПЕЙСЬКО–АЗІАТСЬКИЙ ТРАНСПОРТНИЙ КОРИДОР. Створювався на межі ХХ ст. із метою розширення комунікативних геостратегічних економічних зв'язків між двома частинами Європи.

Протягом сторіч територія України була важливою ланкою контактів між Європою та Азією. Україна є місцем перетину транс'європейських шосейних магістралей (до Росії, Центральної Азії, Китаю), нафтових та газопроводів, залізничного, річкового (Дніпро, Дунай) та морського транспорту. У 1996–2000 рр. найважливішим проектом європейсько-азіатського транспортного коридору стала розбудова інфраструктури для доставки на світовий ринок каспійської нафти. Україна запропонувала свій варіант: Тенгіз (Казахстан) — Баку (Азербайджан) — Супса (Грузія) — Одеса — Броди (Польща), що дає можливість об'єднати нафтовий ринок по осі Каспійське–Чорне–Балтійське море. З цією метою в 1997 Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова об'єднали зусилля з метою розбудови сучасної транспортної інфраструктури. У вересні 1999 під час балтійсько-чорноморського саміту у Ялті було дано потужний політичний імпульс створенню європейсько-азіатського транспортного коридору, який має стати однією з центральних магістралей третього тисячоліття.

Водночас на початку ХХІ ст. в процесі реалізації спільних проектів виникли ускладнення, пов'язані з посиленням геополітичної напруги у Каспійсько–Чорноморському регіоні. Причини цього полягали у загостренні конкурентної боротьби між Росією та США за контроль над європейськими та євразійськими транспортними комунікаціями. Цей процес вплинув на погіршення українсько–російських відносин в сфері нафтогазових комунікацій. У серпні 2008 Росія зробила військово-політичну спробу впливу на транзитні можливості Грузії. 2010 вона розпочала реалізацію проекту побудови північноєвропейського газопроводу до ФРН та південноєвропейського газопроводу (Південний потік) до Італії в обхід території України. Також у стадії реалізації перебуває альтернативний щодо цього транспортного коридору газопровід «Набукко».

Літ.: Украина и проблемы безопасности транспортных коридоров в Черноморско–Каспийском регионе. Материалы международной научной конференции. — К., 1999. Дергачов В. Цивилизационная геополитика. — Одесса, 2004.

А. Ю. Мартинов.

ЄВРОРЕГІОНИ — одна з вищих організаційних, юридично закріплених форм транскордонного співробітництва суміжних самоврядних територіальних спільнот та місцевих органів державної влади прикордонних регіонів європейських держав, що являють собою міжнародні об'єднання у складі декількох адміністративно-територіальних одиниць держав-сусідів. Метою створення Є. є активізація транскордонного діалогу держав-сусідів, зокрема розгортання діяльності, яка допомагала б зближенню локальних спільнот та органів влади прикордонних регіонів, поглибленню економічної й гуманітарної співпраці, розвитку комунікацій та інших інфраструктур, культурно-освітньої праці, туризму, захисту довкілля тощо. Є. відіграють роль своєрідних мостів європейської інтеграції і своєю діяльністю сприяють її політичному прискоренню.

У Європі розвиток прикордонної співпраці розпочався наприкінці 50-х років ХХ ст., і її піонерами виступили регіони ФРН та скандинавських країн. Зокрема, у 1958 на німецько-нідерландському кордоні було створено євро-регіональну структуру під назвою «Еурегіо», а від моменту створення у 1963 першого в історії Є. — «Регіо Басілієнсіс», який символізував кінець багатовікових суперечок між Францією та Німеччиною навколо «спірних територій», транскордонне співробітництво перетворилося на один з найпотужніших чинників процесу європейської інтеграції та інструментів розвитку прикордонних територій Європи. Нині у Європі функціонує понад 70 євро-регіонів за участю 30 держав. Основні правові й організаційні засади розвитку Є. визначені в Європейській рамковій конвенції про транскордонне співробітництво, підписаній країнами-членами Ради Європи в Мадриді 21 травня 1980 (т. зв. Мадридська конвенція), де зазначається, що «транскордонне співробітництво означає будь-які спільні дії, спрямовані на посилення та поглиблення добросусідських відносин між територіальними общинами або властями, які знаходяться під юрисдикцією двох або декількох Договірних сторін, та на укладення з цією метою будь-яких необхідних угод або досягнення домовленостей». Додатковий протокол до Мадридської конвенції від 9 листопада 1995 (т. зв. Перший протокол) визначив правові засади транскордонної співпраці, а Другий протокол до конвенції від 5 травня 1998 поширив принципи транскордонного співробітництва і на міжрегіональну співпрацю, тобто на взаємини регіонів держав-учасниць конвенції, які навіть не межують безпосередньо один з одним. Таким чином, Європейська рамкова конвенція разом із двома додатковими протоколами становить загальні правові й організаційні засади транскордонного співробітництва регіонів і держав Європи, в т. ч. України, яка приєдналася до Мадридської конвенції у 1993. Транскордонне співробітництво регулюється також Європейською хартією місцевого самоврядування 1985, до якої Україна приєдналася у 1997. Важливе значення для розширення прав

місцевих органів виконавчої влади України у розвитку транскордонного співробітництва і підвищення ефективності діяльності єврорегіонів (такими правами вони вперше були наділені у 1992 Законом України «Про місцеві органи влади») має закон України «Про транскордонне співробітництво» від 24 червня 2004 та включення його у перелік пріоритетів концепції державної регіональної політики, затвердженої Президентом України у травні 2001. А затверджена Кабінетом Міністрів України 27 грудня 2006 державна програма розвитку транскордонного співробітництва на 2007–2010 визначила пріоритетні напрямки його розвитку: модернізацію і розвиток транспортної мережі для збільшення її пропускної спроможності; розбудову виробничої та соціальної інфраструктури; розвиток інституцій бізнесу та ін.

Нині на західному і південно-західному кордонах України діють чотири Є. — «Карпати», «Буг», «Нижній Дунай» і «Верхній Прут», до складу яких входять прикордонні регіони України та сусідніх з нею країн з населенням близько 30 млн. осіб. Перший з них був створений 14 лютого 1993, коли в м. Дебрецен (Угорщина) були схвалені угода та статут транскордонної асоціації прикордонних регіонів та громад **«Карпатський єврорегіон»**. Його територія складається з 4 областей України (Львівської, Закарпатської, Івано-Франківської, Чернівецької), з 5 областей Угорщини, а також міст з обласним статусом Дебрецен, Егер, Мішкольц і Ниредьгаза, з 20 повітів Підкарпатського воєводства Польщі і 4 міст на правах повітів (Кросно, Перемишль, Жешув, Тарнобжег), Кошицького та Прешовського країв Словаччини і 7 округів Румунії, яка приєдналася до асоціації у 1997. Організаційна структура асоціації «Карпатський єврорегіон» включає: Раду єврорегіону, Президію Ради, Голову Ради, Міжнародний секретаріат, Національні делегації, Постійні національні представники держав-членів, галузеві робочі комісії. Згідно зі статутом, цілями асоціації є організація та координація спільної діяльності, сприяння економічному, науковому, екологічному, культурному та освітньому співробітництву, а також підтримка окремих проектів щодо розвитку інфраструктури прикордонних районів, відродження сільських територій та національно-культурного життя національних меншин, сприяння розвитку контактів і співробітництву з міжнародними організаціями. Головна місія Є. полягає в покращенні рівня життя населення, збереженні миру, сприянні добросусідським відносинам між сусідніми державами, забезпеченні прозорості кордонів. Асоціація має власний бюджет, який включає кошти регіональних та місцевих органів влади, а також закордонних спонсорів. Зокрема, з метою ефективного використання цих коштів та співпраці з міжнародними фондами створений Фонд розвитку Карпатського єврорегіону. В рамках Є. укладено понад 50 угод про співпрацю в економічній, культурній, науковій, освітніх сферах, реалізуються спільні проекти щодо розвитку інфраструктури регіонів, їх комуналь-

ної сфери та самоврядування і муніципального туризму, підтримки економічних ініціатив місцевих компаній та приватних підприємців, збереження пам'яток історії та культури. Серед основних здобутків діяльності Є. — проведення міжнародних ярмарків, виставок, різних змагань і благодійних фестивалів, організація конференцій для обговорення спільних проблем сусідніх країн, утворення Асоціації університетів євро регіону та Асоціації карпатських торговельно-промислових палат, успішна реалізація низки міжнародних проектів, зокрема «Комплексної програми облаштування басейну річки Тиса», спільного європейського проекту «Інтеррегіо» тощо.

Транскордонне об'єднання **євро регіон «Буг»**, угоду про створення якого було підписано в м. Луцьк (Україна) 29 вересня 1995, охоплює 64 субрегіональні одиниці (райони, повіти, міста) Волинської та Львівської (з 2000) областей України, Люблінського воєводства Польщі і Брестської області Білорусі (з 1998). Основною метою діяльності об'єднання є розвиток співпраці прикордонних територій трьох сусідніх держав у напрямках: просторовий благоустрій, комунікації, транспорт і зв'язок, освіта, охорона здоров'я, культура, спорт і туризм, охорона та поліпшення довкілля, ліквідація наслідків надзвичайних ситуацій і стихійних лих, сприяння розширенню контактів між мешканцями прикордонних територій, розвиток співпраці між суб'єктами господарської діяльності та міжнародними організаціями. Керівними органами євро регіону «Буг» є Рада, Президія Ради, Секретаріат і Ревізійна комісія об'єднання. У 1997 розроблена Стратегія євро регіону «Буг», в ході реалізації якої створено банк «ПЕКАО» ЛТД (Україна), відкрито фінансування від програми ТАСІС для будівництва другого мосту через Західний Буг у зоні міжнародного автомобільного переходу «Ягодин – Дорогуськ», який відіграє важливу роль у транспортному коридорі Чорне море — Балтійське море, де проходять найкоротші шляхи, що з'єднують Берлін, Варшаву та Київ. Розроблено й реалізовано програму створення міждержавного біосферного резерву, до якого увійшли Швацький національний природний парк України, Поліський національний та Собіборський ландшафтний парки Польщі тощо. Лише за 2004–2006 реалізовано близько 200 проектів у різних галузях. Особливістю діяльності цього Є. є залучення з початку 2000-х до нього регіонів, що безпосередньо не розташовані на українсько–польсько–білоруському прикордонні, зокрема Одеської та Луганської областей України, які мають статус асоційованих членів євро регіону «Буг».

Створення ще двох Є. за участю областей — «Нижній Дунай» та «Верхній Прут» — було обумовлено підписанням у 1997 низки міждержавних документів двостороннього та тристороннього співробітництва між Україною, Румунією та Молдовою. Зокрема, 14 серпня 1998 у м. Галац (Румунія) відбулося підписання «Угоди про формування Є. «Нижній

Дунай», до складу якого увійшли Одеська область з боку України, повіт Кагул (пізніше і район Кантемір) від Республіки Молдова і повіти Бреїла, Галац і Тульча від Румунії. Організаційна структура Є. включає раду та координаційний центр, а також дев'ять комісій: з регіонального розвитку, з питань економіки, торгівлі і туризму, з питань транспорту і комунікацій, з демографії, з освіти, науки, дослідницької діяльності, культури, охорони здоров'я і спорту, з гармонізації нормативних документів, що відносяться до місцевої компетенції, із захисту навколишнього середовища, із фінансового аудиту, з ліквідації наслідків стихійних лих і боротьби з організованою злочинністю. Фінансування діяльності Є. забезпечується рівною участю сторін з місцевих бюджетів, а також з інших власних або залучених джерел. Одним із найперспективніших напрямків транскордонного співробітництва в рамках Є. «Нижній Дунай» є розвиток економічних зв'язків і торгівлі, чому, зокрема, сприяють міжнародні виставки товарів і послуг, на яких укладаються контракти між представниками ділових кіл. Серед проектів прикордонної співпраці — спорудження паромних переправ через Дунай для вантажних автомобілів за маршрутом «Рені — Тульча», а також між населеними пунктами Орлівка (Одеська обл.) та Ісака (повіт Тульча), розробка концепції створення єдиної міжнародної вільної економічної зони Рені–Галац–Джурджулешти, формування транскордонного біосферного заповідника в дельті Дунаю та відновлення екологічної рівноваги придунайських озер. Значна увага у функціонуванні Є. «Нижній Дунай» приділяється налагодженню культурного обміну, розвитку міжетнічних контактів. У 1999 в Кагулі (Республіка Молдова) відкрито філію університету «Нижній Дунай» румунського міста Галац, де навчаються студенти з Румунії, півдня Молдови та Одеської області. У цьому напрямку планується посилити роботу зі зміцнення зв'язків з етнічними українцями, які мешкають у прикордонних повітах Румунії, що реалізується на практиці наданням Україною допомоги в створенні центрів української культури в повіті Тульча. Успішний розвиток транскордонного співробітництва в рамках Є. «Нижній Дунай» у 2002 відзначено нагородою Асоціації європейських прикордонних регіонів, що стало, зокрема, визнанням «налагодження інтенсивного соціально-культурного співробітництва, незважаючи на надзвичайно складну ситуацію у прикордонних районах України, Молдови та Румунії».

Цими ж трьома суміжними державами 22 вересня 2000 було утворено ще один Є. — **«Верхній Прут»**, до складу якого увійшли Чернівецька область України, Ботошанський та Сучавський повіти Румунії та шість прикордонних районів Республіки Молдова. Згідно з підписаною ними угодою метою об'єднання є розширення існуючих міжрегіональних зв'язків та сприяння подальшому розвитку транскордонного співробітництва адміністративно-

територіальних одиниць держав-засновників, окремих міст, інших населених пунктів, органів місцевого самоврядування, державного управління, окремих установ, підприємств, неурядових і громадських організацій, національних меншин та окремих громадян у сферах економіки, освіти, науки, культури і спорту, а також розбудова нових механізмів міждержавного співробітництва та безпечний сталий розвиток регіону в рамках інтеграції до сучасного загальноєвропейського процесу. Основними завданнями транскордонного співробітництва визначено: розвиток і вдосконалення торговельних і економічних відносин; розробка нових проектів співробітництва; розвиток і спільне впровадження передових технологій; практична реалізація сучасних механізмів і заходів загальноєвропейської безпеки; пошук нових моделей розвитку національних інфраструктур, які ввібрали б енергетичні системи, транспортні й комунікаційні мережі; розробка спільної політики в галузі техногенно-екологічної безпеки; запобігання забрудненню басейнів Дунаю, Дністра та Чорного моря; попередження та ліквідація наслідків промислових аварій та стихійних лих; збільшення екологічно чистих виробництв; активізація та гармонізація діяльності у сферах науки, культури, освіти, спорту, розвитку національних меншин, молодіжної політики; модернізація системи охорони здоров'я населення; розвиток рекреаційної діяльності та туризму. Структура Є. «Верхній Прут» побудована наступним чином: Рада керівників адміністративно-територіальних одиниць-членів Є. (Рада єврорегіону), виконавчий голова Ради єврорегіону, секретаріат Ради єврорегіону, чотири робочі комісії та експертні групи. Зокрема, забезпечення діяльності робочих комісій єврорегіону з українського боку покладено на державний науково-технічний центр «Екоресурс», державний центр стандартизації, метрології та сертифікації в Чернівецькій області, Інститут медико-екологічних проблем Міністерства охорони здоров'я України та Буковинський політологічний центр при Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича. Загальну науково-методичну координацію цієї діяльності покладено на ДНТЦ «Екоресурс».

Особливістю Є. «Верхній Прут», проект якого органічно вписується в систему сучасних європейських пріоритетів регіонального співробітництва, розбудови системи європейської безпеки та вдосконалення транскордонних фінансово-економічних, комунікаційних і природоохоронних відносин, є те, що у його складі сформовано нову структуру — екологічний Є. Рішення щодо створення спільного екоєврорегіону як моделі співробітництва було ухвалено на українсько-румунсько-молдовському саміті, що проходив в Ізмаїлі 3–4 липня 1997.

Успішна діяльність Є. на західних і південно-західних кордонах України спонукала до створення єврорегіонів і на східних та північно-східних кордонах України. Зокрема, 29 квітня 2003 була підписана угода про створення

Є. «Дніпро», до якого увійшли Чернігівська область України, Брянська область Російської Федерації та Гомельська область Республіки Білорусь. Є. «Слобожанщина» об'єднав спільні зусилля Харківської області України та Белгородської області Росії. На стадії формування знаходяться Є. «Ярославна», «Дністер», «Сян», «Померанія», «Полісся», «Донбас», обговорюються й інші проекти транскордонного співробітництва за участю регіонів України.

Літ.: Прикордонне співробітництво у Центральній Європі. — Ужгород, 1997; Иванов И. Д. Европа регионов. — М., 1998; На шляху до Європи. Український досвід євро регіонів. — К., 2000; Динис Г. Г., Дербак В. І., Сюсько І. М. Транскордонне співробітництво України // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки, 2001, вип. 10; Ілько І. Регіони Європи у транскордонному співробітництві: історичний досвід 70–90-х років ХХ ст. // Регіональні студії (Ужгород), 2001, вип. 1; Мітряєва С. Транскордонне співробітництво України з центральноєвропейськими сусідами: вплив розширення ЄС // Науковий вісник Закарпатського державного університету. Серія: Історія, 2006, вип. 1; Артьомов І., Носа Н. Стратегія транскордонного співробітництва «Карпати 2004-2011» // Там само; Передрій О. Транскордонне співробітництво: нові реалії і перспективи // Там само; Студенников І. Транскордонне співробітництво та його роль в процесі європейської інтеграції України // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки, 2006, вип. 15; Буглай Н. Особливості й перспективи функціонування євро регіонів України // Там само, 2008, вип. 17.

Г. М. Чубай.

ЄГИПЕТ (Арабська республіка Єгипет, Jumhuriyah Misr-al-Arabiya) — держава, розташована на північному сході Африки і Синайському півострові Азії. Територія — 1001, 4 тис. км². Населення — 79 млн. (2008). Столиця — м. Каїр. Офіційна мова — арабська. Більшість населення сповідує іслам (суніти). Глава держави і уряду — президент. Законодавча влада належить Народним зборам.

У 4 тис. до н.е. на території Є. виникли два царства — Нижній Є. на Півночі (у дельті Нілу) та Верхній Є. на Півдні (у долині Нілу). 3000 до н.е. цар Юга Менес (Мена) об'єднав їх з центром у Мемфісі, заснувавши першу династію єгипетських фараонів. В історії країни період 3000–2800 до н.е. називають «раннім царством». Наступний період — «давнього царства» датується 2800–2250 до н.е. У ці часи формується законодавство, зароджується писемність, будуються піраміди (Снофру, Хеопса, Хефрена, Мікеріна) та ін. У 23–22 ст. до н.е. Є. розпадається на дрібні держави та ними, проте вже близько 2050 до н.е. Ментухотеп I об'єднує єгипетські землі з центром у Фівах. Протягом 2050–1700 до н.е. триває період «середнього

царства», характерний масштабною розбудовою іригаційних систем в країні. 1700 до н.е. більшу частину Є. захоплюють племена гіксосів, царі яких стають фараонами XV–XVII династій. 1580–1070 до н.е. — період «нового царства», ознаменований розквітом культури й мистецтва, а також воєнної могутності. Від 1070 до н.е. Є. правлять лівійські, ефіопські, саїтські та персидські династії. Після завоювання країни (332–331 до н.е.) Александром Македонським починається «греко-римський» період її розвитку. Засноване ним місто Александрія стає культурним центром усього античного світу, а владу в країні перебирає династія Птолемеїв. 31 до н.е. Є. стає провінцією Римської імперії, після розпаду якої 395 входить до складу Візантії. 641 єгипетські землі завойовують араби. Від 1517 Є. входить до складу Османської імперії. У 1798–1800 його окупували війська Наполеона Бонапарта. Важливою подією стала побудова в 1859–1869 Суецького каналу, акції якого поступово скупила Велика Британія, що дало можливість останній установити повний контроль над Є. З 1914 країна офіційно перетворюється на британський протекторат. Від 1922 вона виступає як незалежна монархія. 1952 відбувся державний переворот і наступного року Є. проголошено республікою. 1967 він зазнав поразки у «шестиденній війні» з Ізраїлем, який окупував Синайський півострів. 1979 Є. уклав мирну угоду з Ізраїлем та повернув Синайський півострів, що стало приводом до виключення країни з Ліги арабських держав (1987 членство у Лізі поновлено). 1991 Є. приєднався до антиіракської коаліції і брав участь у війні в Перській затоці на боці США.

Незважаючи на географічну віддаленість Є. від України, історія обох народів неодноразово перетиналася. До нашого часу дійшли відомості, що серед місцевих правителів-мамлюків Є. у 16–17 ст. були вихідці з України. У першій половині 18 ст. Є. та іншими країнами Близького Сходу кілька років подорожував видатний український мандрівник та письменник Василь Григорович-Барський. Зібрані ним матеріали з історії культури та економіки цих країн, вміщені в авторському ілюстрованому щоденнику, сприяли закладенню основ вітчизняного сходознавства. Від 19 ст. Є. активно вивчають представники наукових закладів України. Дослідження єгипетської культури, здійснені Агатангелом Кримським, дали значний поштовх розвитку української орієнталістики.

У 1840-х рр. в Є. у складі російських епідеміологічних експедицій працювали українські лікарі О. Уманець, М. Врачко, М. Черніков, А. Рафалович. На запрошення правителя Є. паші Мухаммеда-Алі інженер Є. Ковалевський 1847–48 здійснював роботи з пошуку родовищ золота в районі річки Тумат. У 1880-х в Є. оселився український фармацевт Йосип Білінський, який відкрив у Каїрі одну з найкращих в країні аптек з дослідними лабораторіями та складами готових ліків. Надалі він став

придворним аптекарем у єгипетського намісника султана Османської імперії, 1904 був відзначений званням бея (полковника). Навколо Й. Білінського утворилася українська громада, яка опікувалася справами приїжджих земляків. На початку 20 ст. тут працювали Л. Українка, яка створила цикл віршів «Єгипетська весна», Д. Яворницький, Б. Грінченко, А. Дідур, С. Крушельницька та ін.

На початку 1920-х частина українців із решток армії російського генерала Денкіна отаборилася в Є. поблизу Каїра (табір Тель-ель-Кібір), а згодом на околицях Александрії (табір Садібішр), де заснували свою громаду. По ліквідації табору більшість з них виїхала до Європи, деякі вступили до французького Іноземного легіону. У 1920–21 в єгипетському Порт-Саїді діяла українська студентська група — близько тридцяти осіб.

Протягом 1950-х–1980-х рр. інженери і робітники з Української РСР брали активну участь у розбудові єгипетської економіки — зведенні Асуанського гідротехнічного комплексу, Гелуанського металургійного та коксохімічного комбінатів. Водночас тисячі єгипетських студентів набували освіти у вищих навчальних закладах Києва, Харкова та інших міст.

У грудні 1991 Є. офіційно визнав державну незалежність України. Дипломатичні представництва обох країн відкрилися 1993. Засади українсько–єгипетської співпраці визначають укладені 1992 у Каїрі Спільне комюніке про встановлення дипломатичних відносин та Угода про основи взаємовідносин і співробітництво. Регулярно відбуваються засідання міжурядової українсько–єгипетської комісії з питань економічної та науково-технічної співпраці. Сформовано договірну базу у галузі юридичної допомоги громадянам, розвиваються торговельні відносини. Головними позиціями українського експорту до Є. є чорні метали та напівфабрикати з них, легована сталь, сільськогосподарська продукція (передусім зернові культури), обладнання для важкої та машинобудівної промисловості, автотракторна техніка. Від 2003 Харківське державне авіаційне виробниче підприємство постачає для Є. літаки. Є. експортує до України рис, цитрусові, тканини, кераміку тощо. Сталого характеру набула співпраця в галузі туризму. У вересні 2004 започатковано прямі авіарейси Київ–Каїр–Київ. Розширенню культурних зв'язків сприяють гастролі художніх колективів: в Є. виступали Національний академічний ансамбль українського танцю імені Павла Вірського, народні ансамблі «Калина», «Веселад», «Джерельце», театри «Молодий», «Брама». З нагоди відкриття нової Александрійської бібліотеки уряд України передав у дарунок закладу праці А. Кримського та інших українських сходознавців. Початок розвитку взаємин у галузі науки і високих технологій поклав контракт 2001 на виготовлення Україною першого єгипетського супутника для дистанційного зондування Землі.

Літ.: Божок Г. Українці в Єгипті. — Регенсбург, 1946; Авдієв В. Історія Стародавнього Сходу. — К., 1956; Луцкий В. Новая история Африки. — М., 1968; Горак Р. Загадковий Йосип Білінський // Культура і життя, 1989, 29 жовтня; Перепелкин Ю. История Древнего Египта. — СПб., 2000; Зеленев Е. Государственное управление, судебная система и армия в Египте и Сирии (XVI — нач. XX вв.). — СПб., 2003.

В. В. Піскіжова.

ЄГОВІСТИ (свідки Єгови) — прибічники однієї з течій у пізньому протестантизмі, що виникла на поч. 1870-х рр. у США. Є. вірять у всемогутнього Бога Єгову, сповідують аріанське вчення про Ісуса Христа. Активна діяльність свідків Єгови на українських землях припадає на поч. 1920-х рр.: їх перші громади виникли 1922–25 у Галичині, Закарпатській Україні, Буковині, почасти на Волині. Діяльність численних місіонерів привела до утворення різних, нерідко опозиційних одна одній, общин, що не підпорядковувалися Всесвітньому центру свідків Єгови в Брукліні (район м. Нью-Йорк, США). За доби СРСР об'єднання Є. були заборонені, але діяли підпільно. Нині вони становлять одну з численних протестантських організацій України, яка на початку 2000 налічувала понад 900 общин з більш як 107 тис. віруючих. Основні видання Є. — «Сторожевая башня», «Пробудитесь!».

Літ.: Свидетели Иеговы в двадцатом веке. — Бруклин, 1994; Любащенко В. І. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. — Львів, 1995; Голько О. Свідки Єгови — сибірський маршрут. Добірка розповідей та архівних документів, зібраних вченим-архівістом, живим свідком описаних подій. — Львів, 1999; Франц Р. Кризис совести. — М., 2000.

О. О. Крижановська.

ЄДИНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ ПРОСТІР. Формується на основі угоди від 19 вересня 2003, яку підписали в Астані Президент Білорусі О. Лукашенко, Президент Казахстану Н. Назарбаєв, Президент Російської Федерації В. Путін і Президент України Л. Кучма. Положення угоди формулювали мету створення спільного ринку товарів, послуг, капіталів і робочої сили країн-учасниць. Із самого початку проект участі України в ЄП став об'єктом політико-ідеологічної конфронтації. У березні 2004 Кабінет Міністрів України подав на розгляд Верховної Ради проект закону про ратифікацію угоди про створення Єдиного економічного простору. Під час дискусій з'ясувалось: як компромісний варіант пропонувалася ратифікація зазначеної угоди із застереженням щодо вищої межі інтеграції для України — у вигляді зони вільної торгівлі. Позиція прихильників ЄП аргументувалася тим, що відмова України від реалізації концепції єдиного економічного

простору за російським сценарієм, тобто створення євразійського інтеграційного утворення, може загальмувати поступальний розвиток економіки України внаслідок втрати конкурентних позицій на російському ринку як найбільшому в Співдружності. Уважалося що єдиний економічний простір потрібен для того, аби зростаючі економіки країн його членів мали надійні ринки збуту.

28 квітня 2004 парламенти Білорусі, Росії, Казахстану та України синхронно ратифікували угоду про створення ЄЄП. В Україні цей проект опинився в епіцентрі дебатів головних кандидатів на посаду Президента. Прихильники В. А. Ющенко вважали, що вступ до ЄЄП відкине структуру української економіки на десятиліття назад до розподілу праці радянських часів. На той час альтернативний варіант європейської інтеграції України наштовхнувся на факт неготовності ЄС залучити Україну до спільного економічного простору. Україна опинилася перед складним внутрішньо-політичним вибором між бажаним — спільним економічним простором із ЄС та дійсним — єдиним економічним простором із Росією, Білоруссю, Казахстаном.

Упродовж 2005 тривала експертна робота з розробки головних угод, що мали забезпечити функціонування ЄЄП. З початкових 60 угод Україна взяла участь в обговоренні 29 першочергових документів. Обговорювалася проблема «пакетних рішень», наприклад, умовою створення зони вільної торгівлі пропонувалося визнати формування єдиного наднаціонального координуючого органу з обов'язковістю виконання його рішень. Однак це питання станом на кінець 2005 завело переговори у глухий кут. Унаслідок цього Росія віддала пріоритет проекту створення спільного ринку в рамках Євразес.

Літ.: Моисеев Е. Г. Правовой статус Содружества независимых государств. — М., 1995; Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин. — К., 2004.

А. Ю. Мартинов.

ЄЗУЇТИ (від лат. Jesu — Ісус) — члени католицького чернечого ордену, заснованого 1534 у Парижі (Франція) іспанським дворянином Ігнатієм Лойолою та його однодумцями. Офіційно затверджений папою Павлом III 27 вересня 1540 під назвою «Товариство Ісуса». Орден був задуманий як апостолат на зразок послідовників та учнів Ісуса Христа. Є. ставили за мету шляхом навчання катехізису, проповідницької та місіонерської діяльності, здійснення сповідального обряду та різноманітної добродійної праці (опікування сиротами, хворими в шпиталях, ув'язненими тощо) поширювати християнську віру й доктрини та християнський спосіб життя. На рік смерті Ігнатія Лойоли (1556) орден налічував близько 1000, 1580 — близько

5 тис., 1615 — майже 13 тис. членів. Більшість Є. були священиками і мали присвятити себе духовному служінню. Приблизно чверть членів ордену становили світські брати (коад'ютори), які займалися сільськогосподарськими, будівельними, ремісничим та господарськими роботами.

Орден очолював генерал, який обирався пожиттєво на генеральній конгрегації. Резиденція генерала знаходилася в Римі. Адміністративною одиницею ордену була провінція, керівник якої призначався генералом.

Від початку заснування ордену не передбачалась освітня діяльність Є. у школах (колегіумах). Перші їхні колегіуми були резиденціями для молодих єзуїтів-схоластиків або семінаристів, які відвідували університетські студії, готуючися стати священиками. Проте з наступом Контрреформації освітня діяльність стала для ордену провідною. Перша єзуїтська публічна школа гуманістичного зразка була відкрита у Мессіні (Сицилія) 1548. Від 1560 документи Є. фіксували більш широке та зобов'язуюче розуміння освіти та освітньої діяльності для кінцевої мети ордену — «спасіння душ». Навчальним предметом була визнана теологія. Відтак право і медицина були виключені з єзуїтських програм як дисципліни, що перебували поза метою ордену. Навчання орден провадив через школи, рицарські академії та університети. Після Тридентського католицького собору 1545–63 Є. також долучилися до освіти дієцезіального кліру в духовних семінаріях. Ставши одним із знарядь здійснення реформи католицької церкви, передбаченої декретами Тридентського собору, орден Є. упродовж другої половини 16 ст. запровадив по суті нову систему освіти, що відповідала потребам релігійного оновлення завдяки освоєнню здобутків гуманізму і Реформації. Засновані Є. колегіуми поділялися на два типи — середнього і вищого рівнів. Перші давали типову освіту гуманістичної школи. Другі, т. зв. повні колегіуми, мали спеціальні класи вищих наук — філософії й теології. 1615 орден опікувався 370 школами, а 1773 — понад 800 в різних країнах, перетворившись на найбільшу в Європі вчителюючу релігійну організацію.

У 1550-х рр. орден проголосив також своїм завданням «захист католицької віри», підкресливши таким чином свою антагоністичну настанову до протестантизму і його поширення.

1564 Є. оселилися на території Корони Польської (згідно з Люблінською унією 1569 землі Корони Польської та Великого князівства Литовського були об'єднані в Річ Посполиту з передачею українських земель до складу володінь Корони Польської). У Речі Посполитій Є. здійснювали свою діяльність через публічні школи гуманістичного напрямку, конвікти і рицарські школи для шляхетської молоді, учительські семінарії та духовні семінарії для священиків. На середину 17 ст. на теренах Речі Посполитої діяли 32 колегіуми, з них 13 — на українських

землях. 1579 Віленський колегіум перетворено на академію. З часом закладами вищого типу стали школи у Львові, Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща) та Ярославі. Модель єзуїтського шкільництва послужила також взірцем для православного Київського колегіуму. Львівський колегіум засновано з фундації вдови останнього з князів Слуцьких. Колегіум у Кам'янці (нині м. Кам'янець-Подільський) заснований завдяки братам Язловецьким, С. Лянцкоронському, Валенсію й Олександрю Калиновським та жертвам місцевої шляхти. Завдяки внескам місцевих фундаторів засновано колегіум у Перемишлі. Фундаційний акт княжни Анни-Алоїзи Острозької уможливив відкриття колегіуму в Острозі (1626). З перервами існували колегіуми у Вінниці та Барі. Короткочасним стало існування колегіумів у Ксаверові під Овручем, Фастові, Переяславі (нині м. Переяслав-Хмельницький) та Новгороді-Сіверському. З Гуменного до Ужгорода перенесено колегіум 1640. На початку 18 ст. постав такий же заклад у Станіславі (нині м. Івано-Франківськ) на кошти київського воєводи Юзефа Потоцького. Фундатором Житомирського колегіуму (з середини 18 ст.) став місцевий староста Казимир Стецький. Кількаразово Є. робили спроби підвищити до університетського статусу свої колегіуми у Браневі (1568, 1585–1588, 1701, 1738), Познані (1611–13, 1650, 1678), Львові (1661–64), а також увійти до складу Краківського університету (1616, 1624–28). Однак практично єдиним їхнім університетом у Речі Посполитій лишалася Віленська академія, заснована за сприяння короля Стефана Баторія (1576–86). 1773 Є. завідували найбільшою в Речі Посполитій (порівняно з Краківським університетом та іншими чернечими орденами) мережею шкіл, що налічувала 66 колегій.

Є. провадили також проповідницьку та сповідницьку діяльність у церквах, брали участь у воєнних походах як військові капелани, були сповідниками королів та шляхти, займалися місіонерською діяльністю. Їм також доручалися дипломатичні місії. Однією з таких була місія Антонія Поссевіно до двору російського царя Івана IV Васильовича 1581–82 за дорученням папи Григорія XIII. Поссевіно відіграв важливу роль у підписанні 10-літнього перемир'я між Польщею і Росією.

На середину 18 ст. орден Є. опинився у скрутному становищі. Загальні зміни в суспільстві, що мали місце в епоху Просвітництва, зростання конкуренції в справі шкільництва, спричинене діяльністю орденом піарів, з одного боку, та опозиція католицьких дворів Португалії, Іспанії, Франції, Королівства обох Сицилій та Парми, з іншого боку, призвели спочатку до його заборони та вигнання з територій цих країн, а невдовзі й до цілковитої заборони його діяльності. Під тиском монархів династії Бурбонів папа Климент XIV «заради спокою Церкви» був змушений розпустити орден буллою «*Dominus et Redemptor*» від 21 липня 1773. Після публікації та

оголошення були маєтності єзуїтів у Речі Посполитій були описані та передані на потреби едукаційної комісії 1773–1794. Колишні єзуїтські колегії були перетворені на школи цієї комісії і багато колишніх Є. залишилися в них викладати.

Члени ліквідованого ордену Є. після 2-го та 3-го поділів Польщі 1793 та 1795 знайшли притулок у Російській імперії. Вони присягнули на вірність імператриці Катерині II, яка, сподіваючися використати Є. для політичної адаптації населення новоприєднаних земель, частина якого належала до католицької та греко-католицької церков, відмовилась оголосити й опублікувати буллу про розпуск ордену. 1800 імператор Павло I дозволив Є. відкрити колегіум у Санкт-Петербурзі, а 7 березня 1801 папа Пій VII офіційно затвердив функціонування ордену в Російській імперії, що стало поштовхом для подальшого відновлення його діяльності в інших країнах. 12 січня 1812 імператор Олександр I підписав указ про заснування єзуїтської Полоцької академії. Вона функціонувала з 8 січня 1813, мала три факультети (теології, філософії, гуманістичних наук та давніх і нових мов) і право надавати докторські ступені з теології та канонічного і цивільного права. Орден продовжував існувати в Російській імперії до 1820, коли імператор підписав декрет про вигнання єзуїтів.

Нині Є. є одним із найбільших релігійних орденів, що налічує близько 21 тис. членів, які здійснюють місіонерську та освітню діяльність у різних країнах світу. Водночас своїми головними завданнями вони вважають проповідування віри та підтримку правосуддя, євангелізацію культур, діалог з іншими культурами.

Літ.: Baliński M. Dawna Akademia Wileńska. Próba jej historyi od założenia w roku 1579 do ostatecznego jej przekształcenia w roku 1803. — Petersburg, 1862; Sommergovel C. та ін. (eds.). Bibliothèque de la Compagnie de Jésus; vol. 10–12. — Brussels, 1890–1960; Załęski S. Jecuci w Polce. — Lwow, 1901–05, t. 1–5; Farrell A. P. The Jesuit Code of Liberal Education. Development and Scope of The Ratio Studiorum. — Milwaukee, 1938; Polgér L. (ed.). Piechnik L. Dzieje Akademii Wileńskiej. — Rzum. 1983–90, t. 1–4; Scaglione A. The Liberal Arts and the Jesuit College System. — Amsterdam-Philadelphia, 1986; Bangert W. von. A History of the Society of Jesus. — Saint Louis, 1986; O'Malley J.W. The First Jesuits. — Cambridge, Mass., 1993; Inglot M. La Compagnia di Gesù nell'Impero Russo (1772–1820) e la sua parte nella restaurazione generale della Compagnia. — Roma, 1997; O'Malley J. W. (ed.). The Jesuits: Culture, Sciences and the Arts, 1540–1773. — Toronto, 1999; Duminuco V. J. The Jesuit Ratio Studiorum: 400th anniversary perspectives. — New York, 2000; Höpfl H. Jesuit Political Thought: The Society of Jesus and the State, c. 1540–1640. — New York, 2004.

ЄМЕН — держава на південному заході Аравійського півострова. Площа — 195 тис. км². Населення — 22,1 млн. осіб (2007). Державна мова арабська. Столиця м. Сана. Є. — республіка. Главою держави є президент. Законодавчий орган — однопалатні Установчі збори. Виконавчу владу здійснює уряд на чолі з прем'єр-міністром. Реально в державі панують родоплемінні відносини. Шейхи (вожді племен) мають необмежену владу на місцях.

З кінця II до початку I тис. до н.е. територія Є. входила до складу різних держав, з кінця 19 ст. Північний Є. — до Османської імперії. 1839 Велика Британія створила свою військово-морську базу Аден, в 1841–1918 мала на півдні Є. свій протекторат.

Починаючи з 1911 Північний Ємен мав автономний статус у складі Османської імперії, а 1919 став незалежним королівством. 1928–1929 Північний Ємен воював з Великою Британією, відстоюючи свій суверенітет, 1945 став членом Ліги арабських держав. Від 1947 Північний Ємен (Єменська Арабська Республіка) — член ООН. 1962 в країні було ліквідовано монархію. Натомість у Південному Ємені 1962 Велика Британія створила Федерацію дрібних князівств, де 1967 було проголошено створення Народної Республіки Південного Ємену (з 1970 Народно-Демократична Республіка Ємен).

1974 в Єменській Арабській Республіці встановлено військовий режим, який заборонив діяльність політичних партій. Лише в серпні 1990 відбулося об'єднання півночі та півдня Є. в одну державу під назвою Єменська Арабська Республіка. Однак не було покінчено із племінним сепаратизмом. Загострилися відносини із сусідньою Саудівською Аравією. 2010 США та Велика Британія заявили, що Є. став базою терористичного угруповання «Аль-Каїда».

Єменська Арабська Республіка визнала незалежність України 31 грудня 1991. Інтереси Є. в Україні представляє посольство Йорданії. Україна також не має власного дипломатичного представництва в Є. Українсько–єменські відносини розвиваються у галузі комерційного судноплавства. Україна є важливим постачальником пшениці до Ємену.

Літ.: Налбандян Х. Йемен: страна и люди. — М., 1991.

А. Ю. Мартинов.

Ж

ЖВАНЕЦЬКА ОБЛОГА 1653 — облога українським військом під керівництвом Б. Хмельницького разом із військом кримського хана Іслам-Гірея III табору польської армії під містечком Жванець (нині Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.). Тривала понад два місяці — від жовтня до грудня.

Наприкінці вересня 1653 польський король Ян II Казимир Ваза, який прибув на Поділля із 40-тисячним військом, збудував під Жванцем оборонний табір, укріпивши його валами й ровами. 21 (11) жовтня козаки, кількість яких майже дорівнювала польській армії, разом із кримсько-татарським військом щільно оточили сили противника. Польські роз'їзди, що мали забезпечити продовольством й фуражем постачання королівської армії, були розгромлені й становище обложених стало критичним. До початку грудня від голоду і хвороб померло щонайменше 10 тис. жовнірів, а з 20 тис. німецьких рейтарів живими залишилися ледве 5 тис. Б. Хмельницький був упевнений, що за тих обставин, в яких опинилися оточені, король буде змушений капітулювати. Тому, зважаючи також на ненадійність кримського хана як союзника, він відмовився від генеральної битви. Тим часом польському королеві вдалося замиритися з ханом. Іслам-Гірей III без участі Б. Хмельницького уклав з Яном II Казимиром Ваза сепаратне перемир'я і 16 (06) грудня припинив воєнні дії. Хан і король домовилися скасувати Білоцерківський договір 1651 і відновити чинність Зборівського договору Криму з Польщею 1649. Окрім великої грошової винагороди, Іслам-Гірей III дістав від поляків згоду на те, що він братиме в ясир українців. Б. Хмельницький змушений був зняти облогу, офіційно заявивши при цьому, що Жванецький договір польського короля та кримського хана його ні до чого не зобов'язує. Відтоді дипломатичні відносини із Польщею залишалися розірваними до 1655.

Літ.: Kaczmarscyk J. Bohdan Chmielnicki. — Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź, 1988; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1994; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.). — К., 2009.

Я. І. Дзира.

ЖОВНИНСЬКА БИТВА 1662. Відбулася між українськими та російськими військами 1 квітня (22 березня) поблизу с. Жовнин (нині с. Жовнине Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.). Гетьман Ю. Хмельницький, намагаючися відновити свою владу на Лівобережній Україні, надіслав туди

5-тисячне військо на чолі з полковником І. Богуном, який мав змусити наказного гетьмана Лівобережної України Я. Сомка відмовитися від російської протекції. Проте Я. Сомко запросив на допомогу 15-тисячне російське військо на чолі з князем Г. Ромодановським. На першому етапі операції козацькі полки І. Богуна відвоювали Жовнин, Вереміївку, Іркліїв (нині села Чернобаївського району), Кропивну (нині село Золотоніського району Черкаської області) та інші містечка Середнього Подніпров'я. Невдовзі під Жовнином вони зазнали поразки від переважаючих сил князя Г. Ромодановського. 7 квітня (28 березня) росіяни штурмом взяли Іркліїв, а через кілька місяців завдали поразки Ю. Хмельницькому під м. Переяславом (нині м. Переяслав-Хмельницький). Незважаючи на перемогу над російськими військами у Бужинській битві 1662, Ю. Хмельницькому так і не вдалося встановити контроль над складною військово-політичною ситуацією в Україні, і на початку 1663 він відмовився від гетьманської булави. Лівобережжя перейшло під владу російського царя Олексія Михайловича.

Літ.: Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. В кн.: Україна крізь віки. — К., 1999., т. 8; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 2009.

Т. В. Чухліб.

ЖОВТНЕВИЙ ПЕРЕВОРОТ У ПЕТРОГРАДІ 1917 — державний переворот у Росії (в історіографії вживається також назва: Жовтнева революція). Відбувся 7 листопада (25 жовтня) 1917. Тимчасовий уряд, що перебував у столиці держави Петрограді (нині Санкт-Петербург), було заарештовано, а центральну владу перебравли на себе лідери більшовиків. У зверненні «До громадян Росії» Військово-революційний комітет (штаб повстання) декларував демократичний мир, скасування поміщицького землеволодіння, встановлення робітничого контролю над виробництвом, утворення Радянського уряду. Другий Всеросійський з'їзд Рад 1917, який відбувся 7–9 листопада (25–27 жовтня), ухвалив рішення про перехід влади до рад, прийняв Декрет про мир і Декрет про землю, сформував новий уряд — Раду народних комісарів на чолі з В. Леніним, обрав Всеросійський Центральний виконавчий комітет. Україну на з'їзді репрезентували 140 делегатів.

15(02) листопада новий уряд Росії проголосив Декларацію прав народів Росії, у якій виклав основні положення національної політики радянської влади: рівність і суверенність народів Росії, право на вільне самовизначення аж до відокремлення й утворення незалежних держав.

Звістка про ці події швидко досягла України. Однак лише в окремих містах Донбасу та Криворіжжя влада перейшла до рад.

У Києві надвечір 7 листопада (25 жовтня) представниками різних партій було створено Крайовий комітет оборони революції, що підпорядковувався Українській Центральній Раді (УЦР). 9 листопада (27 жовтня) представники київських рад фабрично-заводських комітетів і профспілок обрали військовий революційний комітет у складі І. Крейсберга, Л. Пятакова, Я. Гамарника, Г. Пятакова та ін. Він не схвалив позицію УЦР. Того ж дня УЦР прийняла резолюцію про владу, в якій негативно поставилася до перевороту в Петрограді й проголосила перехід владних повноважень до всієї революційної демократії, а не лише до рад. Це відштовхувало від УЦР більшовиків. Водночас штаб Київського військового округу (КВО), який очолював війська, вірні Тимчасовому урядові, не визнав Крайовий комітет оборони революції і більшовицький ревком. 10 листопада (28 жовтня) Крайовий комітет було заарештовано, але того ж дня його функції перебрав на себе Генеральний секретаріат УЦР. Більшовицьке повстання в Києві, розпочате новим ревкомом (А. Іванов, В. Затонський та ін.) проти військ КВО, закінчилося тим, що представницька узгоджувальна комісія постановила вивести війська, викликані командуванням КВО, і демократизувати його штаб. Юнкери й донські козаки під командуванням ген. Квєцинського залишили Київ. Командувати КВО став підполковник Павленко. Відновлений більшовицький ревком не претендував на владу. 12 листопада (30 жовтня) УЦР заслухала доповідь М. Грушевського про проект Конституції України, яка передбачала встановлення федеративних зв'язків України з Радянською Росією. Компетенція Генерального секретаріату поширювалася на Катеринославську, Харківську, Херсонську, Таврійську (без Криму), Холмську, частково Курську та Воронежську губернії. На об'єднаному засіданні рад робітничих і солдатських депутатів Києва УЦР було визнано крайовою владою. На цей час УЦР була найвпливовішою політичною силою в Україні. Навколо неї гуртувалися революційно-демократичні організації, які репрезентували інтереси не тільки українського населення, а й інших національностей: росіян, євреїв тощо.

20 (07) листопада проголошено III Універсал УЦР, який декларував утворення Української Народної Республіки, запроваджував демократичні свободи, окреслював державні кордони та принципи українсько-російських зв'язків на засадах федерації. Цим актом було заманіфестовано відродження української національної державності.

Жовтневі події в Петрограді призвели до політичної дезінтеграції колишньої Російської імперії. Білоруська рада виступила проти більшовицького перевороту, підтримавши Комітет порятунку батьківщини й революції. На Кавказі виник уряд Гірської республіки, а в грудні — Тимчасовий Гірсько-Дагестанський уряд. У той час було проголошено автономію Сибіру (загальносибірським з'їздом у м. Томську) та Алаш-Ординську автономію

(загальноказахським з'їздом). У листопаді татарські Національні збори проголосили державне утворення — Урало–Волзькі штати. Крайові уряди виникли також на Кубані, Дону, в Криму.

Тоді ж відбулися вибори до Всеросійських Установчих зборів, які готувалися ще Тимчасовим урядом. Результати голосування в Україні засвідчили незаперечну перевагу політичних сил УЦР: 77% голосів здобула Українська соціал–демократична робітничка партія, а 10% — більшовики (у 2,5 раза менше, ніж у цілому по Росії). У зросійщених містах РСДРП(б) дістала більшу підтримку (у Катеринославі, нині Дніпропетровськ — 26,4%, Одесі — 28,6 %, Харкові — 27,8 %, а в гарнізонах цих міст відповідно — 53,4, 19,6, 44,9 %).

Після проголошення III Універсалу УЦР активізувалася підготовка до виборів в Українські Установчі збори. УЦР затвердила Головну в справах виборів до Українських Установчих зборів комісію, а також Закон про вибори.

Водночас діячі УЦР спрямовували свої зусилля на творення нової федерації народів у складі демократичної Росії, яку мали складати Молдова, Крим, Кубань, Всевелике Військо Донське, Башкортостан, Сибір і Кавказ.

УЦР фактично ігнорувала декрети РНК Радянської Росії. Усупереч ленінському гаслу самочинного припинення війни солдатами й офіцерами, 22(09) листопада Генеральний секретаріат прийняв рішення про необхідність припинення війни і початок переговорів. До того часу наказувалося тримати фронт. 6 грудня (23 листопада) було ухвалено об'єднати Південно-Західний фронт і Румунський фронт в один — Український фронт, і того ж дня було укладено перемир'я. Генеральний секретар з військових справ С. Петлюра наказав усім українським частинам прибути в Україну і стати під командування Українського фронту. РНК Росії усіляко перешкождала цьому. У відповідь на ці дії більшовицького уряду за розпорядженням УЦР 13 грудня (30 листопада) з Києва було виведено розпропаговані більшовиками військові частини. Відтак Раднарком надіслав УЦР ультиматум, в якому вона не визнавалася легітимною, а її заходи кваліфікувалися як контрреволюційні. 18 (05) грудня український уряд своєю чергою надіслав відповідь Раднаркому, в якій відкидав звинувачення і вказував на непослідовність більшовицького уряду.

17(04) грудня 1917 у Києві розпочав роботу з'їзд представників селянства, робітників, військових. Більшовики, опинившись у меншості, переїхали до Харкова, де на своєму з'їзді 24–25 (11–12) грудня проголосили встановлення радянської влади в Україні, що спричинило першу війну між УНР і РСФРР 1917–1918.

Літ.: Сарычев А. Г. Октябрьская революция в России и первые шаги Советской власти (октябрь 1917 — весна 1918 гг.) — Воронеж, 2000; Милюков П. Н. История второй русской революции. — Минск, 2002; Кульчицький С. Терновий вінець 1917 року // Дзеркало тижня, 2001, № 44; Кульчицький С. Російська революція 1917 року: новий погляд // День, 2003, 4 жовтня; Рабинович А. Революция 1917 года в Петрограде. — М., 2003.

О. П. Реснт.

ЖОВТОВОДСЬКА БИТВА 1648 — одна із найбільших битв визвольної війни українського народу середини 17 ст. Відбулася 29 (19) квітня — 16 (6) травня 1648 біля р. Жовті Води (теперішня назва — Жовта, притока Інгульця, басейну Дніпра), поблизу сучасного с. Пахарівки Олександрійського р-ну Кіровоградської обл. Козакам під командуванням гетьмана Б. Хмельницького, підтриманим кримськими загонами мурзи Тугай-бея, протистояло військо Речі Посполитої. За планом її польного гетьмана М. Потоцького передбачалося розгромити військові сили українців безпосередньо на Запорозжі. З цією метою польські підрозділи вирушили від місця свого розташування (Черкаси — Чигирин) двома окремими колонами. Перша (близько 5 тис. вояків) на чолі із сином польного гетьмана С. Потоцьким і комісаром реєстрових козаків Я. Шембергом просувалася суходолом, друга (понад 5 тис. осіб) спускалася по Дніпру на човнах. Дізнавшись про розпочатий ними похід, Хмельницький вивів полки із Січі назустріч, з'єднавшись по дорозі з кримцями, які 29 (19) квітня натрапили на поляків в урочищі Княжі Байраки й атакували їх. Табір, який терміново створили й укріпили частини коронного війська, наступного дня штурмували запорожці, але безрезультатно. Тому Хмельницький прийняв рішення про облогу, під час якої співвідношення сил змінилося на користь української сторони завдяки приєднанню до неї повсталих реєстровців, прибулих човнами до Кам'яного затону. За їхнім прикладом заворушення сталося й в таборі обложених, який покинули два полки реєстрових козаків, ставши на бік запорожців. Чисельність козацько-кримського війська зросла з 9 до 13 тис. вояків (за іншими даними — 15 тис.). Польське командування запропонувало переговори, погодившись в обмін на безперешкодний відступ залишити в таборі свою артилерію і порох. Однак такі умови не задовольнили Тугай-бея і бойові дії відновились. Уночі обложені прорвали кільце оточення і вийшли із табору. Під час переслідування вони зупинились і зайняли кругову оборону, яку, проте, було зруйновано навальним штурмом козаків і татар. Ж.б. завершилася повним розгромом коронного війська. У полон потрапили 3 тис. жовнірів та їхні чільники включно із С. Потоцьким і Я. Шембергом.

Події під Жовтими Водами набули широкого резонансу в Україні й Польщі, а також далеко за їх межами. Часописи Франції, Німеччини, Голландії, з'ясовуючи причини перемоги нової військово-політичної потуги, що постала у Східній Європі, містили схвальні відзиви про її керівника — «генерала» і «князя» Хмельницького. Цього ж року в Італії в м. Лукка — центрі традиційної торгівлі з Польщею — поширювалися звістки про «зраду королівській владі» — перехід реєстрових козаків на бік Хмельницького й приєднання до нього «більшої частини рутенів [українців] і послідовників грецького віросповідання».

Літ.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1954, 1990; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — К., 1990, т. 2; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 1995; Стороженко І. С. Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. — Дніпропетровськ, 1996; Різаліті Р. Доба Хмельницького в Україні у світлі історичної хроніки міста Лукка. Пер. з італ. // УІЖ, 1999, № 3.

М. М. Варварцев.

ЖУРАВНЕНСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1676 — договір між Річчю Посполитою та Османською імперією про припинення польсько-турецької війни 1673–76. Укладений 27 (17) жовтня в містечку Журавно. За основу цієї угоди були взяті пункти Бучацького мирного договору 1672. Згідно з Ж.м.д. більша частина території Правобережної України включена до володінь турецького султана Мегмеда IV. Майже чверть століття (до рішень Карловицького конгресу 1698–1699) Туреччина мала юридичне право на володіння землями Поділля та Південної Київщини. Розподіл Правобережної України 1676 спричинив економічний і політичний занепад цього регіону в останній чверті 17 ст. Ж.м.д. засвідчив утрату міжнародного визнання правобережної частини Гетьманщини як державного утворення. Однак після ратифікації договору султаном 17 (07) квітня 1678 пункт цього документа щодо Правобережжя було змінено. Відтоді його територія переходила під управління гетьмана Ю. Хмельницького. Положення Ж.м.д. практично не виконувалися з початком 1683 польсько-турецької війни, в якій з обох сторін брали участь підрозділи українського козацтва.

Літ.: Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672–1699. — Warszawa, 1994; Його ж. Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th century). — Leiden — Boston — Koln, 2000; Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. В кн.: Україна крізь віки. — К., 1999, т. 8; Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 pp. — К., 2005.

Т. В. Чухліб.

3

ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ 1948. Прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948. Відтоді ця дата є Днем захисту прав людини. Декларація проголошує невід’ємними та обов’язковими для дотримання широке коло громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав людини. Всі її тридцять статей базуються на визнанні гідності всіх людей, рівності їхніх прав, що є необхідною передумовою свободи, справедливості та загального миру. Права і свободи людини не можуть бути обмежені за ознаками статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних переконань, національного або соціального походження, майнового стану. Визначаються рівність усіх перед законом, презумпція невинності, недоторканність особи та сімейного життя, житла, репутації людини, право на політичну діяльність, на працю та захист від безробіття, на власність, відпочинок, освіту, соціальне забезпечення, право виїзду з своєї країни та безперешкодного повернення до неї, право на свободу переконань та вільне їх поширення.

Положення Загальної декларації стали основою для правових норм, ухвалюваних Радою Європи, та для розробки національних правових систем, які гарантують неухильне та послідовне дотримання прав людини. Розділ II Конституції України 1996 зафіксував права, свободи та обов’язки людини і громадянина, які відповідають стандартам Загальної декларації прав людини та іншим міжнародно-правовим актам у цій галузі. Тим самим ці важливі положення стали нормами прямої дії для сучасного українського законодавства.

Літ.: Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право у галузі прав людини. Джерела і практика застосування. — К., 1997; Мармазов В. Є., Піляєв І. С. Україна в політико-правовому полі Ради Європи: досвід і проблеми. — К., 1999.

А. Ю. Мартинов.

ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ — організація колишніх запорозьких козаків, що існувала з останньої чверті 18 ст. до 1828 у гирлі р. Дунай. Зруйнування Запорозької Січі (1775) спричинило перехід частини запорожців на підвладну Османській імперії територію поблизу м. Очаків, а потім — пониззя Дністра і Дунаю. На правому березі Георгіївського гирла Дунаю в селищі Верхній Дунавець (Дунавецу-де-Сус, нині територія Румунії) вони створили Задунайську Січ. У соціальному та військовому побуті нова організація здебільшого зберігала особливості Запорозької Січі. Зокрема,

тут не було кріпацтва, що стало одним з головних чинників утечі сюди селян-кріпаків з України та Росії, солдатів російської армії, тих чорноморських козаків, які не бажали переселятися на Кубань. За різними даними, на межі 18–19 ст. населення, яке підлягало юрисдикції Січі, становило від 15 до 20 тис. осіб. До неї належали 3 слободи, в яких оселялися одружені запорожці й взагалі сімейні люди, які юридично не належали до козацтва. Населення в цих слободах звалося райєю (як усе християнське населення Туреччини). Унаслідок цього такі слободи отримали назву запорозької або козацької райї, яка мала близько 150 дворів Задунайської Січі з її землями й користувалася досить значною автономією. Земля, що відводилася їй, звільнялася від податків із господарства. Козаки займалися землеробством, скотарством, рибальством, торгівлею. Вони не сплачували податків і не виконували жодних повинностей, окрім військової. Остання була досить обтяжливою: задунайці зобов'язані були брати участь у походах турецьких військ, у тому числі в каральних експедиціях проти болгар, греків і сербів, які боролися за свою незалежність; воювати на боці Туреччини проти Російської імперії в російсько-турецьких війнах кінця 18 — початку 19 ст. Турецький уряд надавав задунайцям так звані кормові гроші, що склалися із платні й продовольства.

На З.С. приймали будь-яку людину, незважаючи на колишні провини, соціальний стан, віросповідання. Проте турецький уряд заборонив приймати мусульман. Національний склад Задунайської Січі був строкатим: українці, росіяни, болгары, молдовани, волохи, греки, серби та ін. Більшість становили українці й росіяни. Уся адміністративна, судова, військова влада належала старшині. До неї входили: кошовий отаман, писар, осавул, драгоман (перекладач). За турецьким регламентом кошовий отаман мав звання двобунчужного паші. Писар і осавул допомагали кошовому в управлінні. З турецькими чиновниками кошовий отаман мав вести переговори лише через драгомана. При кошовій старшині перебував турецький «повірений у справах» для повідомлення про рішення турецького уряду, а також для нагляду за політичною ситуацією й збору податків, якщо задунайці займалися господарством за межами козацької території. Січ налічувала 38-40 куренів. Курінна старшина складалася з курінного отамана та хорунжого. Кожен курінь мав свій прапор (байрак-значок червоного сукна з білим півмісяцем і 6 зірками). Уся старшина обиралася на козацькій раді, яка збиралася щороку. Прапор, печатка, бунчук, пернач, топуз (рід кинджала) були клейнодами З.С.

Російська імперія постійно вимагала від турецького уряду ліквідації З.С. Вона домагалася від Туреччини переселяти задунайців подалі від російських кордонів, надавала пільги й оголошувала амністію тим задунайцям, які перейдуть на бік росіян. На початку 19 ст. частина козаків З.С. перейшла до Росії. З них сформували Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо, інші

переселилися на землі Чорноморського козацького війська, а також осіли в Бессарабії, де сформували Дунайське козацьке військо (1828). Наприкінці 20-х рр. 19 ст., внаслідок соціально-економічної кризи в З.С., розладів усередині козацтва, вимог уряду Туреччини брати участь у придушенні національно-визвольного повстання в Греції 1821–29 і в російсько-турецьких війнах, відбувся перехід переважної більшості задунайців до Російської імперії. Під час російсько-турецької війни 1828–29 частина мобілізованих Туреччиною задунайців пішла до Сілістрії (північно-східна частина Болгарії), а інші на чолі з кошовим отаманом Й. Гладким 30 (18) травня 1828 перетнули Кілійське гирло Дунаю, увійшли до Ізмаїльського порту й приєдналися до російської армії. Вони взяли участь у боях проти Туреччини, зокрема в переправі через Дунай російської армії, штурмі фортеці Ісакча (нині місто в Румунії). Після закінчення війни царський уряд сформував із задунайців Азовське козацьке військо. Козаків, які прийшли в Сілістрію, турецька влада роззброїла і відправила у в'язницю до Стамбула, згодом звільнила, і вони повернулися в Дунайську дельту, на землі колишньої Січі. Частина населення З.С. оселилася в різних містах та селищах Добруджі, а частину вирізали турки після переходу Й. Гладкого на бік росіян.

Історія З.С. знайшла відображення в народних піснях, літературі та музиці. Образи козаків-задунайців відтворено в опері С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм».

Літ.: Кондратович Ф. Задунайская Сечь // Киевская старина, 1883, т. 1, №№ 1, 2, 4; Рябінін-Скляревський О. Кінець Задунайської Січі // Україна, 1929, кн. 36; Голобуцкий В. А. О социальных отношениях в Задунайской Сечи // Исторические записки, 1949, т. 30; Бачинський А. Д. Задунайська Січ. 1775–1828. — Одеса, 1998; Козацтво на півдні України. Кінець XVIII–XIX століття / Гол. ред. В.А. Смолій, авт.-упорядн. О. А. Бачинська. — Одеса, 2000.

О. А. Бачинська.

ЗАКАРПАТСЬКА КРАЙОВА ОРГАНІЗАЦІЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ — складова частина Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ). Створена у травні 1921 після входження до КПЧ в статусі крайової організації Міжнародної (інтернаціональної) соціалістичної партії Підкарпатської Русі (діяла від березня 1920) — першої комуністичної партії в Закарпатті після його входження до складу Чехословаччини. Об'єднувала 15 окружних організацій, які налічували 8 тис. членів. Роботою Закарпатського крайкому КПЧ керували діячі Угорської комуні 1919 І. Мондок та Е. Сайдлер, згодом — П. Терек, Е. Кліма, О. Борканюк та І. Туряниця. Комунисті Закарпаття проводили агітаційну й організаційну роботу серед місцевого населення: 1920–38 видавали газети «Карпатська правда» та «Мункаш уйшаг» (угор. мовою), організовували страйки, демонстрації й

мітинги, зокрема політичний страйк 1920, селянський страйк 1921, загальний страйк 1922, робітничий страйк 1929, економічні страйки 1932–33. Від 1924 брали участь у виборах до чехословацького парламенту й користувалися значною підтримкою бідніших верств населення. В роки Другої світової війни під час окупації Закарпаття угорсько-німецькими військами багато членів партії брали участь у партизанському русі. Після визволення Закарпаття Червоною армією 19 листопада 1944 відбулася крайова партійна конференція, що за активної участі політпрацівників Червоної армії проголосила створення Комуністичної партії Закарпатської України, яка очолила процес возз'єднання Закарпатської України з УРСР. Рішенням ЦК ВКП(б) від 15 грудня 1945 організація була прийнята до ВКП(б).

Літ.: Гранчак І. М. Олекса Борканюк — полум'яний борець за визволення Закарпаття. — К., 1956; Сливка Ю. Ю. Революційно-визвольна боротьба на Закарпатті в 1929–1937 рр. — К., 1960; Хланта О. В. Їх вели комуністи. — Ужгород, 1962; Співак Б. І. Нарис історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930–1945 роках. — Львів, 1963; Ротман М. Напередодні другої світової. — Ужгород, 1964; Шляхом Жовтня: Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною: Збірник документів. — Ужгород, 1957–67, т. 1–6; Співак Б. І. Комуніст Іван Мондок. — Ужгород, 1969; Великий Жовтень і розквіт возз'єданого Закарпаття. — Ужгород, 1970; Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. — Ужгород, 1980; Нариси історії Закарпаття. — Ужгород, 1995, т. 2.

С. В. Віднянський.

ЗАКАРПАТТЯ — історико-географічний край у південно-західній частині України, історична назва території сучасної Закарпатської області. Розташований за головним вододільним карпатським хребтом у передгір'ях та на схилах Карпат і в частині низовини у басейні р. Тиса. У різні часи край мав назви «Угорська Русь», «Підкарпатська Русь», «Карпатська Україна», «Закарпатська Україна». Межує на Південному Заході з Угорщиною, на Заході — зі Словаччиною, на Північному Заході — з Польщею, на Південному Сході — з Румунією і на Північному Сході та Сході з Галичиною (Львівська та Івано-Франківська області України). Загальна протяжність кордонів становить 460 км. Від 1946 основну частину Закарпаття становить Закарпатська область у складі України. До етнічної території історичного Закарпаття належать на Південному Сході Мараморощина (тепер у складі Румунії) і на Заході — Пряшівщина (у складі Словаччини). Площа З. у межах України становить 12,8 тис. км², населення — понад 1,2 млн. чол. Частка сільського населення Закарпатської області у 2001 становила 63,3%, міського — 36,7%. Характерною особливістю

населення області є багатонаціональність. На території області проживають представники понад 100 національностей, серед яких найбільш чисельними є: українці — 80,5 % усього населення, угорці — 12,5%, румуни — 2,6%, росіяни — 2,5%, цигани (роми) — 1,1%, словаки — 0,5%, німці — 0,3%. З етнографічного погляду у гірській частині Закарпаття маємо розселення 3-х етнографічних груп українських горян, які із суміжною північною (галицькою) зоною утворюють історико-етнографічні райони — Гуцульщина, Бойківщина і Лемківщина. Підгірська і низовинна частина Закарпаття характерна тим, що тут поруч з українцями значно густіше, ніж у горах, проживають розсіяно та компактними групами представники інших народів. Багатовікове співжиття українців-закарпатців з іншими національними меншинами залишило свій слід у різних сферах їх побуту і традиційної духовної та матеріальної культури. У народному господарстві, одязі, промислах і ремеслах, харчуванні, звичаях, обрядах, розмовній мові поєднуються різні етнографічні й етнічні взаємовпливи. Водночас у цьому складному комплексі культурних перехрещень, нашарувань і впливів чітко простежується визначальність у всіх компонентах традиційно-побутової культури, у мові, релігії, національній самосвідомості української етнокультурної спільності. Найяскравіше це виявляється у надзвичайно багатому фольклорі й народному мистецтві закарпатських українців.

Початки заселення Закарпаття сягають палеолітичної доби, про що свідчать археологічні розкопки поблизу Королева, де в 20-метрових геологічних нашаруваннях знайдено 16 горизонтів залягання кам'яних виробів, що датуються 1 млн. років тому й належать *Homo erectus*. Стоянка поблизу Королева є найдавнішою з відомих в Україні стоянок первісної людини. Проміжне географічне положення краю в центрі Європи та його помірно-континентальний клімат й природні багатства зробили цю місцевість привабливою для проживання. Вже у період неоліту (6–4 тис. до н. е.) Закарпаття почало швидко заселятися: тут знайдено чимало предметів часів мідного, бронзового та залізного віків. Свого часу в краї проживали племена боїв і галлів, даків і фракійців, кельтів і сарматів, проходили через територію Закарпаття авари, гуни, гети, гепіди, готи та ін. Зокрема, фракійські племена залишили після себе пам'ятки куштановицької культури, а кельти — латенської культури. У 2 ст. н. е. частину Закарпаття приєднано до римської провінції Дакія. За археологічними пам'ятками з 2 ст. н.е. тут міцно осіло хліборобське слов'янське населення — білі хорвати, матеріальна й духовна культура яких була тісно пов'язана з культурою тих східнослов'янських племен, які населяли Прикарпаття, Волинь, Придністров'я і Придніпров'я, зокрема з Трипільською культурою. У 9–10 ст. Закарпаття входило до складу Болгарського царства, а з др. пол. 10 ст. перебувало у сфері впливів Київської Русі, про що свідчить, зокрема, переселенський рух населення з

другого боку Карпат. Літопис Давньоруської держави відзначає також участь білих хорватів у війнах київських князів проти Візантії та похід Володимира Святославича на білих хорватів у 992. З того часу за З. закріплюється назва «Русь». Після смерті київського князя Володимира (1015) більшу частину Закарпаття захопив угорський король Стефан I, а його син — король Угорщини Емеріх отримав разом з краєм титул «князь русинів». На початку 13 ст. Угорщина захопила усе Закарпаття, яке до початку 20 ст. постійно перебувало у складі угорської держави і мало поширену назву «Угорська Русь». У 13–15 ст. З. колонізували на сході волохи (румуни), а на заході — німці та словаки, водночас збільшувався потік селян-переселенців з українських земель.

Для захисту від татарських наїздів угорські феодалі в 13–14 ст. замість киево-руської системи оборонних засік почали будувати в Закарпатті замки, здатні витримати тривалі облоги. Поступово в краї поширювалася комітатська адміністративно-територіально система Угорщини (жупи-комітати; територія Закарпаття і прилеглі землі було поділено між 7 жупами і тільки 2 з них — Угочанська та Березька — охоплювали виключно закарпатські землі). В цілому поглиблювався процес феодалізації: утворювалися магнатські землеволодіння, причому панівна верства населення складалася в основному з угорців, а автохтонне русинсько-українське населення було зведено до кріпацької маси. Не випадково закарпатські русини-українці брали активну участь в різних повстаннях проти феодалів, зокрема під проводом семигородського шляхтича Дьордя (Юрія) Довжі (1514) і особливо масово й героїчно — в національно-визвольній війні трансільванського князя Ференца II Ракоція (1703–1711), що мала риси соціальної революції, отримавши від нього почесну назву «найвірнішого народу».

Тісні зв'язки Закарпаття з українськими землями ніколи не переривалися. Край у духовно-культурному й навіть соціально-економічному відношеннях розвивався в основному тим же шляхом, що й інші землі на схід від Карпат. Із Києва, Галича (давнього) та інших руських міст сюди потрапляли церковні книги, котрі потім переписувалися в монастирях краю. Закарпатці приїжджали до Києва, вчилися чи вчили слов'янській грамоті у Києво-Печерській лаврі. Розширенню зв'язків краю з іншими руськими землями і розвитку східнослов'янської культури та православ'я сприяв прихід і поселення в Мукачівській домонії наприкінці 14 ст. подільського князя Федіра Коріятовича з дружиною, який збудував у Мукачевому замок і монастир, поширив свою владу на Земплин та Мараморош. За його правління за Карпати — на Загур'я — стало тікати від лихоліття чимало уродженців Галичини, Волині, Поділля, заселяючи Марамарощину, Березанщину, Ужанщину та інші тамтешні землі.

Коли після поразки від турецького війська султана Сулеймана I Кануні в битві під Могачем (1526) Угорщина була поділена між Османською імперією, Австрією та Трансільванським князівством, Закарпаття теж поділили: Пряшівщина та Ужгород опинилися під Австрією, а східна частина — у складі Трансільванського князівства. Після австро-турецької війни 1683–99 за договором, підписаним на Карловицькому конгресі 1698–99, до Австрії (від 1867 — Австро-Угорщина) відійшла і південно-східна частина Закарпаття.

Зберегти свою мову і національно-культурну самобутність закарпатським русинам-українцям та українським селянам, які переселилися на Закарпаття з інших регіонів України, допомагала їхня релігійна окремішність у тамтешньому провладному католицькому середовищі. Християнство східного обряду поширилося на Закарпатті, вірогідно, ще за часів перебування цієї землі в межах Болгарії, під впливом діяльності Кирила і Мефодія. 1491 датується перша документальна згадка про православну єпархію у м. Мукачеве. 1646 за Ужгородською унією українське священство західної (королівської) частини Закарпаття прийняло католицизм у східному обряді: служба Божа правилася, як і на Західній Україні, українською та церковно-слов'янською мовами. Однак після прийняття унії постав конфлікт між православними і унійцями, який мав не лише релігійний, але й політичний підтекст і був пов'язаний з боротьбою між католицизмом і протестантизмом в Угорщині. Православна церква Закарпаття перебувала в занепаді, духовенство було малоосвічене та залежне від угорських магнатів, які намагалися провести реформаційні зміни у православних парафіях. Твердиною православ'я деякий час залишалася східна частина Закарпаття — Мармарощина, яка до 1720 політично належала до Семигороду. Від кінця 18 ст. унія була запроваджена по всьому Закарпатті. У 17–18 ст. посилена мадяризація наштовхнулася на опір Церкви, а в 19 ст. призвела до поширення москвофільства. Письменство, як і освіта (монастирські школи), на Закарпатті мало релігійний характер, однак розвивалося переважно під впливом давньоруської культури, користуючись живою народною (українською) мовою.

Завдяки реформам в Габсбурзькій монархії 18 ст., часів освіченого абсолютизму, в Закарпатті розгортають активну літературну й громадсько-культурну діяльність т.з. будителі — М. Андрелла, І. Базилович, В. Довгович, М. Лучкай, О. Духнович, А. Добрянський, А. Кралицький, О. Павлович та ін., що черпали ідейно-художні та суспільно-політичні імпульси переважно з політико-публіцистичних творів російської та української літератури. Окремі з них, не знайшовши застосування своїм інтелектуальним силам в З., переїхали працювати до України та Росії, де стали визнаними діячами науки і культури (П. Лодій, І. Земанчик, М. Балудянський, І. Орлай, Ю. Гуца-Венелін та ін.). Саме передова частина першого покоління

закарпатської національної інтелігенції, котра, за визначенням І. Франка, не порвала тісних зв'язків з простим народом і його мовою, а була згуртована і прагнула служити йому, очолила в 19 ст. процес національно-культурного відродження краю і опір політиці мадяризації та латинізації з боку панівних кіл Угорщини. Щоправда, цей процес через низку причин набув відчутного русофільського забарвлення, аж до утвердження як літературної «русинської мови», яка була, по суті, «язичієм» — сумішшю церковно-слов'янської, російської та української мов. Це негативно вплинуло на становлення національної самосвідомості корінного українського населення Закарпаття, яке аж до початку 20 ст. не визнавало самоназву «українці» і за традицією називало себе «руснаками», «русинами», «русськими людьми». Водночас завдяки діяльності «будителів» серед населення Закарпаття набули поширення ідеї слов'янської взаємності, кровної спорідненості закарпатців зі східними братами та їх об'єднання в боротьбі проти національного і соціального гноблення. Зокрема, закарпатським будителям — групі А. Добрянського — О. Духновича — належить ідея об'єднання закарпатських «русинів» з галицькими в окремий «коронний край» та їх «культурно-національної автономії» в рамках Австрійської федеративної конституційної монархії. Ці радикальні політичні вимоги, висунуті в революційні 1848–1849 роки і обґрунтовані посиленням на «кровну спорідненість» та «історичні права русинів», мали далекі культурні й політичні цілі і в цілому відповідали історичним прагненням широких верств населення Закарпаття. Не випадково угорські правлячі кола всіляко перешкоджали культурному й політичному зближенню закарпатців з галичанами, а після утворення двоєдиної Австро-Угорської імперії у 1867 посилили курс на мадяризацію населення краю, зокрема через підтримку греко-католиків і заміни кирилиці латинським алфавітом. До національно-культурного занепаду в кінці 19 ст. додалася господарська криза в краї. Бідою закарпатського селянства після ліквідації кріпацтва у 1848 було малоземелля і повна залежність від поміщиків та лихварів. Це змусило багатьох селян емігрувати до Північної та Південної Америки (за різними даними, кількість емігрантів із Закарпаття до США на 1914 становила від 100 до 300 тис. осіб). Не запобігла зубожінню закарпатців і т.з. «Верховинська господарська акція» угорського уряду в 1897–1902, спрямована на піднесення економіки і поліпшення становища селянства Закарпаття.

Початок 20 ст. був позначений, з одного боку, посиленням асиміляторської політики угорського уряду (запровадження угорської мови до церковних шкіл згідно з т. зв. законами А. Аппоньї 1902 і 1907, денационалізація місцевої інтелігенції тощо) та новою хвилею москвофільської пропаганди з боку діячів Галичини та Росії, а з іншого — постановом народовецької течії в культурному житті краю, що виникла в колі передової національної інтелі-

генції (Ю. Жаткович, А. Волошин, Г. Стрипський, В. Гаджега, Л. Чопей та ін.), яка прагнула писати українською мовою (не в останню чергу під впливом творчості М. Драгоманова, І. Франка, В. Гнатюка, І. Верхратського, С. Томашівського, Ф. Вовка та інших діячів України, які зацікавилися в той час закарпатською тематикою). Після розвалу Австро-Угорщини внаслідок поразки у Першій світовій війні, під впливом революційних подій в Росії та проголошення українських державних утворень — Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки, народовецький рух у Закарпатті набув політичного забарвлення. Закарпатські українці були невдоволені обмеженою автономією Закарпаття під назвою «Руська Країна» в складі проголошеної Угорської Народної Республіки (закон № 10 угорського уряду від 21 грудня 1918 «Про національну автономію русинів, що проживають в Угорщині»). Тому спочатку з'їзди народних рад у містах Стара Любовня (нині місто в Словаччині), Свалява та Мараморош-Сигет (нині місто Сігеу-Мармаціей в Румунії) в листопаді і грудні 1918, а невдовзі — 21 січня 1919 Всенародні збори угорських русинів у м. Хуст (420 обраних делегатів від 175 населених пунктів Закарпаття) ухвалили з'єднати Закарпаття з Великою Україною. Однак долю краю вирішили держави-переможниці у Першій світовій війні на Паризькій мирній конференції 1919–1920: за Сен-Жерменським договором 1919 Закарпаття під назвою «Підкарпатська Русь» було включено до складу новоутвореної Чехословаччини з «наданням їй щонайширшої автономії». На це рішення вплинули як тогочасні міжнародні обставини, так і угода закарпатської еміграції в США з лідерами Чехословаччини і результати плебісциту серед американських русинів у листопаді 1918 щодо майбутнього рідного краю.

Майже 20-річне перебування Закарпаття в складі демократичної Чехословацької Республіки мало для населення чимало й позитивних наслідків: у період між двома світовими війнами умови життя закарпатських українців були значно кращими, ніж під угорською владою і в українців, які перебували під румунською, польською і радянською владами. Щоправда, надання повної автономії Закарпаттю через об'єктивні й суб'єктивні причини тривалий час затягувалося чехословацьким урядом. Лише під впливом міжнародних подій і внутрішньополітичної кризи, викликані Мюнхенським диктатом, уряд ЧСР змушений був слідом за Словаччиною надати автономію краєві: 11 жовтня 1938 був призначений перший автономний уряд Підкарпатської Русі на чолі з А. Бродієм — лідером русофільського напрямку, який проводив проугорську політику. 26 жовтня 1938 сформовано новий автономний уряд краю на чолі з лідером українського напрямку о. А. Волошином, який у складних умовах розпочав будівництво карпато-української автономної держави в складі федеративної Чехословаччини. За рішеннями першого Віденського арбітражу Німеччини та Італії від 2 листопада 1938 південні райони Закарпаття з

містами Ужгород, Мукачево, Берегове (понад 12% території краю) було передано Угорщині. Уряд Волошина перебрався до м. Хуст, де 12 лютого 1939 відбулися вибори до сойму (парламенту) краю. 15 березня 1939 сойм проголосив незалежність Карпатської України й обрав її президентом А. Волошина. Того ж дня за згодою Німеччини угорські війська почали окупацію щойно проголошеної української держави і протягом трьох днів захопили все Закарпаття. Уряд Волошина та багато українських політичних і культурних діячів емігрували за кордон, а ті з них, що залишилися, зазнали репресій. Угорській окупації було покладено край восени 1944, коли до Закарпаття прийшли радянські війська, які були зустрінуті більшістю населення як визволителі. Хоч юридично Закарпаття залишалося частиною Чехословаччини, чеська адміністрація відновила свою діяльність лише на сході краю. Тим часом Комуністична партія Закарпатської України, створена за підтримки політичних органів Червоної армії, 26 листопада 1944 скликала з'їзд народних комітетів у Мукачевому. На нього прибуло 663 делегати, які прийняли маніфест про вихід Закарпаття зі складу Чехословаччини та возз'єднання краю з іншими українськими землями в складі УРСР. 29 червня 1945 у Москві підписано Договір між СРСР і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну. Його підписання ознаменувало завершення об'єднання практично усіх українських земель (Пряшівщина залишалася за Чехословаччиною). На території Закарпаття указом Президії ВР СРСР 22 січня 1946 утворено Закарпатську область УРСР.

Літ.: Пачовський В. Історія Підкарпатської Русі. — Ужгород, 1920–22, т. 1–2; Його ж. Срібна земля. Тисячоліття Карпатської України: Нарис історії з мапою. — Львів, 1938; Його ж. Історія Закарпаття. — Мюнхен, 1945; Борщак І. Карпатська Україна в міжнародній грі. — Львів, 1938; Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. — Ужгород, 1936, т. 1; т. 2. — Прага, 1938; Росоха С. Сойм Карпатської України. — Вінніпег, 1949; Балагурі Е., Пеняк С. Закарпаття — земля слов'янська. — Ужгород, 1976; История городов и сел Украинской ССР. Закарпатская область. — К., 1982; Мишанич О. Від підкарпатських русинів до закарпатських українців: Істор.-літ. нарис. — Ужгород, 1991; Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. — Ужгород, 1993, 1996; Магочій П. Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). — Ужгород, 1994; Макара М. П. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку. — Ужгород, 1995; Вегеш М. Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському контексті: В 2-х т. — Ужгород, 1997; Загальна бібліографія Подкарпаття. — Ужгород, 2000; Поп І. Енциклопедія Подкарпатской Русі. — Ужгород, 2001; Нариси історії Закарпаття. — Ужгород, 1993, 1995, 2003, тт. I–III.; Закарпаття в етнополітичному вимірі: Монографія. — К., 2008.

С. В. Віднянський.

ЗАКЛЮЧНИЙ АКТ НАРАДИ З БЕЗПЕКИ І СПІВРОБІТНИЦТВА В ЄВРОПІ 1975. Підписаний 1 серпня 1975 у м. Гельсінкі (Фінляндія) главами держав і урядів 33 європейських країн, а також США і Канади. Є підсумковим документом Наради з безпеки і співробітництва в Європі (1973–1975). На першому етапі Наради (3–7 липня 1973, Гельсінкі) на рівні міністрів закордонних справ були ухвалені прикінцеві рекомендації щодо її програми. На другому етапі (18 вересня 1973 — 21 липня 1975, Женева) розроблялися проекти документів порядку денного. Координацію діяльності Наради здійснювали робочі органи — координаційний комітет, три головні комісії, підкомісії і робочі групи. Головні комісії увійшли до дипломатичного лексикону під назвою «кошиків». Перша комісія («перший кошик») складалась з двох підкомісій — з безпеки й принципів відносин між державами, із заходів зміцнення стабільності й довіри. До складу другої входили п'ять підкомісій — з торгівлі, з питань промислової співпраці, з науки й техніки, з екології, зі співпраці в інших економічних галузях. Третя комісія мала чотири підкомісії — з контактів, інформації, культури, освіти. На другому етапі НБСЄ загострилися дискусії між делегаціями держав капіталістичного й соціалістичного воєнно-політичних таборів. СРСР наполягав на визнанні західними державами територіальних змін, які сталися в Європі внаслідок Другої світової війни й були закріплені на Ялтинській (1945) і Потсдамській (1945) конференціях. Країни Заходу вважали центральними для порядку денного питання про дотримання прав людини, міжнародну співпрацю. Третій, останній етап НБСЄ, відбувався з 30 липня по 1 серпня 1975 у Гельсінкі. На його урочистому відкритті виступили президент Фінляндії У. К. Кекконен, генеральний секретар ООН К. Й. Вальдхайм, голови держав чи урядів усіх держав-учасниць самміту. В «Декларації принципів, якими керуватимуться держави-учасниці у взаємних відносинах» Заключного Акта, підписаній головами 35 держав-учасниць, зафіксовано десять основоположних принципів міждержавних відносин:

1. Суверенна рівність, повага прав, притаманних суверенітету. Держави-учасниці мають забезпечувати взаємну повагу до суверенної рівності й своєрідності, право кожної держави на юридичну рівність, територіальну цілісність, свободу, політичну незалежність. Визнано можливість зміни кордонів відповідно до міжнародного права, мирним шляхом і за домовленістю.

2. Незастосування сили або погрози силою. Держави-учасниці мають утримуватися від порушення територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави шляхом застосування сили чи погрози силою або в будь-який інший спосіб, несумісний з цілями Об'єднаних Націй і даною Декларацією.

3. *Непорушність кордонів.* Держави-учасниці визнали непорушними всі кордони одна одної, як і кордони всіх європейських держав, та зобов'язались утримуватись від будь-яких посягань на них.

4. *Територіальна цілісність держав.* Проголошено зобов'язання утримуватись від будь-яких дій, що суперечать Статуту ООН та спрямовані проти територіальної цілісності, політичної незалежності чи єдності будь-якої держави-учасниці.

5. *Мирне врегулювання суперечок.* Держави-учасниці мають розв'язувати суперечки між собою мирними засобами, не піддаючи загрозі міжнародний мир, безпеку й справедливість. Проголошено їх право вільно обирати мирні засоби врегулювання конфліктів.

6. *Невтручання у внутрішні справи.* Держави-учасниці утримуватимуться від прямого чи непрямого, індивідуального чи колективного втручання у внутрішні чи зовнішні справи одна одної. Вони також відмовилися від надання прямої чи непрямої допомоги терористичній, підривній чи іншій діяльності, спрямованій на насильницьке повалення режиму іншої держави-учасниці.

7. *Повага прав людини й основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії і переконань.* Держави-підписанти взяли зобов'язання поважати права людини й основні свободи, включаючи свободу думки, совісті, релігії і переконань для всіх, незалежно від раси, статі, мови та релігії, дотримуючись Статуту ООН, Загальної декларації прав людини, міжнародних пактів про права людини тощо. Наголошувалось, що повага прав і основних свобод людини є істотним чинником миру, справедливості й благополуччя, необхідних для забезпечення дружніх відносин і співпраці між державами.

8. *Рівноправ'я та право народів розпоряджатися своєю долею.* Проголошено поважання рівноправ'я і права народів розпоряджатись власною долею, діючи відповідно до цілей і принципів Статуту ООН та норм міжнародного права. Визнано право всіх народів в умовах повної свободи визначати свій внутрішній і зовнішній політичний статус без втручання ззовні та здійснювати на власний розсуд свій політичний, економічний, соціальний і культурний розвиток.

9. *Співробітництво між державами.* Передбачалася співпраця держав-учасниць одна з одною та з іншими країнами в усіх галузях згідно з цілями й принципами Статуту ООН. Держави-учасниці зобов'язалися сприяти взаєморозумінню й довірі, дружнім і добросусідським відносинам між собою, міжнародному миру, безпеці й справедливості, прагнути підвищувати добробут народів.

10. *Сумлінне виконання зобов'язань за міжнародним правом.* Відповідно до цього принципу держави-учасниці мають сумлінно виконувати як ті

зобов'язання, що впливали із загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, так і ті, що передбачалися згідно з укладеними ними міжнародними договорами чи іншими угодами.

Досягнуті на Нараді результати переговорів були зафіксовані також в інших документах Заключного Акта: «Документ про заходи зміцнення довіри та деякі аспекти безпеки й роззброєння», «Співробітництво в галузі економіки, науки й техніки та оточуючого середовища», «Питання безпеки й співробітництва у Середземномор'ї», «Співробітництво в гуманітарних та інших сферах», «Подальші кроки після Наради». Оригінал Заключного Акта, укладений англійською, іспанською, італійською, німецькою, російською та французькою мовами, було передано на зберігання уряду Фінляндської Республіки, який надав державам-учасницям завірени копії цього документу.

Унаслідок підписання керівництвом Радянського Союзу Заключного Акта, 12 травня 1976 у Москві було створено Групу сприяння виконанню Гельсінських угод у СРСР. 9 листопада 1976 письменник М. Руденко на прес-конференції, що відбулася на квартирі О. Гінзбурга в Москві, зробив заяву про створення Української гельсінської групи (повна назва — Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод). Її членами-засновниками стали М. Руденко (керівник), О. Бердник, П. Григоренко, І. Кандиба, Л. Лук'яненко, М. Маринович, М. Матусевич, О. Мешко, Н. Строката, О. Тихий. Прагнення учасників групи зареєструвати її як громадську організацію засвідчило усвідомлення українськими дисидентами того факту, що з підписанням Гельсінських угод їх діяльність набула міжнародно-правової бази. Українські правозахисники відстоювали ідеї законності здобуття Україною незалежності шляхом виходу зі складу СРСР, як це було передбачено його Конституцією, боротьби проти порушень радянським керівництвом міжнародно-правових зобов'язань і законодавства власної держави. У декларації Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод зафіксовано її основні завдання: ознайомлення українського суспільства зі змістом Декларації прав людини (1948), сприяння реалізації положень Заключного Акта НБСЄ та інформування світової громадськості про факти їх порушення на теренах СРСР; обстоювання права України як суверенної держави та члена ООН направляти свою делегацію на міжнародні форуми, присвячені обговоренню результатів виконання Гельсінських угод; забезпечення акредитації в Україні іноземних журналістів, створення незалежних прес-агентств тощо. У меморандумі № 1 Української гельсінської групи політику керівництва СРСР щодо України кваліфіковано як геноцид.

Учасники українського гельсінського руху налагодили зв'язки з іншими правозахисними організаціями на теренах СРСР, неодноразово апелювали до комітету ООН у справах захисту прав і свобод людини, до урядів і

парламентів держав-підписантів Заключного Акта НБСЄ, інформуючи їх про нехтування правами й свободами людини в СРСР. 17 листопада 1976 створено Комітет гельсінських гарантій для України (Вашингтон). Він взяв на себе місію офіційно представляти Українську гельсінську групу в країнах Заходу та спільно з видавництвом «Смолоскип» ім. В. Симоненка публікував українською й англійською мовами матеріали щодо її діяльності. З жовтня 1978 постало закордонне представництво групи. У Франції її репрезентував Л. Плющ, у США — П. Григоренко. Цього ж року до закордонного представництва в США приєдналася Надія Світлична. За її редакції з 1979 українською й англійською мовами публікувався друкований орган закордонного представництва «Вісник репресій в Україні». 1980 П. Григоренко й Н. Строката-Караванська ознайомили делегації держав-учасниць Мадридської конференції з питань виконання Гельсінських угод з «Декларацією про право контролю за виконанням Гельсінського Заключного Акта та про недопустимість карного й адміністративного переслідування за участь у такому контролі». 12 травня 1980 П. Григоренка як керівника закордонного представництва Української гельсінської групи прийняла прем'єр-міністр Великої Британії М. Тетчер, а 11 травня 1982 — президент США Р. Рейган. Іноземними членами групи стали дисиденти Март-Олав Ніклус (Естонія) та Вікторас Пяткус (Литва), які вступили до неї 1982, перебуваючи в пермському таборі особливого режиму. Боротьба учасників українського гельсінського руху за права українців, євреїв, кримських татар, за утвердження загальнолюдських демократичних цінностей набула міжнародного резонансу. Світовою громадськістю порушувалося питання щодо номінації на Нобелівську премію в галузі літератури члена Української гельсінської групи В. Стуса, який загинув в ув'язненні у вересні 1985. 29 липня 1980 у Білому домі (Вашингтон) відбулося святкування п'ятої річниці підписання Гельсінських угод, під час якого представники Комітету гельсінських гарантій для України зустрілися з президентом США Дж. Картером, головою Ради національної безпеки США З. Бжезінським та конгресменами. 1982 президент США Р. Рейган проголосив 9 листопада Днем Української гельсінської групи. Її здобутки було відзначено резолюціями Сенатів Канади (29 жовтня 1981), Австралії (25 серпня 1983), США (6 травня 1986). 24 жовтня 1984 у заяві Комісії США з безпеки і співробітництва в Європі з приводу смерті в ув'язненні учасника Української гельсінської групи Ю. Литвина наголошувалося, що репресії проти тих, хто сприяв виконанню Заключного Акта НБСЄ, засвідчують зневагу радянського уряду до принципів, проголошених у ньому.

Наступницею Української гельсінської групи стала створена 1988 Українська гельсінська спілка, очолена Л. Лук'яненком. Авторами її програмного документу «Декларації принципів» були В. Чорновіл, Б. Горинь,

М. Горинь. Своєю діяльністю зі сприяння виконанню Гельсінських угод українські дисиденти дали імпульс рухові за демократизацію України, яка стала державою-учасницею НБСЄ 30 січня 1992.

Літ.: Совецание по безопасности и сотрудничеству в Европе. Заключительный акт. — Lausanne, 1975; От Хельсинки до Белграда. Советский Союз и осуществление Заключительного акта общеевропейского совещания. Документы и материалы. — М., 1977; Роцин А. А. Послевоенное урегулирование в Европе. — М., 1984; Курносое Ю. О. Инакомислення в Україні (60-ті — перша половина 80-х рр. ХХ ст.). — К., 1994; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х рр. — К., 1995; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х — початок 1990-х рр. — К., 1998; Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х — 1980-ті рр.). — К., 2000; Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: В 4-х т. — Харків, 2001; Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987). — Харків, 2003; Українська гелльсінкська група: історія, документи / О. Зінкевич (упоряд.), В. Овсієнко (упоряд.). — К., 2006.

О. А. Іваненко.

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО МІЖНАРОДНІ ДОГОВОРИ УКРАЇНИ»

2004 — нормативний акт про порядок укладення, виконання та припинення дії міжнародних договорів України. Ухвалений Верховною Радою України 29 червня 2004. Із прийняттям цього закону такими, що втратили чинність, визнано закони «Про дію міжнародних договорів на території України» (1992), «Про міжнародні договори України» (1994). Порівняно з ними, новим законом посилено координаційну роль МЗС України в процесі підготовки, укладання та ратифікації міжнародних договорів.

Закон 2004 застосовується до всіх міжнародних договорів України, регульованих нормами міжнародного права і укладених відповідно до Конституції України та вимог цього закону. Міжнародні договори укладаються: Президентом України або за його дорученням — від імені України; Кабінетом Міністрів України або за його дорученням — від імені уряду України; міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, державними органами — від імені міністерств, інших центральних органів виконавчої влади. Від імені України укладаються договори: а) політичні, мирні, територіальні й щодо державних кордонів, розмежування виключної (морської) економічної зони і континентального шельфу України; б) щодо прав, свобод та обов'язків людини і громадянина; в) про участь України в міждержавних союзах та інших міждержавних об'єднаннях (організаціях), системах колективної безпеки; г) про військову

допомогу та направлення підрозділів збройних сил України до інших держав чи допуску підрозділів збройних сил іноземних держав на її територію, умови їх тимчасового перебування; д) про використання території та природних ресурсів України; е) яким за згодою сторін надається міждержавний характер. Від імені уряду укладаються договори з економічних, торговельних, науково-технічних, гуманітарних та інших питань, віднесених до відання Кабінету Міністрів України. Міжвідомчими є договори з питань, віднесених до відання міністерств та інших центральних органів виконавчої влади.

Пропозиції щодо укладення міжнародних договорів подає МЗС України. Інші міністерства та центральні органи виконавчої влади, а також Верховний суд України, Національний банк України, Генеральна прокуратура України подають пропозиції щодо укладення міжнародних договорів разом із МЗС. Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні державні адміністрації подають пропозиції щодо укладення міжнародних договорів через МЗС України. Пропозиції про укладення міжнародних договорів подаються після проведення Міністерством юстиції України правової експертизи щодо відповідності проекту договору Конституції та законам України. Глава дипломатичного представництва України в іноземній державі або глава представництва України при міжнародній організації має право вести без спеціальних повноважень переговори про укладення міжнародного договору, підготовку тексту міжнародного договору та його прийняття з державою акредитації або в рамках відповідної міжнародної організації. Делегація чи представник України, наділені повноваженнями відповідно до цього закону, зобов'язані вести переговори та здійснювати інші дії згідно з наданими їм повноваженнями та директивами. Делегація чи представник України подають відповідно Президентові України або Кабінету Міністрів України звіт про виконання директив.

Згода України на обов'язковість для неї міжнародного договору надається шляхом підписання, ратифікації, затвердження, прийняття договору, приєднання до договору. Вона може надаватися й іншим шляхом, про який домовилися сторони. Ратифікація здійснюється шляхом прийняття закону про ратифікацію. На підставі підписаного та офіційно оприлюдненого Президентом України закону Голова Верховної Ради України підписує ратифікаційну грамоту, яка засвідчується підписом міністра закордонних справ України, якщо договором передбачено обмін такими грамотами. Ратифікації підлягають договори: а) політичні (про дружбу, взаємну допомогу і співпрацю, нейтралітет), територіальні й щодо державних кордонів, розмежування виключної (морської) економічної зони і континентального шельфу України, мирні; б) щодо прав, свобод та обов'язків людини і громадянина; в) загальноекономічні (про економічну й науково-технічну співпрацю),

із загальних фінансових питань, з питань надання Україною позик та економічної допомоги іноземним державам і міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених державним бюджетом України; г) про участь України у міждержавних союзах та інших міждержавних об'єднаннях (організаціях), системах колективної безпеки; г) про військову допомогу та направлення підрозділів збройних сил України до інших держав чи допуск підрозділів збройних сил іноземних держав на її територію, умови тимчасового перебування в Україні іноземних військових формувань; д) щодо питань передачі історичних й культурних цінностей українського народу, а також об'єктів права державної власності України; е) виконання яких зумовлює зміну законів України або прийняття нових законів; є) інші міжнародні договори, ратифікація яких передбачена міжнародним договором або законом України.

Пропозиції щодо ратифікації міжнародного договору подає МЗС України протягом шести місяців з дня його укладення. Міністерство, інший центральний орган виконавчої влади готує пропозиції щодо ратифікації і подає їх до МЗС протягом двох місяців із дня підписання. МЗС представляє зазначені пропозиції відповідно Президентові України або Кабінету Міністрів України. Якщо на ратифікацію надходить міжнародний договір, виконання якого потребує прийняття нових або внесення змін до чинних законів України, проекти таких законів подаються на розгляд Верховної Ради України разом із проектом закону про ратифікацію і приймаються одночасно. При укладенні, ратифікації, затвердженні, прийнятті міжнародного договору або приєднанні до нього можуть бути зроблені заяви та сформульовані застереження до його положень відповідно до норм міжнародного права. Закон регулює й укладення міжнародних договорів, які не потребують ратифікації, але підлягають затвердженню, яке здійснюється Президентом України у формі указу, а Кабінетом Міністрів України — у формі постанови. Пропозиції щодо затвердження подає МЗС.

Рішення про приєднання України до міжнародних договорів або про їх прийняття приймаються: а) щодо договорів, які потребують ратифікації, — у формі закону України про приєднання до міжнародного договору або закону України про прийняття міжнародного договору; б) щодо договорів, які укладаються від імені України і не потребують ратифікації, — у формі указу Президента України; в) щодо міжнародних договорів, які укладаються від імені уряду України і не потребують ратифікації, — у формі постанови Кабінету Міністрів.

Міжнародні договори набирають чинності для України після надання нею згоди на обов'язковість міжнародного договору відповідно до цього Закону в порядку та у терміни, передбачені договором, або в інший

узгоджений сторонами спосіб. Чинні міжнародні договори України підлягають сумлінному дотриманню Україною відповідно до норм міжнародного права. Згідно з цим принципом Україна виступає за те, щоб й інші країни неухильно виконували свої зобов'язання. Загальний нагляд за виконанням договорів, в тому числі й іншими їх сторонами, здійснює МЗС України. У разі невиконання або неналежного виконання зобов'язань України за міжнародними договорами воно інформує про це відповідно Президента України або Кабінет Міністрів України і вносить пропозиції щодо вжиття необхідних заходів. У разі суттєвого порушення міжнародного договору України іншими його сторонами, дію такого договору може бути припинено або зупинено в порядку, встановленому цим законом. Чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для норм цього законодавства. Якщо міжнародним договором України, який набрав чинності, встановлено інші правила, аніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору. Договір може бути пролонгований відповідно до умов, визначених самим міжнародним договором.

Чинні міжнародні договори України публікуються українською мовою в «Зібранні діючих міжнародних договорів України» та інших офіційних друкованих виданнях України. Офіційний переклад багатосторонніх договорів українською мовою здійснює МЗС. Реєстрація чинних міжнародних договорів України у Секретаріаті Організації Об'єднаних Націй здійснюється за поданням МЗС України відповідно до Статуту ООН. Чинні міжнародні договори України реєструються в МЗС України і включаються до Єдиного державного реєстру нормативних актів. Оригінали договорів або у відповідних випадках їх завірені копії та офіційні переклади зберігаються в МЗС України. Пропозиції щодо припинення або зупинення дії договорів вносяться МЗС, іншими міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади. МЗС невідкладно інформує Верховну Раду України про укладення, припинення або зупинення дії міжнародного договору України, а також про тимчасове застосування такого договору або його частини.

Закон 2004 закріплює перевагу загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права. Основою для цього є проголошення у ст. 9 Конституції України чинних міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, частиною національного законодавства, і, відповідно, визнання можливості їх застосування в Україні.

Велика кількість міжнародних договорів України спрямована на захист життя і свободи, честі й гідності людини, її прав. У цьому вони мають таку саме мету, що й Конституція України, конституційне право України в цілому.

Визнання міжнародних договорів України джерелом конституційного права України підтверджується практикою судів загальної юрисдикції, які застосовують міжнародні договори України для обґрунтування своїх рішень. Міжнародно-правові акти широко використовуються також у діяльності Конституційного суду України, знайшовши відображення у більш як третині його рішень. У справах щодо офіційного тлумачення положень Конституції України та законів за зверненнями громадян близько 60 відсотків рішень Конституційного суду містять посилання на міжнародно-правові акти, їх окремі положення. Включення до національної системи права міжнародних договорів України збільшує кількість принципів і норм, якими врегульовані конституційно-правові відносини у таких галузях, як права і свободи людини і громадянина, громадянство, статус апатридів, біженців, національні меншини, мови національних меншин, місцеве самоврядування, форми безпосереднього волевиявлення. Серед міжнародних договорів України — джерел конституційного права — домінують багатосторонні договори (конвенції), створені у рамках таких міжнародних організацій, як ООН та Рада Європи, а також двосторонні договори (угоди) з питань громадянства. За умов посилення ролі міжнародних договорів як регулятора національних конституційних правовідносин на державу покладено обов'язок гарантування суверенітету українського народу шляхом укладання міжнародних договорів, які б відповідали його інтересам. Закон 2004 закріплює положення, що унеможливають прийняття міжнародних договорів України, які б обмежували суверенітет українського народу, шкодили б національним інтересам, вносили дисбаланс у правову систему, стрижнем якої є Конституція.

Літ.: Закон України «Про міжнародні договори України» // Відомості Верховної Ради України, 2004, 10 грудня, № 50; Буткевич В. Г. Соотношение внутригосударственного и международного права. — К., 1980; Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії / Ред. В. Г. Буткевич. — К., 2002.

О. М. Горенко, А. Ю. Мартинов.

ЗАКОРДОТ (термін «закордот» поєднує в собі укр. слово «закордонний» і рос. — «отдел») — структурний підрозділ ЦК КП(б)У. Створено у травні 1920 для ведення агентурно-розвідувальної та інформаційної роботи за лінією фронту та в сусідніх з Україною «буржуазних» державах. Першим керівником був Ф. Кон. Організаційно З. складався з партійно-оперативного, агентурно-розвідувального, військово-політичного та інформаційного підвідділів, які діяли конспіративно й відокремлено один від одного. З. прирівнювався до військових установ УСРР й мав офіційну назву — Реєстраційне управління реввійськради республіки. Відділ мав друкований орган — «Бюлетень інформбюро Закордоту при ЦК КП(б)У».

З. займався збиранням військової та економічної інформації, агентурним проникненням у політичні об'єднання; нейтралізацією діяльності жандармерії, виявленням і знищенням агентів контррозвідки супротивника; проведенням диверсій, терористичних акцій, розгортанням повстанського руху; виданням газет і листівок для розповсюдження їх за кордоном, екіпуванням агентів для роботи на території іноземних держав. Співробітники відділу також вербували агентуру, створювали резидентури, опитували полонених і перебіжчиків, брали участь у воєнно-пропагандистських акціях.

На українських теренах, не контрольованих радянською владою, відділ брав участь у підпільній і партизанській боротьбі, створював територіальні підвідділи (Кримський, Правобережної України) і пункти (Чорноморський, Очаківський). Інтенсивно діяв у Бессарабії, Румунії, Польщі. Улітку 1921 стався провал закордонної резидентури З. в Польщі. Наприкінці того ж року політбюро ЦК КП(б)У ліквідувало Закордонний відділ, а його підрозділи передали радянським спецслужбам.

Літ.: «Закордот» в системі спецслужб радянської України: Збірник документів. — К., 2000; Сидак В. С., Козенюк В. А. Революцію назначить...: Экспорт революции в операциях советских спецслужб. — К., 2004.

В. О. Козенюк.

ЗАМОСТСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я 1648. Укладене між українським козацьким військом та Річчю Посполитою гетьманом Б. Хмельницьким та польським королем Яном II Казимиром Ваза 20(10) листопада 1648 під час облоги козаками м. Замостя (нині м. Замосць, Польща). Цим перемир'ям завершився національно-визвольний похід українського козацького війська під керівництвом гетьмана Б.Хмельницького 1648 проти Речі Посполитої. З початком облоги Замостя Б. Хмельницький активізував дипломатичні контакти з урядовими колами Речі Посполитої, прагнучи використати в українських інтересах вибори нового польського короля. З тактичних міркувань гетьман висловився за кандидатуру Яна-Казимира Ваза, сподіваючись, що з ним буде легше встановити вигідний мир, ніж з іншими претендентами на корону. Сподівання гетьмана справдилися. Після обрання королем Яна II Казимира Ваза й було укладене З.п. (облогу Замостя було знято 24(14) листопада). Переговори з української сторони вів брат гетьмана Захар Хмельницький, а з польської — ксьондз А.-Г. Мокрський (колишній учитель Б.Хмельницького) та ін. Головні пункти перемир'я: амністія повстанцям, ліквідація унії, відновлення давніх прав і вольностей козацтва, заборона постою коронних військ на землях Гетьманщини, підпорядкування гетьмана Війська Запорозького лише безпосередньо королеві. Йшлося також про остаточне встановлення миру, задля укладання якого до резиденції гетьмана на початку 1649 мала прибути «комісія» Речі Посполитої на чолі з

А. Киселем. З.п. мало компромісний характер. Уклавши його, Б. Хмельницький уникнув необхідності продовження походу в умовах пошесті, яка почалася в українському війську, що могло б мати тяжкі наслідки для нього. Водночас, підписавши перемир'я, гетьман змушений був вивести козацьке військо з більшості західноукраїнських міст, частково й з Поділля. З.п. було недовговічним. Річ Посполита першою порушила його контрнаступом каральних військ Великого князівства Литовського в січні-лютому 1649.

Літ.: Голобуцкий В. А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654. — К., 1961; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. — К., 1993; Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995, т. 8.

Ю. А. Мицик.

«ЗАПИСКИ ЧИНА СВ. ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО» («Analecta Ordinis S. Basilii Magni») — неперіодичне наукове видання чернецького чину св. Василя Великого (ЧСВВ). Виходило 1924–39 (6 томів) за редакцією о. І. Скрутеня та о. Р. Лукана в містах Жовква та Львів. Поновлене 1949 в Римі (Італія) як друга серія за редакцією отців А.-Г. Великого та І. Назарка. Упродовж 1949–79 вийшло 50 т. у двох секціях: 1) монографії — 40 т.; 2) звіти, розвідки, огляди, біографічні та бібліографічні матеріали з історії та діяльності ЧСВВ — 10 т.

У 3-й секції протягом 1949–81 у Римі опубліковано 55 т. збірок документів та матеріалів архівів Ватикану, в яких висвітлюється історія України: «Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae illustrantia» («Документи римських архієреїв, які висвітлюють історію України», в 2-х т., 1953–54), «Audentiae Sanctissimi de Rebus Ucrainae et Belarussiae» («Рішення папські в часи аудієнції в справах України і Білорусі», в 2-х т., 1963–64), «Supplicationes Ecclesiae Sanctissimi de Rebus Ucrainae et Belarussiae» («Прохання з'єднаної Церкви України та Білорусі», в 3-х т., 1960–65), «Bio- et Hagiographica: S. Josaphat Hieromartur. Documenta Romana Beatificationis et Canonizationis» («Святий священномученик Йосафат. Документи беатифікації та канонізації», в 3-х т., 1952–67), «Acta S. Congregationis de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Belarussiae spectantia» («Акти священної Конгрегації поширення віри, які належать католицькій Церкві в Україні і Білорусі», в 5-ти т., 1953–55), «Litterae S. Congregationis de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Belarussiae spectantes» («Листи священної Конгрегації поширення віри, які належать католицькій Церкві в Україні і Білорусі», в 7-ти т., 1954–57), «Congregationis Particulares Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Belarussiae spectantes» («Окремі конгрегації католицької Церкви в Україні та Білорусі», в 2-х т., 1956–57), «Documenta Unionis Berestensis eiusque Auctorum (1590-1600)» («Документи Берестейської унії та її авторів (1590–1600)», 1970), «Epistolae

Metropolitaram Kioviensium Catholicorum» («Листи київських католицьких митрополитів», в 9-ти т., 1956–80), «Litterae Episcoporum Historiam Ucrainae illustrantia» («Листи єпископів, що висвітлюють історію України», в 5-ти т., 1972–81), «Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae illustrantia» («Листи апостольських нунціїв, що висвітлюють історію України», в 14-ти т., 1959–77), «Litterae Basilianorum in terris Ucrainae et Belarusiae» («Листи василіан з України та Білорусі», в 2-х т., 1979). У 3-й секції 2-ї серії опубліковано близько 20 тис. документів, які хронологічно охоплюють 16–19 ст.

У «ЗЧСВВ» публікували свої розвідки та монографії отці О. Баран, М. Ваврик, М. Войнар, Р. Головацький, Г. Кінах, Б. Курилас, М. Марусин, І. Нагаєвський, І. Патрило, А. Пекар, М. Соловій, І. Хома, а також Л. Винар, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, Л. Соневицький, В. Щербаківський та інші українські історики.

Літ.: Заїкин В. З сучасної української церковної історіографії // Записки Чина св. Василя Великого (Жовква), 1927, т. 2, № 3–4; Борщак І. о. Йосафат Іван Скрутень (1894–1951) // Україна (Париж), 1951, № 6; Ваврик М. Бібліографічний огляд історії Василянського Чина за 1935–1950 // Записки Чина св. Василя Великого (Рим, секція II), 1958, т. 3, № 1–2; Назарко І. Український історичний осередок в Римі // Український історик, 1964, № 4; Оглоблин О. Українська церковна історіографія // Там само, 1969, № 4; Ваврик М. Бібліографічний огляд історії Василянського Чина за 1950–1970 рр. — Рим, 1971; Великий А. До генези «другої серії» Записок ЧСВВ // Записки Чина св. Василя Великого (Рим, секція II), 1974, т. 9, № 1/4; Патрило І. Життя і творчість о. Атанасія Григорія Великого, ЧСВВ (1918-1982) // Записки Чина св. Василя Великого (Рим, секція II), 1985, т. 12; Плохій С. М. Від Якова Суші до Атанасія Великого: (Огляд видань римських джерел з історії української церкви) // Український археографічний щорічник. Нова серія (Київ), 1993, вип. 2, т. 5; Прицак О. Отець Атанасій Великий, ЧСВВ — археограф. В кн.: Історія української археографії: Персоналії. — К., 1993, вип. 1.

М. М. Капраль, О. В. Ясь.

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ — військово-політичний та адміністративний центр українського козацтва. Розташовувалася на півдні українських земель, в низзі Дніпра (за Дніпровими порогами). Точних відомостей про дату і місце заснування першої ЗС не збереглося. Найдавнішою з нині відомих була Хортицька Січ (о. Хортиця). Саме тут 1555 канівський і черкаський староста князь Дмитро Вишневецький розпочав зведення укріплень — Хортицького замку. Пізніше місцями розташування ЗС були о. Томаківка (80-і рр. XVI ст. — 1593), р. Базавлук (1593–1638), Микитин Ріг (1638–1652), р. Чортомлик (1652–1709), р. Кам'янка (1709–1711, 1728–1734), Олешки (1711–1728), р. Підпільна (1734–1775).

ЗС являла укріплену фортецю, в центрі якої були розташовані майдан із церквою. Навколо стояли курені (хати, де жили козаки), будинки старшини, канцелярія, зброярня та ін. Кількість козацького населення ЗС за різних часів становило від кількох сот до кількох тисяч. Частина козацтва і їхні сім'ї жили поза її межами у так званих зимівниках, займалися різними промислами, скотарством. Ці землі від другої половини 17 ст. називалися «Вольності Війська Запорозького».

Верховним органом влади ЗС була рада (або коло), у якій мали право брати участь усі без винятку козаки. До її повноважень входило вирішення (на основі голосування) усіх основних військово-адміністративних й політичних питань, обрання кошового отамана, старшини та ін. Проводилися також старшинські ради і ради куренів (так звана «чорна рада» від слова «чернь» — народ). З огляду на наявність виборної системи органів влади ЗС в історіографії дістала ймення «християнська козацька республіка».

Виконавча влада належала кошовому отаману — першій особі ЗС, який і репрезентував її у зносинах із зовнішнім світом

Основною військово-адміністративною і господарською одиницею ЗС був курінь, кожен з яких об'єднував козаків — вихідців із певних місцевостей. До вищої козацької старшини ЗС належали: військовий суддя (друга особа після кошового отамана), писар, осавул, обозний.

До 1649 ЗС офіційно підпорядковувалася польському уряду, потому — гетьману Війська Запорозького.

Вже у першій половині 17 ст. запорозьке козацтво вийшло на рівень кращих європейських армій. Запорозька піхота вважалася неперевершеною в Європі. Кіннота також вирізнялася високим рівнем військового мистецтва. Запорожці блискуче володіли технікою ведення морського бою і, на думку сучасників — французького посла у Стамбулі графа де Сезі (XVII ст.), таємного радника шведського короля та посла у Польщі Жака Русселя (XVII ст.) та багатьох інших, були справжніми володарями Чорного моря. Також запорожці вважалися майстрами сторожової і розвідувальної справи, будівництва земляних укріплень.

Майже постійно перебуваючи у стані війни (з незначними перервами у часі), запорозьке козацтво здійснило безліч військових операцій. Неодноразовими були походи на турецькі міста Стамбул, Синоп, Трапезунд (тепер м. Трабзон, Туреччина), Очаків і Кафу (нинішня Феодосія), татарський Гезлев (нині м. Євпаторія, Україна) тощо. Активність військових походів запорожців досягає апогею, починаючи від першої половини 17 ст. Упродовж 20–40-х рр. переважна більшість цих походів відбувалася у союзі з донським козацтвом. Разом із російською армією запорозьке козацтво брало участь у азовсько-дніпровських походах 1695–1696, Північній війні 1700–1721 та ін.

Особливо визначною подією в історії ЗС стала визвольна війна українського народу середини 17 ст., яка охопила всю територію України, підвладну Речі Посполитій. Козацтво під проводом гетьмана Богдана Хмельницького виступило головною рушійною силою у цій боротьбі, під час якої відбулося вісім найбільших баталій — під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Берестечком, Білою Церквою і Батогом. Лише у двох з них (під Берестечком і Білою Церквою) військо Богдана Хмельницького зазнало поразки. Заключним актом війни стала Переяславська рада, що відбулася 8 січня 1654 у м. Переяславі за участю представників від усіх козацьких полків та російської делегації на чолі з думним боярином В. Бутурліним. Ухвалене Радою рішення про визначення політично-правового статусу України у складі Росії (на умовах протекторату) було закріплене пізніше (березень 1654) у так званих Березневих статтях. Однак царський уряд Росії майже відразу потому почав обмежувати автономію ЗС, відмінити права й привілеї, надані їй населенню зазначеною угодою.

З.С. перетворилася на потужну військово-політичну силу, широко відому в Європі. Вже від другої половини 16 ст. її відвідували послы багатьох держав, зокрема з метою залучення козацтва до участі у війнах і походах за кордоном. Перші описи ЗС здійснили наприкінці 16 ст. австрійський дипломат Еріх Лясота та польський хроніст Марцін Бельський. Діяльність З. С. відтворювали у своїх працях також й автори XVII–XVIII ст. — французький військовий інженер і картограф Гійом Левассер де Боплан («Опис України»), польський хроніст італійського походження Олександр Гваньїні («Опис Сарматії Європейської»), французький історик Жан-Бенуа Шерер («Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорозьців та козаків України, або Малоросії»), французький філософ і письменник Вольтер («Історія Карла XII»). Упродовж XIX ст. історія ЗС стає темою для художніх творів англійського поета Джорджа Байрона («Мазепа»), французьких літераторів Віктора Гюго («Мазепа»), Проспера Меріме («Українські козаки та їх останні гетьмани», «Богдан Хмельницький») тощо.

Літ.: Костомаров Н. И. Богдан Хмельницький. — СПб., 1904; Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запорожжя (XVIII ст.). — Дніпропетровськ, 1931; Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775. — К., 1961; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Львів, 1990–92, т. 1–3; Нудьга Г. Республіка козаків: середньовічна Європа про Січ та козаків. — Львів, 1991; Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього коша запорозького. — Дніпропетровськ, 1994; Грушевський М. С. Історія України-Руси. — К., 1995, т. 7; Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI — XVIII ст. — К., 1998; Україна — козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва. — К., 2004.

В. В. Піскіжова.

ЗАПОРОЗЬКО-КРИМСЬКА УГОДА 1668 — угода між Військом Запорозьким та Кримським ханством про військову взаємодопомогу. Підписана 5 вересня (26 серпня) у м. Бахчисарай запорозьким писарем П. Суховієнком (Суховієм) та кримським ханом Аділ-Гіреєм. Згідно зі статтями угоди запорожці зобов'язалися не нападати на татарські володіння. Зі свого боку хан надавав військову допомогу січовикам у їхній боротьбі проти гетьмана П. Дорошенка. В ході переговорів Аділ-Гірей запропонував П. Суховієнкові стати гетьманом України під протекторатом Кримського ханства, а також надав йому дублікат власної печатки. Після підписання угоди П. Суховієнко вернувся на Січ, де у присутності ханських послів козаки обрали його гетьманом. Угода протидіяла спробам П. Дорошенка консолідувати тогочасне українське суспільство й об'єднати Лівобережну Україну та Правобережну Україну в єдину гетьманську державу.

Літ.: Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). В кн.: Україна крізь віки. — К., 1999, т. 7; Чухліб Т. В. Гетьман П. Суховієнко (Суховій) у союзі з Кримським ханством проти Польщі і Росії. В кн.: Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 2000, вип. 7; Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. — К., 2005.

Т. В. Чухліб.

ЗАПОРОЗЬКО-КРИМСЬКИЙ ДОГОВІР 1624 — перший з відомих договорів про взаємний ненапад і військово-оборонний союз між Військом Запорозьким і Кримським ханством, укладений у формі зобов'язальних листів 24 грудня 1624 на дніпровському острові Карайтебен під час перебування на Запорожжі калги-султана Шагін-Гірея, який з військом ішов походом на Білгородську орду. Зберігся текст договору, викладений польською мовою в присяжному листі, написаному від імені калги-султана Шагін-Гірея гетьманові М. Дорошенку, осавулам і всьому Війську Запорозькому. Козаки подали аналогічного листа Шагін-Гірею. Згідно з договором обидві сторони зобов'язувалися, по-перше, не завдавати одна одній ніяких «кривд», «шкод» і «зла», а також застосовувати суворі покарання до порушників миру — підлеглих своїй владі людей. По-друге, в разі збройного нападу на одного з учасників договору інший повинен був надати йому військову допомогу всіма наявними силами. Правова специфіка договору полягала в тому, що його підписав не хан (Мухаммед-Гірей III), а калга-султан (брат хана — Шагін-Гірей), тому він не був обов'язковим для виконання ханом, і, крім того, його чинність встановлювалася лише на час життя Шагін-Гірея. Неefективність договору виявилася вже восени 1625, коли під час повстання козаків під проводом М. Жмайла польські коронні війська розгорнули наступ на запорожців, але останні так і не отримали допомоги від свого

союзника. Водночас З.-К.д. знаменував якісно новий момент у дипломатичній практиці запорожців. Сам факт його укладення означав визнання Війська Запорозького суб'єктом міждержавних відносин. Цей договір засвідчив також намагання запорожців вибороти політичну автономію від метрополії — Речі Посполитої. Але найголовнішим було те, що договір започаткував практику союзних відносин з Кримським ханством, яка з часом була поглиблена Б. Хмельницьким.

Літ.: Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: (Опыт церковно-исторического исследования). — К., 1883, т. 1; Baranowski V. Polska a tatarszczyzna w latach 1624-1629. — Łódź, 1948; Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995, т. 7; Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998.

П. М. Сас.

«ЗАРУБІЖНА НОВЕЛА». Серія книжок світової літератури, яка публікувалася в Києві державним видавництвом «Дніпро» протягом 1968–1986. Всього вийшло 47 випусків, де представлено широке розмаїття іноземної новелістики минулих століть і сучасності. Серед її надбань були твори С. Акутагави (Японія), Е. Вітторіні (Італія), Т. Гарді (Велика Британія), Я. Івашкевича (Польща), Х. Кортасара (Аргентина), Лао Ше (Китай), М. Ларні (Фінляндія), майстрів слова В'єтнама, Данії, Індії, Іспанії, Ірландії, Норвегії, ФРН, США тощо. В ознайомленні українських читачів зі здобутками зарубіжного письменства взяли участь Є. Горева, І. Дзюб, Р. Доценко, Є. Концевич, інші фахівці художнього перекладу, літературознавці.

М. М. Варварцев.

ЗАРУБІЖНІ АНТИФАШИСТИ В ПАРТИЗАНСЬКОМУ РУСІ В УКРАЇНІ 1941–1944 — учасники антифашистської боротьби на території України, окупованій гітлерівською Німеччиною під час Великої Вітчизняної війни. До них належали переважно політемігранти, колишні солдати та офіцери армій-союзниць третього рейху, військовополонені. Загальна чисельність їх перевищувала 6 тис. осіб, серед яких переважали представники зарубіжних слов'янських народів, передусім поляки (5 тис.), чехи, словаки, серби, болгари.

1943 в Ровенській області діяли змішані українсько-польські загони: ім. Тадеуша Костюшка, ім. Ванди Василевської, «Смерть фашизмові», з яких місцевий обласний штаб партизанського руху створив польське партизанське з'єднання. Польські бригади були сформовані в партизанських з'єднаннях О. Ф. Федорова (1943), О. М. Сабурова, В. А. Бегми, І. І. Шитова (1944).

У травні 1943 в складі з'єднання Сабурова почав діяти окремий чехословацький загін на чолі з Яном Налепкою, якому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Словаки входили до складу українських партизанських з'єднань С. А. Ковпака, С. Ф. Маликова (Житомирська обл.). Окремий чехословацький підрозділ постав 1943 в Криму в лавах партизанського загону «Смерть фашистам». Словацькі солдати, які перейшли на радянський бік, разом із партизанами брали участь у визволенні Одеси 1944.

Чимало вихідців з Югославії билися в українських партизанських загонах і з'єднаннях під командуванням І. М. Бовкуна, В. Н. Боженка, А. І. Грабчака, С. А. Ковпака, С. Ф. Маликова, Я. І. Мельникова, О. М. Сабурова, І. І. Шитова та ін. У складі з'єднання М. І. Наумова вони пройшли рейдом до передгір'я Карпат.

Болгарські політемігранти воювали у партизанському загоні під командуванням Д. М. Медведєва на Ровенщині.

Угорські антифашисти брали участь у рейдах з'єднання Ковпака на Правобережну Україну і в Карпати. Вони також перебували у з'єднаннях Сабурова, Маликова (Житомирщина), Федорова (Чернігівщина). Активно діяла група на чолі з угорцем Ференцом Патакі щодо організації партизанських осередків у Хустському, Іршавському, Мукачівському р-нах Закарпатської обл. В околицях Мукачева здійснював бойові дії проти окупантів загін ім. Ференца Ракоці, більшу частину якого становили угорці.

Румунські антифашисти, об'єднані у невеликі групи, діяли у з'єднаннях Федорова, Наумова, загонах Київської, Вінницької, Чернігівської, Закарпатської областей і в Криму.

Чимало іспанських політемігрантів-антифашистів виступали як інструктори-підричники у партизанських загонах, зокрема у Ровенській обл. (загін Медведєва, 1942), Криму (1943) та інших областях України.

Широку агітаційну роботу серед німецьких військовополонених проводив створений у Радянському Союзі Національний комітет «Вільна Німеччина». Сформовані за його участю спеціальні групи з німецьких політемігрантів направлялись у тил німецько-фашистським військам і у співпраці, зокрема, з українськими партизанами проводили антигітлерівську агітаційно-пропагандистську діяльність серед військовослужбовців вермахту.

Найактивніших зарубіжних антифашистів - учасників партизанського руху в Україні було нагороджено за мужність і хоробрість радянськими орденами і медалями.

Літ.: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. — К., 1969, т. 3; Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму 1933–1945. — К., 1970; Петерс І. А. Співдружність чехословацького і радянського народів у боротьбі проти фашизму в роки Другої

світової війни. — К., 1959; Бречак І. М., Клоков В. І., Русак А. В. Під прапором інтернаціоналізму. Зарубіжні антифашисти в партизанській боротьбі на Україні. 1941–1944 рр. — К., 1970; Держалюк Н. С. Венгерские интернационалисты в Великой Отечественной войне. — К., 1985; Серна Роке М. Испанцы в Великой отечественной войне. — М., 1986; Репринцев Ф. С. Бойова співдружність радянських та угорських партизанів (1942–1945 рр.) // УІЖ, 1975, №2; Довганич О.Д., Пашкевич В.Г. Чехословацькі антифашисти в партизанських формуваннях України і Білорусії // УІЖ, 1990, № 5.

Н. А. Ярکو.

ЗАХІДНИЙ ПОХІД УКРАЇНСЬКОГО ТА РОСІЙСЬКОГО ВІЙСЬК 1655 — спільна воєнна кампанія українського козацького війська на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким і російського війська під командою боярина В. Бутурліна в Галичині, метою якої було звільнення західноукраїнських земель з-під влади польського короля Яна II Казимира Ваза та приєднання їх до Української козацької держави. Воєнно-політична ситуація була сприятливою для союзників, оскільки в цей час проти Корони Польської вели бойові дії війська шведського короля Карла X Густава. Похід розпочали 11 липня, після того як козацькі полки І. Богуна та М. Зеленого звільнили від польських військ Східне Поділля, а в Україну ввійшли російські війська. В середині серпня союзники підійшли до Кам'яця (нині м. Кам'янець–Подільський) і взяли його в облогу. В 2-й половині серпня під стінами міста Б. Хмельницький провів переговори з шведським послом О. Торкватом, який передав пропозиції щодо узгодження бойових дій проти польського короля та надання військової допомоги шведському фельдмаршалові А. Віттенбергу, підрозділи якого воювали на східних землях Корони Польської. 3 вересня союзники зняли облогу Кам'яця і спрямували війська до Львова. По дорозі були захоплені: Скала-Подільська, Ягільниця (нині село Чортківського р-ну Тернопільської обл.), Чортків, Терєбовля, Тернопіль, Підгайці, Бережани, Поморяни, Буськ та інші міста. 25 вересня союзники прибули до околиць Львова, звідки було відправлено частину військ під командою миргородського полковника Г. Лесницького та белгородського воєводи князя Г. Ромодановського до Городка (нині місто Львівської обл.). Там на чолі 10-тис. війська (разом з військовими слугами) перебував гетьман польний коронний С. Потоцький. 29 вересня в ході кількогодінного бою Г. Лесницькому і Г. Ромодановському вдалося завдати поразки польським військам, після чого головні сили українського козацького та російського військ розпочали облогу Львова. Утримуючи частиною військ місто в облозі, Б. Хмельницький і В. Бутурлін відправили на коронні землі Речі Посполитої 4 тис. козаків під командою гетьмана наказного Д. Виговського

і 3,5 тис. російських ратників на чолі зі стольником П. Потьомкіним. Союзні війська оволоділи Ярославом, Томашувом, Краснобродом (нині м. Краснобруд), Люблінном, Немировом (нині м. Немирув), Любачувом (усі нині на території Польщі) та іншими містами, вийшовши в деяких місцях до р. Вісла та її притоки Сян.

Військові здобутки українського козацького та російського військ дали змогу керівництву Війська Запорозького задекларувати політичні наміри про включення західноукраїнських земель до складу Української козацької держави: «доки козацька шабля зайшла, доти мусить бути козацьке панування». Тим часом легкість здобутих шведською армією перемог над поляками, а також фактор добровільного визнання польською шляхтою зверхності шведського короля Карла X Густава підштовхнули останнього до думки про недоцільність поширення влади українського гетьмана на західноукраїнські землі. Він поставив вимогу про припинення облоги Львова українськими козаками і їх повернення в Центральну Україну. Зважаючи на певне напруження в цей час стосунків із російським командуванням, а також на реальну загрозу з боку Кримського ханства, Б. Хмельницький не пішов на конфлікт зі Швецією. Підрозділи Д. Виговського і П. Потьомкіна були відкликані. 8 листопада 1655, після отримання від мешканців Львова викупу, Б. Хмельницький віддав своїй армії наказ про повернення в козацьку Україну.

Літ.: Архив Юго-Западной России. — К., 1908, ч. 3, т. 6.; Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1911, т. 12.; Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). — К., 1961; Грушевський М. С. Історія України-Руси. — К., 1997, т. 9, кн. 2; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. — К., 1998; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). В кн.: Україна крізь віки. — К., 1999, т. 7.; Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. — К., 2001.

В. М. Горобець.

ЗАХІДНИЙ ПОХІД УКРАЇНСЬКОГО ТА ТАТАРСЬКОГО ВІЙСЬК

1667 — воєнна кампанія українських військ правобережного гетьмана П. Дорошенка і війська Кримського ханства на чолі з калгою-султаном Крим-Гіреєм, метою якої було звільнення Правобережної України з-під влади польського короля Яна II Казимира Ваза. Похід розпочався на початку вересня, після здобуття П. Дорошенком замку в Чигирині та приходу в Україну військових сил головних татарських орд. Наступальна операція розгорталася в західному напрямку через Старокостянтинів. Допоміжний удар завдавали козаки полковника О. Богомольця з боку Подільського

Подністров'я. Значна перевага в чисельності українсько-кримських військ (20–30 тис. вояків) змусила головнокомандувача польського війська — гетьмана польного коронного Я. Собеського, під командою якого було лише 10 тис. жовнірів, поспішно залишити Кам'янець (нині м. Кам'янець-Подільський) і відійти в Галичину, до Підгайців. Союзники розпочали облогу польського табору, сподіваючись у такий спосіб зламати опір жовнірів. Водночас П. Дорошенко звернувся до жителів Львова з вимогою визнати його владу і здати місто. Вторгнення запорожців на чолі з харківським полковником І. Сірком та кошовим отаманом Запорозької Січі Ж. Рогом у Крим загострило стосунки козаків з татарами і підштовхнуло останніх до сепаратної угоди з обложеними поляками (укладена 16 жовтня 1667). Потрапивши в скрутне становище, П. Дорошенко змушений був 19 жовтня підписати з Я. Собеським угоду, що передбачала, зокрема, визнання зверхності короля, дозвіл на повернення шляхти в Україну. Невдача спільного походу підштовхнула П. Дорошенка до налагодження взаємин з турецьким султаном Мегмедом IV.

Літ.: Kluczycki F. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. — Kraków, 1880, t. 1, cz. 1; Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego (1629–1674). — Kraków, 1898, t. 2; Majewski W. Podhajce — letnia i jesienna Kampania 1667 r. // Studia i materiały do historii wojskowości. — Warszawa, 1960, t. 16; Sobieski J. Listy do Marysielki. — Warszawa, 1962; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997.

В. М. Горобець.

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ — військово-політична організація європейських країн. Штаб-квартира ЗЄС знаходилася у м. Брюсселі (Бельгія), а Асамблея ЗЄС — в м. Парижі (Франція). Союз був створений відповідно до положень брюссельського договору 1948, який уклали Бельгія, Велика Британія, Люксембург, Нідерланди та Франція. 1954 до нього приєдналися ФРН та Італія, 1992 — Норвегія, Туреччина, Ісландія, 1999 — Польща, Чехія, Угорщина. Австрія, Данія, Ірландія, Швеція, Фінляндія мали статус спостерігачів ЗЄС. Нова роль цієї структури зумовлена положеннями Маастрихтського договору. Від червня 1999 верховний комісар Європейського Союзу з питань спільної зовнішньої та оборонної політики одночасно очолював керівний політичний орган ЗЄС. Залишаючися різними інтеграційними організаціями, ЗЄС та ЄС продовжували посилювати кооперацію. 2000 було прийнято рішення про створення до 2003 Європейських сил швидкого реагування, які мають доповнювати сили НАТО у миротворчих операціях. Однак здійснення цього проекту досі не завершено.

Україна встановила контакти із ЗЄС 1992. У жовтні 1996 в Києві перебував Генеральний секретар ЗЄС Ж.Кутілейро. У червні 1997 Президент України Л.Кучма виступив перед Парламентською асамблеєю ЗЄС. Україна залучалася до участі в міжнародних миротворчих операціях у зоні відповідальності ЗЄС, насамперед на Балканах, де від 2000 в Косово діє спільний українсько-польський миротворчий батальйон.

Розширення НАТО та унормування питань військово-політичної діяльності ЄС вплинули на подальше функціонування ЗЄС. За Лісабонським договором (2007), який набув чинності 1 грудня 2009, ЗЄС включено у військово-політичну діяльність Європейського Союзу. 31 березня 2010 ЗЄС було розпущено.

Літ.: Маначинський О. Я., Соболев А. А. Военна безпека України та вплив на неї геополітичних факторів. — К., 1997. Копійка В. В. Военно-політична інтеграція в Західній Європі: досягнення та перспективи // Вісник Київського університету. — 1997, вип.6.

А. Ю. Мартинов.

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА (ЗУНР) — українська держава, утворена в листопаді 1918 на території Східної Галичини, Закарпаття й Буковини після розпаду Австро-Угорської монархії. Загальна площа близько 70 тис. км². Населення — 6 млн. осіб: українці (переважна більшість), поляки, євреї, німці та ін. Вищу законодавчу владу презентувала Українська Національна Рада (УНРада) під головуванням Є. Петрушевича, вищу виконавчу — Державний секретаріат, сформований 9 листопада на чолі з К. Левицьким. Місцеве управління здійснювали комісари, сільські, міські й повітові ради. За українською мовою законодавчо (лютий 1919) закріплювався статус державної. Національним меншинам надавалося право персональної автономії з пропорційним представництвом в органах влади.

З перших днів проголошення перед ЗУНР постала проблема національної оборони. Збройні виступи польських організацій, розпочаті 1 листопада 1918 у Львові, переросли у польсько-українську війну. 22 листопада польські війська опанували Львовом. Центральні установи ЗУНР переїхали до Тернополя, а наприкінці грудня — до Станіслава (нині м. Івано-Франківськ), де 4 січня 1919 ухвалено Акт злуки з Українською Народною Республікою. Після урочистого проголошення об'єднання обох республік 22 січня у Києві ЗУНР набула назву Західна область УНР. Однак процес утворення єдиної держави залишився незавершеним і галицька республіка продовжувала сам-на-сам стримувати іноземну інтервенцію, спираючися на сформовану в січні 1919 Галицьку армію.

Умови війни набагато ускладнювали вирішення питань внутрішнього життя республіки — соціальних, економічних. Заходами УНРади було

створено правову базу для функціонування органів управління, ухвалено закони про тимчасову організацію судочинства, земельну реформу, шкільництво, восьмигодинний робочий день тощо. Держава взяла під контроль виробництво й продаж нафти і солі — важливих джерел поповнення фінансів, а також торгівлю із сусідніми країнами.

На зовнішньополітичному відтинку ЗУНР добивалася визнання з боку інших держав світу, відкривши свої дипломатичні представництва в Австрії, Угорщині, Королівстві сербів, хорватів і словенців, Німеччині, Італії, Ватикані, за океаном — в США, Канаді, Бразилії — центрах галицької еміграції. У 1919–1920 головним місцем міжнародної діяльності республіки стала Паризька мирна конференція, яка визнала питання Галичини складовою післявоєнного облаштування Європи. З початком засідань конференції ЗУНР виступала у спільній із УНР делегації (потім окремо) з вимогами захисту державних інтересів західних українців й припинення польської окупації їхніх земель.

У січні 1919 з метою врегулювання польсько-українського конфлікту Паризька конференція направила до Львова місію у складі представників Франції, Великої Британії, США та Італії на чолі з генералом Ж. Бартелемі. Висунута нею пропозиція про відведення Галицької армії за демаркаційну лінію, внаслідок чого ЗУНР втрачала частину своєї території разом зі Львовом і нафтодобувним районом Борислава, була відхилена українською стороною. У травні, переймаючися все тією ж метою — досягти перемир'я, вища рада Паризької конференції доручила виробити новий проект спеціальної комісії. На відміну від попереднього він залишав під юрисдикцією ЗУНР бориславські нафтопромисли і в такий спосіб сприяв обопільній згоді про припинення воєнних дій. Однак невдовзі вона була порушена наступом польських збройних сил, посилених прибулою із Франції армією під командуванням генерала Ю. Галлера. На початку червня майже вся територія ЗУНР опинилася під польським контролем, а 25 червня вища рада Паризької конференції дозволила Польщі продовжити просування аж до р. Збруч. Галицька армія змушена була перейти на терени УНР, разом з нею — керівні установи республіки, які розмістилися в м. Кам'янець-Подольському, звідки й здійснювали протягом липня-листопада зв'язки з окупованими районами та іноземними країнами. Тим часом держави Антанти вирішили долю західних околиць ЗУНР: за Сен-Жерменським мирним договором, укладеним ними 10 вересня 1919 з Австрією, Буковину було прилучено до Румунії, а Закарпаття — до Чехословаччини. У жовтні 1919 ЗУНР взяла участь у формуванні спільної з УНР місії на переговори до Варшави, де добивалася — безрезультатно — визнання польським урядом української державності в Галичині. Новий наступ, розпочатий польською армією вглиб України проти більшовиків, змусив керівництво ЗУНР покинути Поділля і

переїхати до Відня і, отже, остаточно перейти на становище екзильного уряду. Укладений у квітні 1920 двосторонній договір між урядом Польщі й Директорією УНР, за яким визнавалося польське управління територією ЗУНР, ще більше віддалив перспективу відновлення української державності в Галичині.

Подальші заходи еміграційного уряду та його дипломатичної місії у Парижі уможливили перенести галицьку справу на обговорення новоствореної міжнародної організації — Ліги Націй. У лютому 1921 рада Ліги задекларувала, що Галичина «лежить поза кордонами Польщі», яка не наділена мандатом для встановлення там своєї адміністрації і є лише «фактичним окупантом Галичини». Відтак питання Галичини було передано на розгляд конференції послів великих держав, позиція яких зумовлювалася прагненням перетворити Польщу на форпост у протистоянні Заходу радянській Росії. Разом з тим звертання ЗУНР до міжнародної громадськості викликали підтримку українських вимог на конгресі прихильників Ліги Націй у Празі та конгресі миру в Лондоні (липень 1922). Проте вирішальну роль у долі ЗУНР відіграли головні західні держави: 14 березня 1923 конференція послів прийняла рішення про прилучення до польської держави Галичини з наданням їй населенню автономії. Наступного дня екзильний уряд ЗУНР виступив із протестом, який направив конференції послів, а також державам світу. Водночас він офіційно заявив про припинення своєї діяльності. Відтоді закрилися всі представництва ЗУНР в інших країнах.

Літ.: Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. — Відень, 1922; Крезуб А. Нарис історії польсько-української війни 1918–1919. — Львів, 1933; Borschak E. L'Ukraine à la conférence de la paix. — Paris, 1938; Стахів М. Західна Україна: Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1919–1923. — Скрантон, 1958–1961, т. 1–6; Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія ЗУНР. — Львів, 1995; Макаруч С. А. Українська республіка галичан: Нариси про ЗУНР. — Львів, 1997; Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. — Львів, 1998; Західно-Українська Народна Республіка: документи і матеріали. — Івано-Франківськ, 2001, т. 1–2; Західноукраїнська Народна республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті. — Львів, 2009.

М. М. Варварцев.

ЗБАРАЗЬКА ОБЛОГА 1649 — облога польської армії у Збаражі (нині місто Тернопільської обл.) козацьким військом на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким за участю загонів кримського хана Іслам-Гірея III. У «Літописі Самовидця» (XVII ст.) характеризується як «война збаражская року 1649», розпочата після наступальних дій козаків під Старокостянтиновом й Меджибожем і втечі поляків до Збаража під захист зведеної тут

у 30-ті роки XVII ст. першокласної фортеці. 30 червня (10 липня) під час підготовки біля неї, за наказом командувача Я. Вишневецького, укріпленого табору українська кіннота разом з татарами здійснила раптовий напад, внаслідок якого найбільших втрат (близько 2 тисяч вояків) зазнали добірні частини польської армії — наймані німецькі піхотинці. У наступних атаках козакам вдалося також розгромити інші — угорські — підрозділи найманців.

З огляду на потужну лінію оборони Хмельницький обрав тактику тривалої облоги. Його полки оточили щільним кільцем Збараж і прилеглий до нього табір, а також зайняли навколишні села, цілком відрізвавши противника від зовнішніх зв'язків та джерел постачання. Козаки широко застосовували методи і засоби фортифікаційної війни — підкопи, підземні вибухи оборонних споруд, пересувні вежі і штурмові драбини. З насипаних на своїх позиціях валів українська артилерія вела обстріл усього простору польського табору. Найбільш запеклі штурми відбувалися 3 (13) липня і 27 липня (6 серпня), завдяки яким територія облоги значно звузилася. Під час боїв особливо відзначився Гадяцький полк під орудою К. Бурляя, тяжке поранення дістав уславлений вінницький полковник І. Богун, загинув полковник С. Морозовецький, подвиг якого увічнила народна пісня про «Мороза, Морозенка».

Зважаючи на катастрофічні втрати і брак провізії, обложені вдалися до мирних перемовин. Але наполягання Хмельницького на повній капітуляції польська сторона вважала неприйнятними і бойові дії продовжилися. Тимчасом на підмогу оточеним вирушив з Варшави король Ян II Казимир на чолі зібраного ним нового 30-тисячного війська. Довідавшись про цей похід, український гетьман зміг непомітно для залоги Збаража відвести свої головні сили і спрямувати назустріч коронному війську біля Зборова, залишивши керувати облогою генерального обозного І. Чорняту.

Закінчення Збараської облоги визначили умови Зборівського договору, який уклали 8 (18) серпня польський король та кримський хан і з яким змушений був погодитися Хмельницький. Козаки і татари зняли блокаду після грошового викупу, який Річ Посполита сплатила ханові за вільний вихід з міста і табору недобитків збараського угруповання своєї армії.

Літ.: Літопис Самовидця. — К., 1971; Podhorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki z Polska w XV-XVIII w. — Warszawa, 1987; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 1995; Грушевський М. С. Історія України-Руси. — К., 1995, т. 8, ч. 3; Мицик Ю. Облога Збаража // Військо України, 1995, № 7–8; Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001.

М. М. Варварцев.

ЗБОРІВСЬКА БИТВА 1649. Одна з битв, що відбулася між українським військом на чолі з Б. Хмельницьким й татарським військом на чолі з кримським ханом Іслам-Гіреєм III, з одного боку, та польською армією — з другого, в роки національної революції 1648-1676. Після вторгнення 30 (20) травня 1649 польських підрозділів на терени Української козацької держави українське й татарське війська перейшли в наступ і 10 липня (30 червня) оточили польську армію в Збаражі. Польський король Ян II Казимир Ваза виступив їй на допомогу і 13 (03) серпня став обозом (близько 30 тис. жовнірів і слуг, 30 гармат) на правому березі р. Стрипа (притока Дністра) біля с. Млинівці (нині село Зборівського р-ну Тернопільської обл.). Б. Хмельницький та Іслам-Гірей III виступили з частиною війська (близько 30–40 тис. українців і 20–25 тис. татар) назустріч противникові. Попереду рухалася кіннота, позаду — піхота з обозом. За задумом гетьмана й хана, татари й відбірні українські кіннотники (усього 25–30 тис. осіб) мали завдати одночасного удару по авангарду й ар'єргарду польського війська під час переправи через Стрипу, скувати його дії та, дочекавшись підходу піхоти, розгромити.

Уранці 15(05) серпня в трьох місцях біля Зборова розпочалася переправа поляків, похідна колона яких розтягнулася щонайменше на 7 км. Одержавши сигнал про переправу церковним дзвоном з міста, гетьман і хан перейшли в наступ. 10-12 тис. вояків (переважно татар) перебралися біля с. Метенів (нині село Зборівського р-ну Тернопільської обл.) на правий берег Стрипи й завдали удару по польському війську з тилу. Були знищені корогви К. Корицького, С. Вітовського та ін. Вцілілі підрозділи тікали до Зборова. В цей час авангард польського війська атакували основні сили союзників (переважно татари) й розгромили його. Увечері битва припинилася. З підходом української піхоти становище польського війська стало критичним (лише вбитими воно втратило 6-7 тис.). Ранком 16 (06) серпня українці й татари розпочали наступ на ворожий табір і Зборів (упродовж дня провели 10 штурмів). Увечері хан вступив у переговори з королем, після проведення яких наполіг на припиненні воєнних дій з боку Б. Хмельницького проти Польщі і уклав з королем договір. Б. Хмельницький змушений був погодитися з умовами цього договору.

Літ.: Fras L. Bitwa pod Zborowem w r. 1649 // Kwartalnik Historyczny, 1932, t. 46, z. 1; Грабовецький В. В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. — К., 1972; Widacki J. Książ Jarema. — Katowice, 1984; Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. — Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1988; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 1993; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1994; Грушевський М. Історія України-Руси, — К., 1995, т. 8, ч. 3;

Сергійчук В. І. Армія Богдана Хмельницького. К., 1996; Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. Воєнні дії 1648–1652 рр. — Дніпропетровськ, 1996, кн. 1; Serczyk W.A. Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651. — Warszawa, 1998; Кравець М. М. Роль Запорізької Січі у визвольній боротьбі українського народу. Вінниця, 1999; Działania militarne w Polsce Południowo–Wschodniej. — Warszawa, 2000.

В. С. Степанков.

ЗБОРІВСЬКИЙ ДОГОВІР КРИМУ З ПОЛЬЩЕЮ 1649. Укладений між кримським ханом Іслам-Гіреєм III і польським королем Яном II Казимиром Ваза після Зборівської битви 1649. Переговори розпочалися в ніч на 16 (06) серпня листом Яна II Казимира Ваза до Іслам-Гірея III й завершилися 18 (08) серпня укладанням договору, текстами якого сторони обмінялися 19 (09) серпня. Договір складався з двох документів: «Пункти трактату з ханом» та «Реверс ханський» («Лист союзний»). Його умови передбачали: укладення «вічної приязні» і надання взаємодопомоги «проти спільного ворога»; зобов'язання Речі Посполитої виплачувати ханові щорічні «упоминки» (різновид данини); виплату викупу в сумі 200 тис. талерів; заборону татарам нападати на землі Речі Посполитої; залишення 40-тис. Війська Запорозького «при давніх вольностях» відповідно до укладеної «з ним окремої угоди»; дозвіл короля на залучення ханом «для допомоги» Війська Запорозького; згоду Речі Посполитої на випас татарами худоби й коней уздовж берегів рік Інгула (прит. Південного Бугу) й Великої Висі (прит. Синюхи, басейн Південного Бугу); звільнення за 200 тис. талерів обложених жовнірів у м. Збаражі та дозвіл татарам брати ясир на українських землях під час повернення до домівок.

Літ.: Historia dyplomacji Polskiej. — Warszawa, 1982, t. 2; Podhorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV-XVIII w. — Warszawa, 1987; Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995, т. 8, ч. 3; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 1995; Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. — Wrocław-Warszawa-Kraków, 1997; Serczyk W. A. Na płonącej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny 1648–1651. — Warszawa, 1998; Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001.

В. С. Степанков.

ЗБРОЙНІ СИЛИ ООН. Формуються відповідно до Статуту Об'єднаних Націй для проведення миротворчих операцій. З цією метою статтею 26 Статуту Рада Безпеки ООН наділена повноваженнями взаємодії з Військово-штабним комітетом. Стаття 47 Статуту зазначає, що цей комітет, який складається з начальників генеральних штабів постійних країн-

членів Ради Безпеки, дає поради щодо підтримання міжнародного миру і безпеки, використання військ, регулювання озброєнь. Однак за час існування ООН він так і не був створений. Натомість оперативне керівництво здійснюють військовослужбовці країн, які беруть безпосередню участь в операціях за згодою всіх конфліктуючих сторін. Вони відповідають за стратегічне керівництво збройними силами, наданими у розпорядження Ради Безпеки ООН. Уперше збройні сили під прапором ООН виконували миротворчі функції в зонах арабо-ізраїльського та індійсько-пакистанського протистояння у 1947–1949. За перші сорок років миротворчої діяльності ООН (1948–1988) здійснено 13 миротворчих операцій. 1988 миротворчі сили ООН відзначено Нобелівською премією миру. Відтоді Рада Безпеки ООН ініціювала ще 33 миротворчі операції. Апогеєм такої діяльності став 1995, коли З.с. ООН нараховували 70 тис. військових. Україна вперше надіслала свої військові підрозділи до З.с. ООН за рішенням Верховної Ради 1992 на територію колишньої Югославії. Від 1999 українські підрозділи перебувають у Косово у складі українсько-польського батальйону. Починаючи з 2000 українські військові залучалися до проведення операцій ООН на Півдні Лівану, Сьєрра-Леоне, Демократичній Республіці Конго. За період 1992–2000 у міжнародних операціях з підтримання миру взяли участь понад 12 тис. солдатів і офіцерів Збройних сил України. У листопаді 2009 за рішенням Ради Національної безпеки та оборони України українські миротворці були направлені до Афганістану.

Літ.: Устав Организации Объединенных Наций. — Нью-Йорк, 1948. Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем. — К., 2005.

А. Ю. Мартинов.

ЗВЕРНЕННЯ ВУЦВК ТА РНК УСРР ДО УСІХ НАРОДІВ І УРЯДІВ ПРО МИРНУ ПОЛІТИКУ УКРАЇНСЬКОГО РАДЯНСЬКОГО УРЯДУ 1920. Прийняте 19 лютого 1920. У зверненні Всеукраїнський центральний виконавчий комітет та Рада народних комісарів УСРР, які були утворені на Третьюму Всеукраїнському з'їзді рад (березень 1919), повідомляли про відновлення своєї діяльності та про припинення існування Всеукраїнського революційного комітету. Робітничо-селянський уряд України складався з представників КП(б)У, Української комуністичної партії (боротьбистів) та Української партії лівих соціалістів-революціонерів (борбистів). Повідомлялося про початок його роботи зі скликання Четвертого Всеукраїнського з'їзду рад, який мав сформувавати остаточний склад уряду й виробити заходи, спрямовані на відбудову народного господарства. Уряд УСРР заявляв про

своє рішення «охороняти незалежність і недоторканність» республіки, висловлював бажання «жити в мирі з усіма народами і державами», закликав їх до встановлення економічних і дипломатичних стосунків з УСРР. Звернення підписали голова ВУЦВК Г.Петровський, голова РНК УСРР Х.Раковський та інші члени уряду.

Літ.: Гражданская война на Украине (1918–1920): Сборник документов и материалов. — К., 1967, т. 2.

А. П. Гриценко.

«ЗЕЛЕНА ПАПКА» ГЕРІНГА — документ, що був розроблений апаратом рейхсмаршала Герінга і опублікований у Берліні в червні 1941 під назвою «Директиви щодо керівництва економікою в новоокупованих східних областях». Мав підзаголовок «Зелена папка». Директиви містили вказівки та розпорядження щодо постачання військ із ресурсів областей, що мали бути захоплені на Сході Європи. Військовим частинам було наказано надавати допомогу господарським установам. «З.п.» також визначала стратегічні завдання і організацію економіки захоплених земель.

За планом «З.п.» Німеччина мала отримати на окупованих територіях якомога більшу кількість продовольства і нафти. Відповідно основна увага приділялася підприємствам сировинної промисловості. Також ставилося завдання відновлення транспорту і шляхів сполучення у безпосередньому співробітництві із організацією Тодта, використання місцевої робочої сили. Згодом окупанти збиралися відновити, переважно у південних областях, виробництво товарів широкого вжитку.

Реалізація засад «З.п.» в Україні розпочалась вступом фашистських військ на її територію 1941. Українські землі були розділені на рейхскомісаріат «Україна» (створений 20 серпня 1941 на території Волинської, Ровенської, Кам'янець-Подільської, Житомирської, Київської, Полтавської, Кіровоградської, Дніпропетровської, частини Вінницької, Миколаївської, Херсонської і Запорізької областей та Криму), дистрикт «Галичина» (створений 22 липня 1941, до якого увійшли землі сучасних Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей) і Трансністрію (створена 30 серпня 1941, увійшли окремі райони Вінницької, Одеської, Миколаївської областей), що знаходилася під керівництвом цивільної управи Румунії як союзника Німеччини. Статус території Донбасу, що умовно виділялася в окремий промисловий район, з огляду на його виробничу специфіку і те, що цей регіон під час війни перебував на становищі близького тилу німецької армії, не був чітко визначений.

Для організації господарської діяльності в регіонах створювалася відповідна інфраструктура. У рейхскомісаріаті «Україна» з перших місяців його існування діяли господарський штаб, підпорядкований безпосередньо

рейхскомісарові і підзвітний Східному штабові економічного керівництва, мережа банківських і кредитних установ, система оподаткування. На вищі та середні адміністративні посади призначалися тільки вихідці з рейху або місцеві фольксдойче. Одночасно з використанням місцевих виробничих потужностей для постачання частин вермахту окупаційна влада займалася вивезенням до Німеччини промислової сировини, зокрема, залізної і марганцевої руди.

Передбачена «З.п.» система експлуатації місцевих ресурсів діяла впродовж 1941–1944 і завдала великих збитків економіці України.

Літ.: Леонтьев А. «Зеленая папка Геринга» — М., 1942; Коваль В. С. В роки фашистської навали (Україна в період Великої Вітчизняної війни). — К., 1963; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів — К., 1963; Дашичев В. «Совершенно секретно. Только для командования». Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы. — М., 1967; Загорулько М. М. Юденков А. Ф. Крах плана «Ольденбург» (о срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР). — М., 1980; Bonusiak W. Polityka ekonomiczna III Rzesze na okupowanych obszarach ZSRR (1941–1944). — Rzeszów, 1981; Директивы по руководству экономикой во вновь оккупированных восточных областях («Зеленая папка») // Военно-исторический журнал, 1991, №№ 4, 5; Ветров І. Г. Економічна експансія «третього рейху» та промисловість України в роки Другої світової війни. — К., 1999.

І. О. Афоніна.

ЗЛУЧЕНИЙ УКРАЇНСЬКО–АМЕРИКАНСЬКИЙ ДОПОМОГОВИЙ КОМІТЕТ (United Ukrainian American Relief Committee) — українська міжнародна громадська організація у Філадельфії (шт. Пенсільванія, США). Створена у червні 1944 Конгресом українців Америки з метою надання матеріальної допомоги українцям в Україні та діаспорі. У перші роки після Другої світової війни діяльність ЗУАДК через його європейське представництво зосереджувалася переважно на допомозі українським «переміщеним особам» і біженцям, які опинилися в Німеччині та Австрії, та переселенні їх за океан. Фінансову основу ЗУАДК становили кошти міжнародних організацій, добровільні пожертви установ, організацій та окремих осіб української діаспори. Заходами комітету до США переселилося близько 50 тис. осіб, понад 3 тис. натуралізувалися в Німеччині. Наприкінці 1950-х більшість бажаючих емігрувала з Німеччини до США і діяльність ЗУАДК в Європі помітно ослабла. З кінця 1980-х головну увагу він приділяє допомозі українцям в Україні та новим емігрантам.

Літ.: Звідомлення злученого українсько–американського допомогового комітету: З діяльності в Західній Європі за 1948 рік. — Мюнхен, 1949; Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні. — Мюнхен, 1985, т. 1.

О. С. Кучерук.

«**ЗОВНІШНІ СПРАВИ**» — науковий журнал. Заснований в Києві в січні 2009. Співзасновники видання — Міністерство закордонних справ України, Дипломатична академія України при МЗС України, Державне підприємство «Журнал Міністерства закордонних справ України «Політика і час». Виходить щомісяця.

Втім, видання має довгу історію. Найперший попередник журналу мав назву «Блокнот агітатора // Видавництво ЦК КП(б)У «Радянська Україна». Це був громадсько-політичний журнал ідеологічного відділу ЦК Компартії (більшовиків) України, видавався в Києві двічі на місяць українською і російською мовами. Починаючи з січня 1941 року, журнал виходив у світ під назвою «На допомогу агітатору» як орган Центрального Комітету і Київського обкому КП(б)У. У 1941 році вийшло двадцять три номери журналу. Під час німецько-фашистської окупації України 1941–1943 не видавався. 1944 видання відновилося під попередньою назвою «Блокнот агітатора»: у цей рік вийшло шість номерів журналу; з 1945 по 1950 виходило по двадцять чотири номери на рік. У липні 1969 щомісячник отримав назву «Під прапором ленінізму». Незмінним залишався ідеологічний наставник — ЦК КПУ, який опікувався виданням до 1991. Журнал пропагував ленінську теоретичну спадщину, висвітлював практику комуністичного будівництва в СРСР, боротьбу КПРС за зміцнення міжнародного комуністичного й робітничого руху тощо. У цей період своєї історії видання, з одного боку, відзначалося надзвичайною заідеологізованістю, з іншого, мало можливість залучати науковців, оскільки публікації на його сторінках зараховувались Вищою Атестаційною Комісією як наукові. Починаючи з 1992, з другого номеру (1273), засновниками журналу були Міністерство закордонних справ України, Міністерство зовнішніх економічних зв'язків України та трудовий колектив редакції. З вересня-жовтня цього ж року (№ 1280–1281) засновниками журналу виступають лише МЗС України та трудовий колектив редакції.

Правонаступником «Під прапором ленінізму» став журнал «Політика і час» (свідоцтво про реєстрацію 9 червня 1994), а єдиним засновником видання виступило МЗС України. Тематична спрямованість журналу була пов'язана з висвітленням питань зовнішньої політики України, зовнішньо-економічних зв'язків, проблем розвитку міжнародних відносин і світової економіки, суспільно-політичного і духовного життя України, діяльності України в міжнародних організаціях.

Нинішній формат наукового журналу «Зовнішні справи» — спадкоємця «Політики і час» — спроба зробити зовнішню політику справою експертів, науковців та всіх тих, хто нею цікавиться, донести нестандартні наукові ідеї до широкого загалу читачів. У складі редакційної колегії працюють дипломати та вчені-міжнародники. На його сторінках висвітлюються історія української дипломатії, досвід і практика діяльності дипломатичної служби незалежної України та зовнішня політика іноземних держав, сучасні тенденції та актуальні проблеми міжнародних відносин і міжнародного права.

За своїм змістом він, по суті, перетворився на дієвий дискусійний майданчик, на якому кращі теоретики та практики стратегії і тактики міжнародних зносин та зовнішньої політики обговорюють оптимальні варіанти пошуку місця України у сучасному глобалізованому світі.

С. В. Віднянський, Л. В. Янчук.

ЗОЛОТА ОРДА (Улус Джучі) — держава степового імперського типу, рах nomadica, що існувала від близько 1240 до 1502 в степовій зоні Східної Європи (включно з українськими землями), Центральної Азії та Західного Сибіру. Утворилася в результаті монгольських завоювань 20–40-х рр. 13 ст. За монгольською традицією, вважалася частиною єдиної імперії нащадків Чингізхана і називалась улусом (вотчиною) Джучі, старшого сина Чингізхана, не маючи спеціальної самоназви. Управління улусом здійснювали прямі нащадки Джучі. Назва «Золота Орда» закріпилася за нею в московських літописах з 16 ст. як пам'ять про золоте шатро ханської ставки (орди). Самі ж хани З.О. з кінця 14 ст. почали титулувати себе «великими ханами» або ханами «Великої Орди», де слово «великий» відповідно до степової політичної термінології було метафорою суверенності, верховності. В східних літописних джерелах улус Джучі називався Дешт-і-Кипчак, Білою ордою (Ак-орда) та Синьою ордою (Кок-орда). Поплутаність назв була почасти пов'язана із внутрішнім поділом З.О. на два найвпливовіші крила — улуси нащадків двох синів Джучі — Батия та його старшого брата Орда-Ічена.

З.О. поділялася на улуси між п'ятьма синами Джучі: Батием (Поволжя, Подоння, Північний Кавказ), Берке (наслідував верховну владу і, відповідно, улус Батия), Орда-Іченом (Центральна Азія), Шибаном (Приуралля та Західний Сибір), Моголом (Придніпров'я та Крим). Кожен із синів, крім Берке, став родоначальником молодших династій, проте старшинство разом із правом на ханство зберігалось за нащадками Батия (Батуїдами) до їх вигнання 1359; відтоді право на ханство перейшло до Ордаїдів, що правили Кок-ордою.

Серед інших улусів чингізидів З.О. проіснувала найдовше. Головним її зовнішньополітичним суперником була монгольська держава Ільханів у Персії (нині Іран), з якою точилася боротьба за Закавказзя та Хорезм (історчна область в Середній Азії, в нижній течії р. Амудар'я). Але з розпадом останньої 1335 основну загрозу територіальній цілісності становили проблеми внутрішнього устрою.

За степовими правилами улус Батия був правим («білим») і «старшим» крилом імперії. Там же спочатку знаходилася і столиця м. Сарай (татар. «сарай» — «палац»; Старий Сарай), під кінець 13 ст. столицю було перенесено до м. Сарай ал-Джедід (Новий Сарай). Лівим і «молодшим» крилом була Кок-орда («синя орда») із центром у м. Сигнак (руїни міста лежать за 18 км на північний схід від залізничної станції Тюмень-Арик, Казахстан). З метою організації ополчення та збирання податків населення З.О. було поділене також за десятковою системою на десятки, сотні, тисячі й десятки тисяч (тумени, тьми). Тисячники і темники були улусними беками. Виділення улусів (поступово їх кількість в З.О. зросла до 17) було незмінною степовою традицією. Спадковість пожалувань, однак, давала можливість їхнім правителям зосереджувати у своїх руках значні ресурси, щоб, зрештою, висувати претензії на окремішність. Першим це зробив Ногай, онук Могола, улус якого охоплював найзахідніші території З.О., включно з Кримом і нижнім Подунав'ям. Але Ногай зазнав поразки і загинув у протистоянні з ханом Тохтою.

Руські князівства входили до складу З.О. на традиційному для степових імперій становищі підневільних конфедератів. Їхніми головними зобов'язаннями були: сплата податків, мит, утримання доріг і пошти, надання допоміжного війська. Беззастережна воєнна перевага монголів давала їм змогу обмежити свою адміністрацію в Русі намісниками та всілякими митниками, з якими співпрацювали місцеві еліти. У внутрішньому житті зберігалася широка автономія князівств і церкви. Скасування інституту баскаків, що, очевидно, було заходом централізації монгольської держави (баскаки походили з вищої монгольської знаті й були тісно пов'язані родинними зв'язками з улусними беками) за хана Узбека (1312–40), дало можливість руським князям, передусім правителям Великого князівства Московського, поставити під свій контроль значні податкові ресурси Північно-Східної Русі, це стало підґрунтям зростання політичної ваги князівства та його військової потужності в 30–70-х рр. 14 ст.

Вищу владу З.О. представляли хан (абсолютний правитель) та курултай (степовий репрезентативно-дорадчий орган, що мав право затверджувати нового хана). Беклярібек («бек над беками») зосереджував у своїх руках переважно воєнно-адміністративні повноваження, а візир — адміністра-

тивно-економічні і керував роботою уряду — дивану. Уряд, у свою чергу, наглядав за збиранням податків через розгалужену мережу митників та інших чиновників.

Основу економічної могутності центральної влади, окрім значних надходжень від податків та данини з Русі, становили митні прибутки від міжнародної торгівлі, переважно тканинами та іншими люксовими (коштовними) товарами (шовк, зброя, китайська порцеляна, ювелірні прикраси). З.О. мала вигідне геополітичне положення, контролюючи водні (через Крим, Новий і Старий Сараї) та сухопутні (через Львів, Новий і Старий Сараї і Хорезм) шляхи між Західною Європою, з одного боку, Єгиптом, Китаєм, Індією та Персією — з іншого. З власних ресурсів, що представляли інтерес для міжнародної торгівлі, З.О. постачала на ринок хутра, рабів, мисливських птахів. Ремісничє ж виробництво обслуговувало переважно потреби місцевого ринку. Задля налагодження торгівлі із Середземномор'ям хани З.О. уклали договори з мамлюцьким Єгиптом (1260), Візантією (1268) та сельджукідами Румського султанату про безперешкодне сполучення і торгівлю, а також дозволили італійським містам, головню Генуї та Венеції, заснувати свої торгові факторії та міста на північночорноморському узбережжі, в Приазов'ї, Передкавказзі і навіть у Сараї. З постановням Османської імперії та посиленням генуезьких колоній у Криму хани З.О. в 40–50-х рр. 14 ст. намагалися завоювати Азербайджан з метою одержання обхідного шляху в Середземномор'я, але невдало. Облога Кафи військами хана Джанібєка 1346 поклала початок епідемії «чорної смерті» (чуми) в Європі (1347–53).

Прибуткова й жвава транзитна торгівля, що підтримувалася по всій території Монгольської імперії, стимулювала надшвидкий розквіт міст, у тому числі і нових, на караванних шляхах.

Правління Узбека, а потім його сина Джанібєка (1341–57) та онука Бірдібека (1357–59) стали роками вищого злету могутності З.О. В наступний період розпочався занепад ханської влади, що було зумовлено, насамперед, вигасанням династії нащадків Батия, а також особливостями степового принципу тронаслідування, що визнавав насильство законним засобом досягнення влади. Послаблення центрального уряду в Сараї було спричинене також занепадом від 1340-х рр. міжнародної торгівлі внаслідок розпаду чингизідських держав у Персії, Центральній Азії, Монголії, а також вигнання монголів з Китаю в ході повстання «червоних хусток» 1351–68. Це порушило безпечне сполучення в Євразійському степу й привело до переорієнтації товарообігу в напрямку північ-південь. Виникнення нових торговельних шляхів стимулювало зростання периферійних ринкових центрів, таких як Казань (нині столиця Татарстану, РФ), Москва, що орієнтувалися на торгівлю головним чином із Хорезмом і Персією, та

спричинило піднесення Астрахані (нині місто в РФ) як транзитного центру. В Дунайсько-Дніпровському межиріччі налагодився торговий шлях між Константинополем та Балтикою, що проходив через Львів, Кафу й Тану (середньовічне місто в районі сучасного м. Азов). Усе це підштовхувало Велике князівство Литовське до експансії на південь, яка полегшувалася через обезлюднення українського степу внаслідок відкочування сил Ногая на схід та південь і втрат населення від «чорної смерті». Перемога литовських сил у Синьоводській битві 1362 призвела до втрати З.О. цих земель. Економічне посилення Великого князівства Московського на тлі нескінченної боротьби за трон у З.О. також мало воєнно-політичні наслідки, що проявилися в перемозі московських військ у Куликовській битві 1380.

Короткочасна стабілізація З.О. наприкінці 14 ст. була пов'язана з правлінням хана Тохтамиша (1380–95), який, зокрема, відновив контроль центральної влади над Хорезмом, поновив підданство Північно-Східної Русі, нормалізував стосунки з генуезькою Кафою. Проте інтереси в Хорезмі призвели до зіткнень Тохтамиша з еміром Тимуром, який захопив владу в улусі Чагатая й утворив потужну воєнну імперію з центром у м. Самарканд (нині місто в Узбекистані). Внаслідок успішних походів 1391–92 на Кавказ та 1395 у Дешт-і-Кипчак Тимур анексував Хорезм, вигнав Тохтамиша з ханства і розорив торгіву мережу З.О. Тохтамиш знайшов прихисток у Литві, залишивши трон своїм дітям, яких насправді контролював могутній темник і ставленик Тимура бек Едигей. Спроби великого князя литовського Вітовта продовжити експансію за рахунок З.О. були зірвані внаслідок поразки на р. Ворскла 1399 від сил Едигея. Пізніше Вітовт підтримав чингізідський рід Гіреїв у його спробах утвердитися в Криму.

Ослаблення центральної влади в З.О. привело до утворення Сибірського ханства в 1420-х рр. та посилення в 1430-40-х рр. улусів з центрами в Казані та Солхаті (нині м. Старий Крим), стимулювало експансивність і домагання Великим князівством Московським самостійності. В 1440-х рр. усамотійнюється Ногайська орда, а в 1460-х утворюються Казахське та Узбецьке ханства. Прагнучи відстояти свою окремішність від З.О., правителі Солхату й Великого князівства Московського водночас переслідували мету оволодіти всією золотоординською спадщиною. Спроби військових акцій ханів «Великої Орди» проти Кримського ханства (1456), Москви (1472) провалилися, але підштовхнули кримського хана Манглі-Гірея I та великого князя московського Івана III Васильовича до укладення стратегічного союзу проти З.О. Наслідком спільних дій союзників стала поразка хана Ахмата в поході на Москву 1480. Кримський хан Манглі-Гірей I 1502 захопив ставку останнього хана Сейїд Ахмета (помер 1506 у Литві). Ця перемога поклала кінець З.О., давши кримським ханам законні підстави присвоїти імператорський титул падишаха.

З.о. справила величезний політичний вплив на країни Східної Європи, наймасштабнішим його наслідком стало виникнення Російської держави, а відчутним фактором перебігу подій на півдні Східної Європи тривалий час, принаймні до останньої чверті 18 ст., стало Кримське ханство.

Літ.: Hammer–Purgstall J. von. Geschichte der goldenen Horde in Kiptschak, das ist: der Mongolen Rusland. — Pesth, 1840; Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — СПб., 1884, т. 1; М.-Л., 1941, т. 2; Spuler В. Die Goldene Horde. — Leipzig, 1943; Греков Б. Д., Якубовський А. Ю. Золотая Орда и ее падение. — М.-Л., 1950; Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды // Ученые записки Мордовского государственного университета. — Саранск, 1960, т. 11–А; Закиров С. Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом (XIII–XIV вв.). — М., 1966; Федоров-Давыдов Г. А. Общественный строй Золотой Орды. — М., 1973; Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. — М., 1985; Шабильдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1987; DeWeese D. Islamization and native religion in the Golden Horde. Baba Thkles and Conversion to Islam in historical and epic tradition. — Pennsylvania state university, 1994; Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001.

О. І. Галенко.

I

ІЗМАЇЛ — місто Одеської обл., розташоване на лівому березі Кілійського гирла Дунаю за 80 км. від Чорного моря. Населення 77 тис. осіб (2008).

У 12 ст. на місці сучасного І. існувала генуезька колонія, від 14 ст. — слов'янське селище Сміл у складі Молдавського князівства. Наприкінці 15 ст. Османська імперія перетворила його на свій опорний пункт для боротьби проти запорозьких козаків у Придунав'ї. 1595 козацькі загони на чолі з гетьманом Г. Лободою і С. Наливайком захопили Сміл. Після повернення турки спорудили тут фортецю, назвавши її І. Проте і вона не витримувала навальних атак запорожців, які оволодівали нею 1609 і 1621.

Від 2-ої половини 18 ст. І. стає одним із ключових місць у протистоянні між Російською та Османською імперіями. 26 липня 1770 під час війни 1768–74 російська армія при підтримці запорожців взяла під контроль І., примусивши турецьку залогу (близько 20 тис. вояків) поспішно залишити її. За Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774 І. повернуто Порті, яка відтоді розгорнула в ньому масштабні фортифікаційні роботи під керівництвом німецьких і французьких інженерів. Унаслідок цього тут постала одна із найпотужніших в Європі фортець (за оцінками тогочасних військовиків, «непрístupна»), оперізнана більш як шестикілометровим валом у 8 метрів заввишки і глибоким ровом, наповненим водою. Під час російсько-турецької війни 1787–91 в І. отаборилося 35-тисячне військо під орудою досвідченого полководця Айдозлі Махмет-паші. Призначений командувати зосередженими біля фортеці російськими частинами генерал-аншеф О. Суворов надіслав ультиматум про її добровільну здачу впродовж 24 годин. Однак ця вимога була відхилена турецькою стороною. 11 грудня після інтенсивного бомбардування розпочався штурм І., в якому брали участь 30 тис. вояків. У їх складі разом із полками російської регулярної армії були чорноморські козаки на чолі з генерал-майором Дж. Де Рібасом, колишнім підданим Неаполітанського королівства. Наступ забезпечувала очолена кошовим отаманом А. Головатим козацька флотилія, з човнів якої десантувалися штурмові підрозділи. Упродовж 10-годинної битви турецька залога зазнала цілковитого розгрому, втративши 26 тис. убитими і 9 тис. полоненими, 245 гармат, 30 суден. Утрати наступаючих: 2 тис. вбитих і близько 3 тис. поранених. Падіння Ізмаїлу набуло великого резонансу в Європі, а в столиці Порті, Константинополі, спричинило народне повстання. Османська імперія змушена була піти на перемовини із російською стороною, що завершилися Ясським мирним договором 1791, за яким І. повертався під турецьку владу.

14 вересня 1809, у період війни Росії проти Туреччини, І. був захоплений військами під командуванням генерала П. Багратіона і за Бухарестським договором 1812 приєднаний до Російської імперії. У 1820-х рр. у ньому з'явилася цивільна адміністрація — магістрат, дума, інші установи. 1830 утворено Ізмаїльське градоначальство. Пожвавилось торговельне судноплавство, почалася забудова міста особняками дворян і купців.

За умовами Паризького трактату 1856, яким завершилася Кримська війна, І. знову перейшов під турецьке управління, що тривало аж до війни 1877–78, коли російське військо взяло його штурмом 13 квітня 1877. Укладений 1878 Берлінський трактат остаточно визначив приналежність І. до Російської імперії.

Від 1-ої пол. 19 ст., залишаючись військовим форпостом, І. виступає осередком міжнародних торговельних зв'язків на перетині річкових і морських шляхів Південно-Східної Європи. Важливим важелем його розвитку став порт, що спеціалізувався головним чином на експорті зерна. У середині 19 ст. звідси щороку вивозили на зарубіжні ринки 330–340 тис. чвертей пшениці. 1898 ізмаїльський експорт, в якому переважало зерно (головно кукурудза), досяг 8 млн. пудів вартістю 2,5 млн. рублів. Водночас імпорт товарів загальною вагою 700 тис. пудів обчислювався 200 тис. руб. В І. проводилися два щорічні ярмарки, що збирали понад 10 тис. осіб, включно з іноземними комерсантами. Найвпливовішою верствою в місті стало купецтво. Після запровадження 1831 гільдійського устрою в Бессарабії І. налічував понад 200 купців усіх трьох гільдій, а в 1838 — вже 285. Найбільша питома вага у товарообігу припадала на торговців-судновласників, операції яких сягали країн Центральної й Південної Європи та Близького Сходу.

У цей період населення І. зростало за рахунок українських і російських поселенців, а також вихідців із турецьких володінь на Балканах — греків, болгар, молдаван, албанців. На початку 20 ст. тут налічувалося 22 тис. жителів, професійні заняття яких були пов'язані переважно з роботою в порту, на суднах, рибних промислах. Від початку 1830-х рр. в І. діяв цех вільних матросів, що обслуговував морські й річкові рейси. У місті виникло власне суднобудування — баркасів, човнів тощо.

У 19 — на початку 20 ст. прикордонне становище І. широко використовували громадсько-політичні рухи в Росії і Україні для зв'язків із зарубіжними центрами визвольної боротьби, транспортування на терени імперії нелегальної літератури. 1869–71 у місті жив і учителював болгарський поет Х. Ботев, який водночас займався конспіративно-революційною діяльністю на доручення патріотичних організацій своєї країни. В І. також працював один із фундаторів професійної музичної культури Румунії, композитор і хоровий диригент, українець за походженням Г. Музическу.

Після розвалу Російської імперії на початку 1918 І. був окупований Румунією. Перебування міста під її владою припинилося у червні 1940, коли, відповідно до умов радянсько-румунського врегулювання питання про Бессарабію, воно увійшло до складу УРСР. На початку Великої Вітчизняної війни, після запеклих боїв протягом місяця, І. захопили румунські війська. Його визволення відбулося під час Яссько-Кишинівської наступальної операції Радянської армії в серпні 1944. Цього ж року тут постало Дунайське державне пароплавство, що розпочало свою діяльність з обслуговування потреб фронту, здійснивши зокрема доставку 25 тис. т боєприпасів і продовольства для партизанів Югославії.

У повоєнні роки І. відновлювався як головна перевалочна база радянських вантажів на Дунаї — металу, вугілля, руди, будівельних матеріалів, збіжжя. Першими основними контрагентами І. стали балканські країни та Австрія. Протягом подальших десятиліть його торговельне судноплавство обійняло понад 50 країн Європи, Азії, Африки. До участі у зарубіжних зв'язках приєдналися промислові підприємства міста, в тому числі консервний комбінат, рибний завод, продукція яких неодноразово відзначалася на ярмарках і виставках у Празі, Марселі та інших містах. У 21 ст. Ізмаїл продовжує відігравати роль найбільшого українського порту на Дунаї.

Літ.: Орлов Н. А. Штурм Измаила Суворовым в 1790 году. — СПб., 1890; Жуков В. И. Города Бессарабии 1812–1861 годов. — Кишинев, 1964; Історія міст і сіл УРСР: Одеська область. — К., 1969; Марчук Ю. І., Тичина А. К. Ізмаїл: Історичний нарис. — Одеса, 1997.

М. М. Варварцев.

ІЗРАЇЛЬ, Держава Ізраїль (Yisra'el, Isrā'il, Medinat Yisra'el) — близькосхідна держава в західній частині Азії, у Східному Середземномор'ї. Територія — 20,8 тис. км² (разом із територіями, приєднаними під час арабо-ізраїльської війни 1948–49). Столиця (згідно з рішенням кнесету Ізраїлю, яке Рада Безпеки Організації Об'єднаних Націй у резолюції № 478 визнала таким, що «не має законної сили») — м. Єрусалим. Головний економічний і культурний центр — м. Тель-Авів. Адміністративно-територіальний поділ — 6 округ. Населення — 7,3 млн осіб (2007). Етнічний склад: євреї — 80,1%, інші — головним чином араби. Офіційні мови — іврит та арабська. Державна релігія — іудаїзм, поширені також іслам, християнство та інші. Літочислення ведеться за місячним календарем.

І. є парламентською республікою. Конституції не має, її замінюють окремі конституційні закони. Законодавча влада представлена однопалатним парламентом — кнесетом (120 депутатів), який обирається за партійними списками на 4 роки і формується за системою пропорційного представництва. Главу держави — президента — обирає кнесет терміном на 7 років.

Президент призначає прем'єр-міністра (традиційно ним стає лідер партії, що здобула більшість голосів на парламентських виборах), який формує кабінет міністрів і фактично керує країною.

I. — член Організації Об'єднаних Націй (з 1949) та інших міжнародних організацій.

В Ізраїлі релігія не відокремлена від держави: питання особистого статусу громадян перебувають у віданні релігійних судів. Проте юрисдикція рабинів стосується тільки шлюбу, поховання, релігійних традицій, питання статусу іммігрантів. Проблемами іудаїзму опікується міністерство релігії та колегія рабинату. Послідовники інших конфесій підпорядковуються керівництву своїх релігійних організацій.

Утворенню держави I. передувала активна діяльність Всесвітньої сіоністської організації, яка виникла 1897 і мала на меті заснування єврейської держави на території Палестини. 1920 Ліга Націй надала Великій Британії мандат на управління Палестиною. Проголошення в листопаді 1917 декларації А.-Дж. Бальфура, міністра закордонних справ Великої Британії, відкрило шлях єврейській колонізації Палестини. Це спричинило єврейсько-арабське протистояння. Після закінчення Другої світової війни ситуація в цьому регіоні остаточно вийшла з-під англійського контролю, що змусило Велику Британію звернутися в лютому 1947 до ООН з проханням розглянути палестинське питання.

Ізраїль утворено 14 травня 1948 на підставі резолюції № 181 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1947 про скасування британського мандату на управління Палестиною й поділ її території на дві незалежні держави: єврейську й арабську. Єврейській державі відводилася територія в 14,1 тис. км², арабській — 11,1 тис. км². Єрусалим виділили в самостійну адміністративну одиницю з міжнародним статусом. Арабські держави не визнали цього рішення. 15 травня 1948 війська Єгипту, Йорданії, Лівану, Сирії, Саудівської Аравії, Ємену й Іраку оголосили війну I. Розпочалася арабо-ізраїльська війна 1948-49, в ході якої I. приєднав 6,7 тис. км² території, передбаченої для утворення арабської держави. З цих земель було вигнано близько 950 тис. арабів, що призвело до виникнення проблеми палестинських біженців та стало причиною перманентного арабсько-ізраїльського протистояння. Періоди загострення позначилися низкою війн: Суецька криза 1956, Шестиденна війна 1967, Війна Судного дня 1973, військова операція «Мир Галілеї» 1982.

У перші дні незалежності фінансова допомога єврейської діаспори дала змогу не тільки утвердитися Державі I., а й перемогти у війні 1948–49. Нині I. отримує майже половину фінансової підтримки (близько 3 млрд дол. США на рік), яку виділяють США для іноземних країн. Більшість цих коштів йде на потреби ізраїльської армії.

1991 в Мадриді (Іспанія) розпочався процес мирного врегулювання близькосхідного конфлікту. 1993 у Вашингтоні (США) були підписані документи про взаємовизнання І. та Організації визволення Палестини. Процес мирного врегулювання відбувається за схемою «мир в обмін на території» й передбачає виведення І. військ з окупованих арабських територій та визнання держави І. і гарантії безпеки з боку арабських держав. Головним посередником у врегулюванні близькосхідного конфлікту виступає так званий близькосхідний квартет — США, Російська Федерація, Європейський Союз та ООН.

Серед основних проблем, які постають перед державою І., є абсорбція (лат. *absorptio* — поглинання) іммігрантів. Однак близькосхідний конфлікт спричинив процес реїміграції — масового виїзду євреїв з І. переважно до США та країн Західної Європи. Зокрема, до 1995 з України в І. виїхало понад 500 тис. євреїв, але згодом чисельність українських євреїв в І. скоротилася майже на 200 тис.

Українські євреї відіграли велику роль у творенні та розвитку І. На етнічних українських землях народилися й жили лідери світового сіоністського руху І.-Л. Пінкнер, Б. Горохов, В. Жаботинський. З України походять другий президент Ізраїлю Іцхак Бен-Зві (1884–1963), прем'єр-міністр Голда Меїр (1898–1978), міністр закордонних справ Моше Шарет, голова кнесету Шевах Вайс, засновник індустрії Ізраїлю А.Шенкар та ін.

Держава І. визнала незалежність України 25 грудня 1991, а вже наступного дня були встановлені між ними дипломатичні відносини. В жовтні 1992 в м. Тель-Авів відкрилося посольство України. На початку 1993 почало функціонувати посольство І. в Києві.

Україну та І. поєднує низка двосторонніх угод, зокрема, «Спільна декларація про поглиблення й подальший розвиток взаємовідносин, партнерства та співробітництва між Україною і Державою Ізраїль» (1996); міждержавні угоди про морську торгівлю і судноплавство, про співробітництво між інститутами стандартів двох країн, програма наукового співробітництва.

1999 товарообіг між двома країнами становив 240 млн дол. США і від 2003 набуває стабільну тенденцію до зростання. Основу українського експорту до І. складають чорні метали, зернові культури, продукти харчування, деревина. З І. Україна імпортує гуму, пластмаси, дорогоцінне каміння, машини та устаткування, продукцію хімічної промисловості, овочі й фрукти (головним чином цитрусові).

Нині в І. проживає понад 300 тис. вихідців з України, переважна більшість яких переїхала у 1990-х рр. Діють їхні земляцькі об'єднання, товариство українсько-єврейських зв'язків, Асоціація українських студій, до якої увійшли близько 300 учених. 1994 в Єрусалимі відкрито першу українську бібліотеку ім. Блумфілда (співзасновники — Центральна

наукова бібліотека ім. В. Вернадського НАН України та Інститут історії, філософії і регіональних студій Єврейського університету). Розвиваються мистецькі зв'язки.

Приблизно 35 тис. етнічних українців — членів змішаних сімей — є громадянами І. В Хайфі 2001 було створено Об'єднання українців в Ізраїлі, яке є першим офіційно зареєстрованим осередком українців на Близькому Сході.

Від 1994 в кнесеті та у Верховній Раді України діють парламентські асоціації дружби «Ізраїль–Україна» та «Україна–Ізраїль».

Літ.: Факты об Израиле. — Иерусалим, 1995; Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1997; Сайгакова Л. О. Українсько-ізраїльські відносини 1991–1997. — Одеса, 1998; Троцинський В. П., Шевченко А. А. Українці у світі. В кн.: Україна крізь віки. — К., 1999, т. 15; Крюков А. А. Израиль сегодня. — М., 2000; Миграционные процессы и их влияние на израильское общество. — М., 2000; Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003) / Відп. ред. С. В. Віднянський. — К., 2004.

М. С. Бур'ян, Я. Л. Шолох.

ІНДІЯ, Республіка Індія (Bhārat, Republic of India) — держава в Південно-Східній Азії на півострові Індостан. Територія 3 287 263 км². Населення — 1 млрд. 131 млн. (2007). Столиця — м. Делі. За формою державного устрою — федерація, складається з 22 штатів та 9 союзних територій. Глава держави — президент, який реалізує виконавчу владу. Законодавчу владу здійснює двопалатний парламент у складі Народної палати та Ради штатів.

І. — одна з найдавніших держав світу. Великі державні утворення існували на її півночі ще в 1 тис. до н.е. На межі н.е. виділялися держави, розташовані на півдні Індостану, — Магатха, Шриваджайя. В 4 ст. до н.е. в І. формується буддизм як альтернатива кастовій релігії — індуїзму. У 8 ст. н.е. на північ І. просуваються мусульмани, які створюють Делійський султанат. В 9–14 ст. територія І. була поділена майже на сотню дрібних та відносно великих держав. Кастова система та релігійна різноманітність країни посилювали її децентралізацію. Після відкриття в 1498 португальським мандрівником Васко да Гамою морського шляху до І. розпочалася її західна колонізація. В середині 19 ст. І. стала колонією Великої Британії. Під час Першої і Другої світових війн була на боці англійців. В першій половині 20 ст. боротьбу за незалежність країни очолив Індійський національний конгрес. Його лідер Махатма Ганді став ідеологом руху ненасильницького опору колонізаторам. 15 серпня 1947 Британська І. за релігійною ознакою була поділена на дві держави — переважно індуїстську

I. та мусульманський Пакистан. Відтоді протистояння між ними дестабілізує ситуацію в Південній Азії. Від 1948 I. та Пакистан ведуть боротьбу за контроль над штатом Джамму і Кашмір. 1950 I. офіційно стала республікою та вийшла з Британської співдружності націй. Впродовж 1947–1997 політичний курс країни визначав (з перервою у 1977–1980, коли влада належала індуїстській партії «Бхаратія джаната») Індійський національний конгрес. Починаючи з 1997 ці дві партії частіше змінюються при владі. Від 1998 I. є державою, яка володіє ядерною зброєю. У 21 ст. вона стала світовим лідером програмних комп'ютерних технологій.

На руських землях історична інформація про I. з'явилася після подорожі Афанасія Нікітіна (15 ст.), який опублікував свої враження у творі «Ходіння за три моря». Суттєве значення для рецепції індійської культурної традиції в Україні мала діяльність вихідця з дворян Чернігівської губернії, військовика Якова Попова (1844–1918). Перебуваючи в Індії, він ознайомився з філософським вченням Свамі Вівекананди і в 1906–1914 опублікував свої переклади «Карма йоги», «Бхагата йога», «Джаяна йога». Помітний внесок у популяризацію індійської культури зробили Іван Франко та Леся Українка. У 19 ст. відомими індологами були вихідці з України I. Срезневський, М. Лукін, О. Баранников, Д. Овсянников-Куліковський, П. Ріттер.

Вагомий внесок у створення системи епідеміологічного захисту в I. зробив Володимир Хавкін (1866–1930) — випускник Новоросійського (Одеського) університету і співробітник Інституту Л. Пастера в Парижі. Його зусиллями в Бомбеї було відкрито лабораторію з боротьби з холерою. В 1925 вона була перетворена в Інститут ім. В. Хавкіна. 1897 в I. виїздив професор Київського університету св. Володимира, майбутній президент Академії наук УРСР Данило Заболотний. Його внесок у боротьбу з чумою в I. був високо оцінений М. Ганді.

Впродовж 1960–1970-х вчені з України активно займалися проблемами розвитку нафтогазового сектору I. У ці ж роки українські інженери, виконуючи радянські контракти, брали участь у побудові металургійних комбінатів у Бокаро та Бхїлаї. Спільні наукові дослідження з індійськими колегами проводили фахівці з Інституту електрозварювання ім. Є. Патона АН України. У 1980-х рр. ректор Одеського технологічного інституту В. Мартиновський очолював групу експертів ЮНЕСКО, які сприяли розвитку мережі вищих навчальних закладів в I. Від 19 ст. зв'язки з I. охоплюють сферу мистецтва. Одним з перших в Україні цикл картин про I. створив харківський художник М. Каразін (1842–1908). У 1992 український художник М.Пшінка ілюстрував видання книги «Міфи давньої Індії».

Міждержавні індійсько-українські взаємини розпочалися 26 грудня 1991, коли I. визнала незалежність України. 17 січня 1992 країни встановили дипломатичні відносини. У березні 1992 було підписано Договір про дружбу

і співробітництво між Україною та І. 1998 інтенсивний розвиток українсько-індійського співробітництва було перервано з двох причин: І. була невдоволена продажем українських танків до Пакистану, а також тим, що Україна фактично підтримала санкції проти неї у зв'язку з індійськими ядерними випробуваннями. Та вже 2000 було створено Українсько-індійську ділову раду. У 2002 харківське підприємство «Турбоатом» виграло тендер на постачання турбін для індійських атомних станцій. 2003 «Індустріальний союз Донбасу» брав участь у модернізації металургійного комбінату у м. Бокаро. Починаючи з 2004 розвивається українсько-індійське науково-технічне та військово-технічне співробітництво. І. стала найбільшим торговельним партнером України серед країн Південної Азії.

Літ.: Украинская ССР в связях Советского Союза с развивающимися странами (60-80-е гг.). — К., 1990; Лукаш О., Рубель К. Українсько-індійські культурні контакти // Вісник Київського університету. Міжнародні відносини. — К., 1994, вип. 2; Рубель К. В. Співробітництво України та Республіки Індія в сфері освіти, науки та культури (1980- початок 90-х рр.). — К., 1996; Индия: страна и регионы. — М., 2000; Ігнат'єв П. Індія в регіональній політиці. — К., 2004.

А. Ю. Мартинов.

ІНДОНЕЗІЯ (Republik Indonesia) — держава, розташована у Південно-Східній Азії на островах Малайського архіпелагу (Великі та Малі Зондські острови), Молуккських островах та західній частині о. Нова Гвінея. Територія — 1 904,3 тис. км². Чисельність населення — 235,3 млн. (2007). Столиця — м. Джакарта. Етнічний склад населення: яванці (близько 40,6%), сунданці, мадурці, бадуй, малайці та ін. Понад 80 % населення сповідує іслам. Основна мова — бахаса індонесія — належить до індоєвропейської групи малайсько-полінезійської сім'ї мов. Голова держави і уряду — президент. Законодавчу владу здійснює Народний консультативний конгрес.

Перші державні утворення на Малайському архіпелазі виникли в 2–5 ст. В 11 ст. провідну роль відігравала держава Матарам. У 13–16 ст. більшу частину індонезійських островів об'єднувала держава Маджапахіт. На цей час припадає інтенсивне поширення ісламу. У 16–19 ст. І. була спочатку португальською колонією, потім голландською. У 1942–1945 її окупувала Японія. 17 серпня 1945 І. проголосила незалежність, яку, проте, не визнали Нідерланди, що стало приводом для війни проти неї. Того ж року було прийнято конституцію. 1948 Українська РСР, як непостійний член Ради Безпеки ООН, виступила за міжнародне визнання І. 1949 країну визнали Нідерланди, наступного року І. вступила до ООН, 1955 стала учасником Руху Неприєднання, від 1964 — членом Організації Ісламська конференція.

У 1965–1997 під час правління генерала Сухарто в країні відбулася індустріалізація. Починаючи з 1998 у політичному житті І. гостро конкурують військові та радикальні мусульманські угруповання.

28 грудня 1991 І. визнала незалежність України, а 11 червня 1992 встановлено дипломатичні відносини. Діяльність посольств розпочалася — в Україні 1994, в І. — 1996. Початок двостороннім державним контактам поклав візит до І. міністра закордонних справ України Г. Удовенка (лютий 1996). У квітні того ж року її відвідав Президент України Л. Кучма. Тоді ж було укладено шість документів, у тому числі Декларацію про принципи відносин і співробітництво, торговельну угоду та ін. У взаєминах між сторонами велику роль відіграють економічні та військово-технічні аспекти співробітництва. У лютому 2004 в І. перебувала делегація України у складі представників зовнішньо-торгівельної фірми «Прогрес» та Конотопського авіаремонтного підприємства «Авіакон». Того ж року відбувся візит в Україну командувача військово-повітряних сил І. маршала авіації Ч. Хакіма. Найбільш перспективними напрямками співпраці між Україною та І. стали машинобудування, реконструкція і модернізація енергетичних об'єктів, виробництво гуми, суднобудування, літакобудування, легка промисловість. Азійська економічна криза 1997–1998 та світова економічна криза 2008–2009 позначилися на сповільненні темпів та обсягів українсько-індонезійських торговельно-економічних взаємин.

Літ.: Антипов В. Индонезия. — М., 1961; Тюрин В. История Индонезии. — М., 2004.

А. Ю. Мартинов, В. В. Піскіжова.

ІНОЗЕМНА ДОПОМОГА ГОЛОДУЮЧИМ В УКРАЇНІ 1922—1923 — система заходів, запроваджених зарубіжними організаціями у зв'язку з голодом, який став наслідком повоєнної розрухи та неврожаїв у найбільших зернових регіонах РСФРР і УСРР. В Україні у катастрофічному стані перебували Катеринославщина, Донеччина, Запоріжжя, Одеса, Миколаївщина та Харківщина. Проте до початку 1922 ситуація, що склалась тут, центральною радянською владою кваліфікувалася як недорід, з яким власними силами можуть справитись місцеві губернії та повіти. Головна увага створеної 17 серпня 1921 Центральної української комісії допомоги голодуючим спрямувалася на допомогу голодуючим Поволжя і лише на початку 1922 її діяльність поширилась й на територію самої України.

До серпня 1921 В. Ленін відкидав потребу допомоги з боку іноземних організацій. Але згодом в боротьбу із голодом включився й міжнародний пролетаріат («Тимчасовий закордонний комітет допомоги Росії», пізніше перейменований у «Міжнародний комітет робітничої допомоги»). Фінансові можливості останнього були обмежені, й 20 серпня 1921 радянський уряд

запросив працівників Американської адміністрації допомоги (АРА — American Relief Administration). В Україні представники АРА (українське відділення очолював професор Гатчинсон) з'явилися лише в травні 1922, коли ситуація набула страхітливих ознак — 3,8 млн. голодуючих у степових губерніях, в цілому по республіці — до 5,6 млн.

Ініціатива участі іноземних непролетарських організацій у допомозі голодуючим УСРР надходила власне від самих організацій. У жовтні 1921 уряд української республіки уклав угоду про допомогу з Міжнародним менонітським комітетом, у грудні аналогічні угоди підписано з місією Ф. Нансена, а у січні 1922 — з АРА. На перешкоді надання своєчасної допомоги степовим губерніям України стояло намагання центральної радянської влади зосередити апарат роздачі продовольства у районах РСФРР. Голова української місії на берлінському міжнародному з'їзді комітетів і комісій допомоги голодуючим 1 липня 1922 повідомляв Центральну українську комісію допомоги голодуючим, Наркомат соціального забезпечення та ЦК КП(б)У, що члени російської делегації блокували інформацію про голод в Україні. Активна робота іноземних організацій в Україні розгорнулася, починаючи з травня 1922.

Допомога із Заходу надходила у вигляді продовольчих пакунків, організації харчування в спеціальних їдальнях та постачання ліків до медичних установ. З осені 1922 основну увагу допомогових організацій було звернуто на надання технічної допомоги неврожайним губерніям.

З березня 1922 до серпня 1923 в Україні діяли представництва АРА, місії Ф. Нансена, «Джойнта» (американський єврейський об'єднаний комітет), Шведського Червоного Хреста, Сербсько-Слов'янсько-Хорватського комітету, Німецького Червоного Хреста та ін. Допомога голодуючим УСРР надходила й від української діаспори з Канади й Австралії.

За весь час допомоги голодуючим України було передано пайків: американськими менонітами — 7,2 млн., місією Ф. Нансена — 12,2 млн., АРА — 180,9 млн., Шведським Червоним Хрестом — 510 тис., Міжнародним комітетом робітничої допомоги — 383 тис. «Джойнт», спрямовуючи свою діяльність головним чином на відновлення сільського господарства Півдня України, виділяв значні кошти для закупівлі інвентарю та худоби. У місцевостях, що найбільше постраждали від голоду, створювались агрокомуні. Виробнича допомога, що надійшла від іноземних організацій в Україну, включала сільськогосподарську техніку — понад 1 тис. тракторів, жниварок, віялок, плугів, а також 250 тис. кіс, близько 2 тис. коней і корів, насіння (15 вагонів).

У цілому міжнародні благодійницькі організації відіграли помітну роль у процесі відбудови сільського господарства та боротьби з наслідками голоду.

Літ.: Мовчан О. М. Іноземна допомога голодуючим України в 1921–1923 рр. // УІЖ, 1989, № 10; Кульчицький С. В., Мовчан О. М. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. — К., 1993; Голод 1921–1923 років в Україні: Зб. док. і матеріалів / Упоряд. О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева. — К., 1993; Голод 1921–1923 рр. і українська преса в Канаді / Упоряд. Р. Сербин. — Торонто, 1995; Котляр Ю. В., Мірановіч І. С. Голодомори 1921–1923 рр. та 1932–1933 рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспекти. — Київ; Миколаїв, 2008, кн. 2.

І. С. Стрикун.

ІНОЗЕМНА КОЛЕГІЯ — підпільна більшовицька організація, створена в Одесі в грудні 1918 за директивою ЦК РКП(б) для здійснення агітаційно-пропагандистської роботи серед солдатів і матросів військ Антанти, що десантувалися у причорноморських портах України. Офіційна назва — Колегія іноземної пропаганди. Підпорядковувалася Одеському обкому КП(б)У. До її президії, сформованої у лютому 1919, входили О. Соколовська, Ж. Лябурб, А. Залік та ін. Колегія складалася з кількох груп: французьку, найчисельнішу, представляли Я. Л. Єлін, М. Штилівкер, І. Дубинський, О. Вінницький та ін.; польську — Г. Гжеляк, Я. Вімут-Гжеляк, А. Зойко, Ю. Варич; румунську — А. Залік, М. Г. Бужор (з румунськими більшовиками співпрацювали їх колеги-молдавани та болгар); грецьку — А. Іоанніді, В. Анатасов, Л. Мамендос; сербську — С. Ратков. Силами І.к. здійснювалася пропаганда рідними мовами іноземних військовиків, видавалася франкомовна газета «Le communiste» («Комуніст») (редколегія — Ж. Лябурб, О. Соколовська, А. Залік, Г. Гжеляк). Її члени взяли участь у підготовці повстання французького флоту на Чорному морі, яке вибухнуло 1919 серед матросів, обурених затримкою демобілізації по завершенні світової війни, погіршенням побутових і медико-санітарних умов проживання.

1 березня 1919 французькою контррозвідкою було заарештовано активістів І.к. (Ж. Лябурб, Я.Л. Єліна, М. Штилівкера та ін.) і страчено в ніч на 2 березня. Після вступу до Одеси військ Червоної армії (квітень 1919) більшовики створили нову — легальну І.к., активними діячами якої стали учасники колишньої підпільної І.к. А. Залік, Г. Гжеляк, В. Деготь, а також Ж. Садуль, М.Г. Бужор та ін. Вона діяла до взяття міста військами А. Денікіна (серпень 1919).

Літ.: Коновалов В. Иностранная коллегия. — М., 1958; Коновалов В. Герои Одесского подполья. — М., 1960; Файтельберг-Бланк В. Р., Савченко В. А. Одесса в эпоху войн и революций. 1914–1920. — Одесса, 2008.

О. А. Іваненко.

ІНСТИТУТ ДОСЛІДЖЕНЬ ДІАСПОРИ — громадська організація (zareєстрована в липні 1994), метою діяльності якої є проектування, координування та здійснення комплексних досліджень питань історії та сьогодення закордонного українства і діаспор в Україні, а також надання українцям зарубіжжя та представникам національних меншин в Україні допомоги в задоволенні їхніх національно-культурних та інформаційних потреб. В інституті чільне місце відводиться виданню довідників з діаспорної тематики. Серед них — інформаційні каталоги: «Зарубіжне українство» (1997), «Зарубіжне українство '99» (1999), «Закордонне українство» (2001), «Закордонне українство. 2003», «Українські організації в країнах Заходу» (обидві — 2004), бібліографічні покажчики: «Українське зарубіжжя (1900 — грудень 1999 р.)» (1999), «Українське зарубіжжя (1900 — травень 2002 р.)» (2002), інформаційно-бібліографічні покажчики: «Україна поліетнічна» (2003), «Національні меншини в Україні» (2000; 2003), матеріали «круглих столів» «Українська діаспора та сучасна еміграція з України: проблеми взаємин» (2001), «Четверта хвиля еміграції: регіональні особливості» (2002), «Економічна еміграція з України: причини і наслідки» (2003).

Заходом І.д.д. готується атлас «Українці у світі (в мапах, текстах, ілюстраціях)»; випуск серії збірок архівних матеріалів «Українське зарубіжжя: історія в документах»; україно-англомовний альманах «Визначні постаті закордонного українства». Проводяться міжнародний фестиваль «Нашого цвіту — по всьому світу» (від 1999), конкурси відеофільмів, конференції, «круглі столи», конкурси журналістів. Від 2003 інститут реалізує гуманітарний проект «Місця пам'яті на мапі України».

Друкований орган І.д.д. — «Вісник Інституту досліджень діаспори» (від 1995).

Літ.: Винниченко І. Важливі проекти Інституту досліджень діаспори // Український форум, 1999, 24 серп. — 16 верес.; Його ж. Інститут досліджень діаспори: здобутки та плани // Наше слово (Варшава), 1999, 3 жовт.; Його ж. Нас об'єднала Україна // Оранта, 2003, № 2.

І. І. Винниченко.

ІНСТИТУТ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НАН УКРАЇНИ — науково-дослідна установа в складі Національної академії наук України. Попередня назва — Інститут східноєвропейських досліджень, створений 1992 і перейменований Постановою Президії НАН України від 30 травня 2001. З перших років тісно співпрацює зі Східноєвропейським дослідним інститутом ім. В. К. Липинського (Філадельфія, США). Основними напрямками наукових розробок інституту стали вивчення і публікація української державницької історичної та політологічної спадщини, дослідження впливів європейської політичної думки та культури в Україні. В зв'язку з

уточненням назви інститутом розширено діапазон досліджень, до кола якого також ввійшло проведення фундаментальних та прикладних, у тому числі міждисциплінарних студій у галузі національно-державного будівництва, його регіональних аспектів, інтеграційних процесів на континенті, суспільно-політичних та культурних зв'язків, аналіз та прогнозування розвитку сучасних відносин України з країнами Європи, включно з Росією та іншими країнами СНД. Важливим напрямом науково-практичної діяльності інституту є сприяння у розробці теорій національності, нації та держави, політичних та конституційних теорій, політичної культурології, концептуальних засад входження України до загальноєвропейського простору.

Першим директором інституту був іноземний член Національної академії наук України, проф. Я. Б. Пеленський. Від листопада 2008 інститут очолює доктор історичних наук, проф. А. І. Кудряченко. Нині науковці Інституту розробляють теми «Україна в європейському цивілізаційному просторі XXI століття: проблеми інтеграції України у світове співтовариство» та «Україна в процесі міжнародної регіональної інтеграції: геополітичні та культурно-цивілізаційні виміри». Протягом 2008–2010 співробітники інституту представляли Академію наук на 50 міжнародних конференціях.

Інститут видає індивідуальні та колективні монографії, навчальні посібники, збірники документів, здійснює публікації у профільних виданнях України і зарубіжних країн. Серед них — Вячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна (1994); Вячеслав Липинський. Листи до братів-хліборобів (1995); Діалог культур. Матеріали Перших наукових читань пам'яті Дмитра Чижевського. — Кіровоград — Київ, 17–19 жовтня 1994 р. (1996); Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р. /Збірник документів і матеріалів (1999); Політична система і громадянське суспільство: українські і європейські реалії (2007); Бульвінський А. Г. Українсько-російські взаємини 1657-1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи (2008); Кудряченко А. І. Голодомор в Україні 1932–1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина (2008); Науковий збірник — Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. Спецвипуск «Європейська перспектива» (2009); Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього (2009); Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення, тенденції розвитку (2010).

Інститут європейських досліджень НАН України співпрацює з Канадським інститутом українських студій, Інститутом Європи та Інститутом всесвітньої історії РАН, іншими науковими установами й вищими навчальними закладами Європи і Америки.

А. І. Кудряченко.

ІНСТИТУТ З ВИВЧЕННЯ СРСР (англ. — **Institute for the Study of the USSR**; нім. — **Institut zur Erforschung der USSR**). Заснований у Мюнхені (ФРН) 8 липня 1950 як Інститут з вивчення історії та культури СРСР. Фінансувався Американським комітетом для визволення від більшовизму; об'єднував учених і фахівців з СРСР в еміграції. Протягом 50–60-х рр. ХХ ст. видавав наукові розвідки, монографії, часописи й бюлетені (місячник «Bulletin», квартальники «Вестник», «Sowjetstudien» та ін.), проводив наукові з'їзди і конференції, призначав стипендії. У складі інституту працювали й українці: Б. Мартос — голова (1954–56), заступник голови (1956–57) та секретар (1957–58) наукової ради, дійсні члени інституту — А. Яковлів, І. Бакало (директор 1954–61), М. Міллер (науковий секретар 1951–61), П. Курінний, Б. Крупницький. Інститут публікував чимало українознавчих матеріалів, зокрема в періодичних виданнях «Український збірник» (17 книг, 1954–60) та «Ukrainian Review» (9 книг, 1955–60). У серії «Досліди і матеріяли» побачили світ праці Н. Полонської-Василенко «Українська Академія наук: Нарис історії. Частина 1: 1918–1930» (1955) та «Українська Академія наук: Нарис історії. Частина 2. 1931–1941» (1958); Мик. Ковалевського «Опозиційні рухи в Україні і національна політика СРСР (1920–1954)»; І. Майстренка «Кризові процеси в советській економіці» (обидві — 1955); П. Феденка «Україна після смерті Сталіна» (1956); Б. Крупницького «Українська історична наука під советами (1920–1950)» (1957); П. Феденка «Марксистські і большевицькі теорії національного питання»; Г. Костюка «Stalinist Rule in the Ukraine: A Study of the Decade of Mass Terror (1929–39)» (обидві — 1960) та ін.

Інститут припинив існування у червні 1972.

О. С. Рубльов.

ІНСТИТУТ ЗОВНІШНІХ ЗНОСИН — вищий навчальний заклад при Народному комісаріаті освіти УСРР. Створений 1920 у Києві на базі Близькосхідного інституту та Консульських курсів при Українському товаристві економістів (засноване 1917). В інституті діяли консульський і зовнішньоторговий факультети, а також 4 дослідні кафедри: міжнародних відносин і права; світового господарства; організації товарообміну та економіки; торгівлі, тарифів і тарифної політики. Студентами були особи, які вже мали вищу освіту; колишні студенти Інституту східних мов, Інституту народного господарства та інших вузів; робітничі і селянська молодь, яка склала вступні іспити. Відповідно до рівня підготовки частина студентів мала отримати фах вищої кваліфікації (консул, експерт), інші — кваліфікацію торгових агентів, статистиків, митних та консульських агентів. Курс навчання був розрахований на 3 роки.

В інституті викладали 52 фахівці з різних галузей знань — професори І. Бабат, О. Покровський, А. Горовцов, П. Кованько, Б. Лічков, А. Жилін, В. Петров, П. Сльозкін та ін. Невдовзі після відкриття І.з.з. почався процес «реорганізації», який закінчився ліквідацією інституту, що пов'язано насамперед із створенням СРСР і припиненням зовнішньополітичної діяльності УСРР та передачею відповідних повноважень союзним органам влади. І.з.з. було спочатку перетворено на технікум зовнішніх зносин, а влітку 1923 — на торговельний технікум. Професорів, які протестували проти цих змін, було звільнено.

Літ.: Гайдуков Л. Ф. Щоб працювати на її честь і на її славу. Підготовка дипломатичних кадрів в Україні: маловідомі факти // Політика і час, 1998, № 2.

В. П. Скоткіна.

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ — науково-дослідницька установа в складі Національної академії наук України (м. Київ). Створений 1936 (23 липня 1936 — рішенням ЦК КП(б)У та постановою Президії АН УСРР від 27 липня 1936) як Інститут історії України. Від 2 березня 1953 — Інститут історії АН УРСР, 21 листопада 1990 — Інститут історії України АН УРСР (від 1991 — Інститут історії України АН України, від 1994 — Інститут історії України НАН України).

На початковому етапі до складу інституту входило 3 сектори: історії України епохи феодалізму; історії України доби капіталізму; історії України радянського періоду. Працювало в Інституті 16 співробітників. Першим директором Інституту історії України був А. Сараджев. 1940 у Львові створено відділ інституту, який очолив І. Крип'якевич. Того ж року Вченій раді інституту було надано право присудження наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальностей «Історія України», «Історія СРСР», від 1954 — «Всесвітня історія».

У роки Другої світової війни Інститут історії України евакуйовано до м. Уфи (нині столиця Республіки Башкортостан, РФ). 17 липня 1944 інститут відновив свою діяльність у Києві у складі 4-х відділів. На початку 1945 тут працювало 13 наукових співробітників, у тому числі 3 доктори і 7 кандидатів наук. 1950 до його складу входило уже 8 відділів. 1969 на базі Ін-ту історії АН УРСР було створено Археографічну комісію АН УРСР (очолив акад. АН УРСР А. Скаба), яка невдовзі припинила своє існування.

1973, у зв'язку з підготовкою багатотомної «Історії Української РСР», постановою Президії АН УРСР було затверджено нову структуру інституту, що передбачала створення у його складі 6-ти секторів. 1982 структуру було приведено у відповідність до загальноакадемічної. 1985 в інституті діяли 2 відділення, 14 відділів і 7 секторів. 1987 було відновлено діяльність Археографічної комісії АН УРСР (очолив її чл.-кор. АН УРСР П. С. Сохань).

Станом на 2010 рік в інституті функціонують 13 відділів: історії України середніх віків та раннього нового часу; історії України XIX — початку XX ст.; історії української революції (1917–1921 рр.); історії України 20–30-х рр. XX ст.; історії України періоду Другої світової війни; новітньої історії та політики; історії України другої половини XX ст.; всесвітньої історії і міжнародних відносин; української історіографії; спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів; регіональних проблем історії України; науково-технічної інформації. З 1993 очолює Інститут історії України НАН України академік НАН України В. А. Смолій. Друкований орган інституту (від 1957) — «Український історичний журнал». Відділами установи публікуються тематичні збірники наукових праць. Від початку 1990-х років учені інституту регулярно проходять стажування у закордонних наукових центрах, беруть участь у міжнародних наукових конференціях, публікують свої праці у зарубіжних виданнях. При інституті діють аспірантура та докторантура, спеціалізована вчена рада із захисту кандидатських і докторських дисертацій.

Серед основних напрямів наукових досліджень інституту — історія України з часів Київської Русі до сьогодення, регіональна історія України, історичне краєзнавство, національна історіографія, спеціальні історичні дисципліни. Вагоме місце посідає тематика, пов'язана з вивченням актуальних проблем всесвітньої історії і міжнародних відносин, з'ясування місця й ролі України та українського народу у всесвітньо-історичному процесі.

Цим проблемам присвячено чимало студій учених інституту на сторінках «Українського історичного журналу», а також тематичних збірників наукових праць, які видаються відділами установи, зокрема «Україна в Центрально-Східній Європі», «Соціум: Альманах соціальної історії», «Проблеми вивчення історії української революції», «Ruthenica» тощо.

Головним осередком вивчення проблем історії окремих зарубіжних країн і народів, міжнародних зв'язків та зовнішньої політики України є відділ всесвітньої історії і міжнародних відносин, який має довгу, багату традиціями історію. Відділ фактично бере свій початок з 1950, коли у складі інституту діяли відділ історії країн народної демократії (зав. Ф. П. Шевченко) та відділ загальної історії і міжнародних відносин (зав. О. К. Касименко, 1952–1957 — О. Д. Война). 1963 ці два відділи були об'єднані в один — відділ нової й новітньої історії зарубіжних країн (зав. В. І. Клоков). 1965 відділ було розділено на відділ історії зарубіжних соціалістичних країн (зав. І. М. Мельникова) та відділ нової й новітньої історії (зав. В. І. Клоков).

У 1973 в інституті було створено сектор історії країн соціалістичної співдружності з відділом історії і міжнародних відносин соціалістичних країн, Ужгородським і Чернівецьким відділами інституту. 1985 у складі

відділу історії соціалістичних країн і міжнародних зв'язків України був сформований сектор історичних зв'язків України з зарубіжними країнами (зав. сектору П. С. Сохань). 1991 було затверджено нову структуру інституту, за якою сектор було ліквідовано, а відділ отримав назву історії міжнародних зв'язків України. Від 1996 останній має назву відділ всесвітньої історії і міжнародних відносин. 1965–1988 рр. відділом завідувала чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова, 1988–1991 — чл.-кор. АН УРСР П. С. Сохань. Від 1991 відділ очолює д.і.н. С. В. Віднянський.

Серед наукових проблем, що розроблялися у відділі у перші роки його діяльності, головне місце посідали питання новітньої історії країн Центральної та Південно-Східної Європи, їх спільного досвіду в формуванні і удосконаленні нових, соціалістичних міжнародних відносин. У 1960–70-ті роки співробітники відділу широко висвітлювали питання внутрішньої історії зарубіжних країн, зокрема Польщі (І. Ф. Євсєєв, П. М. Калиниченко), Чехословаччини (І. М. Мельникова, І. А. Петерс), Німеччини (І. М. Кулинич), Болгарії (П. С. Сохань), Румунії (С. М. Пархомчук), а також історичних зв'язків і співробітництва України з країнами Центральної та Південно-Східної Європи. Найважливішими результатами роботи були колективні монографії «Украинская ССР и зарубежные социалистические страны» (1965), «На магистральных дружбы и братерства. Участь Української РСР у співробітництві Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами (1966–1970)» (1974). Остання відзначена премією Академії наук УРСР ім. Д. З. Мануїльського. Лауреатами стали І. М. Мельникова, І. М. Кулинич, П. С. Сохань. 1977 вченими відділу підготовлено колективну працю «За дружбу з країною Великого Жовтня», в якій досліджувалася діяльність масових громадських організацій, спілок і товариств дружби і культурного зв'язку з СРСР у Болгарії, Угорщині, НДР, Польщі, Румунії, Чехословаччині, Югославії, роль цих організацій у розвитку дружби з радянським народом.

Подальше вивчення історії східноєвропейських держав, їх зв'язків з Україною у політичній, економічній і культурній сферах, участі громадських організацій в міжнародному співробітництві знайшло своє втілення у підготовці інших ґрунтовних праць, написаних на базі джерел з вітчизняних і зарубіжних архівів. Серед них: «Породненные социалистическим интернационализмом. Дружественные связи и сотрудничество породненных областей и городов УССР и братских стран социализма» (К., 1980); «Сотрудничество общественных организаций стран социализма» (К., 1983); «Деятельность обществ дружбы с СССР в странах социалистического содружества» (К., 1987); «Укрепление братской дружбы и сотрудничества стран социалистического содружества» (К., 1987) та ін.

Крім участі у колективних роботах науковці відділу І. М. Кулинич, І. А. Петерс, П. С. Сохань, М. М. Варварцев, В. У. Павелко, М. В. Знаменська, І. Т. Лісевич, В. В. Павленко, С. В. Віднянський, Вас. М. Даниленко, М. С. Держалюк, О. В. Павлюченко, Т. В. Клинченко підготували низку монографій, в яких досліджували різні аспекти всесвітньої історії, зокрема проблеми історичного розвитку Болгарії, Італії, Німеччини, Польщі, Угорщини, Чехословаччини, Югославії та деяких інших зарубіжних країн.

У 1967 на базі відділу була створена Наукова координаційна рада Академії наук України з питань історії та міжнародних відносин країн Центральної та Південно-Східної Європи, яка до кінця 1980-х рр. була координуючим центром усіх досліджень з цієї проблематики в Україні.

З проголошенням незалежності України перед колективом співробітників відділу постало складне завдання — переосмислити фундаментальні підвалини радянської історичної науки, визначити перспективну проблематику та нові методологічні підходи і концепції вивчення актуальних проблем всесвітньої історії, міжнародних зв'язків України й українського народу, їх місця й ролі в контексті європейської та світової історії. Перш за все передбачалось об'єктивно та всебічно дослідити недостатньо вивчені складні питання новітньої історії країн Центрально-Східної Європи, сучасних міжнародних відносин, починаючи з історії Першої світової війни, участі в них України. З'явилася можливість використовувати недоступні раніше архівні й друковані джерела.

У першій половині 1990-х рр. колектив відділу проводив дослідження в рамках комплексної теми «Україна і Європа: історичні традиції взаємин та проблеми співробітництва на сучасному етапі», метою якої була розробка її конкретних аспектів. Вагоме місце в плані науково-дослідницьких робіт посідала тематика, пов'язана з історією міжнародних зв'язків України, становленням зовнішньої політики незалежної Української держави та формуванням її пріоритетів на міжнародній арені. Результати досліджень оприлюднені у наукових збірниках «Культурные и общественные связи Украины со странами Европы» (1990), «Україна в європейських міжнародних відносинах» (1998) та збірнику документів і матеріалів «З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX — 30-ті роки XX ст.)» (1999). У межах загальної теми уперше було розпочато розробку маловивчених питань з історії національних меншин в Україні, української еміграції, історії й сучасного стану міжнародних зв'язків України. В процесі їх вивчення було видано понад 10 монографічних досліджень М. М. Варварцева, С. В. Віднянського, М. С. Держалюка, Т. І. Єременко, І. Т. Лісевича, А. Ю. Мартинова, В. В. Павленко, І. М. Кулинич, Н. В. Кривець.

Подальшим кроком у вивченні проблематики відділу стала науково-дослідницька тема «Європа і Україна: загальне і особливе в культурно-цивілізаційному розвитку та міжнародних взаєминах у ХХ столітті» (2000–2003 рр.). Її метою було вивчення й узагальнення основних подій і явищ новітньої історії і міжнародних відносин. Підсумком дослідження даної теми стала участь співробітників відділу (С. В. Віднянського, А. Ю. Мартинова) у підготовці узагальнюючих наукових видань «Все про Україну» (У 2-х тт., 1998), «Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001)» (2001). С. В. Віднянський є співавтором академічного видання «Політична історія України ХХ століття». У 6-ти томах. (2002–2003). Вагомим доробком науковців відділу з вказаної тематики стало видання анотованої історичної хроніки у двох частинах «Україна і Європа (1990–2000 рр.)» (2001) і «Зовнішня політика України в умовах глобалізації (1991–2003)» (2004), а також ювілейного видання до 10-ї річниці незалежності України тематичного випуску наукового збірника «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» (Вип. 10, 2001).

Наступним етапом наукової роботи відділу була розробка конкретно-історичних та комплексних, узагальнюючих проблем у рамках загальних тем: «Процеси модернізації, соціальні, національні і демократичні рухи в Європі та Україні: політичні й духовно-культурні рецепції та взаємини (XIX–XX ст.)» (2003–2005 рр.); «Україна в європейському просторі у XIX — на початку ХХІ століть: історичні зв'язки, проблеми та перспективи інтеграції» (2006–2008 рр.). На 2009–2011 рр. основою науково-дослідницької діяльності відділу визначено розробку теми: «Європейський історичний процес і рецепції України у XIX — на початку ХХІ століть: джерела, напрями та суспільно-політичні впливи». За результатами досліджень підготовлені й опубліковані численні наукові праці, у т.ч. колективні та індивідуальні монографії.

До новітніх публікацій, які відображають напрацювання співробітників з проблематики відділу, належать колективна праця Енциклопедичний словник-довідник «Україна в міжнародних відносинах». Вип. 1 (2009); монографії С. В. Віднянського, А. Ю. Мартинова «Україна в Організації Об'єднаних Націй» (2006); С. В. Віднянського, А. Ю. Мартинова «Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу» (2009); М. М. Варварцева «Італійці в культурному просторі України (кінець XVIII — 20-ті рр. ХХ ст.)» (2000); «Україна й Італія у наукових, освітніх та літературних взаєминах (друга половина XIX — початок ХХ ст.). Документи, епістолярій, матеріали» (2000); «Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна» (2005); О. М. Горенка «Соціально-політичний вимір європейської інтеграції та Україна» (2002); А. Ю. Мартинова «Соціал-демократична партія у політичній історії Німеч-

чини ХХ століття» (2003); «Об'єднана Німеччина: від «Боннської» до «Берлінської» республіки (1990–2005 рр.)» (2006); Н. В. Кривець «Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка» (2008); О. А. Іваненко «Українсько-французькі зв'язки: наука, освіта, мистецтво (кінець ХVІІІ — початок ХХ ст.)» (2009).

Науковці відділу беруть активну участь у підготовці багатотомної «Енциклопедії історії України», яка видається інститутом, навчальних посібників, підручників. Зокрема, С. В. Віднянський та А. Ю. Мартинов у складі авторського колективу взяли участь у написанні посібника для вузів «Історія Центрально-Східної Європи» (2001), С. В. Віднянський є автором навчального посібника для 11 класу «Всесвітня історія. Новітня історія. 1939–2003» (2000, 2001, 2003, 2004).

Відділ має широкі міжнародні зв'язки. Його вчені беруть активну участь у роботі багатьох міжнародних наукових конгресів і конференцій, постійно спілкуються зі своїми колегами з Росії, Білорусі, Словаччини, Чехії, Угорщини, Польщі, Італії, Німеччини й інших країн, є членами новостворених двосторонніх Комісій істориків: українсько-російської, українсько-польської, українсько-угорської, українсько-словацької, українсько-болгарської.

У 1975–1989 рр. у відділі видавався міжвідомчий збірник наукових праць «Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн». Всього було опубліковано 15 випусків щорічника. 1991 започатковано новий міжвідомчий збірник наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» (вийшло 19 випусків).

За роки української незалежності у відділі підготовлено і успішно захищено 10 докторських і понад 30 кандидатських дисертацій з актуальних проблем всесвітньої історії і міжнародних відносин.

У відділі працює 13 співробітників, у т.ч. 4 доктори і 5 кандидатів наук.

Літ.: Коваль М. В., Рубльов О. С. Інститут історії України НАН України: перше 20-річчя (1936–1956 рр.) // УІЖ, 1996, № 6; У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Збірник документів і матеріалів. — К., 1996, ч. 1–2; Інститут історії України. 1936–1996. — К., 1996; Реєнт О., Лисенко О. Огляд видань Інституту історії України НАНУ за останнє 10-річчя. — К., 1997; Вчені Інституту історії України: Бібліографічний довідник. — К., 1998; Бібліографія основних видань Інституту історії України НАН України, 1936–2001. — К., 2002; Рубльов О. С., Юркова О. В. Інститут історії України НАН України: віхи історії (1936–2006) // Інститут історії України НАН України. 1936–2006. — К., 2006; Віднянський С. В. Відділ всесвітньої історії і міжнародних відносин // Інститут історії України НАН України. 1936–2006. — К., 2006.

С. В. Віднянський, Н. В. Кривець.

ІНСТИТУТ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ І МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН НАН УКРАЇНИ. Створений за рішенням Президії Академії наук Української РСР 11 липня 1991. Першим директором Інституту став член-кореспондент НАН України О. Г. Білорус, якого у квітні 1992 було призначено першим Надзвичайним і Повноважним Послом України в США. 1992 Інститут очолив академік НАН України Ю. М. Пахомов.

ІСЕМВ здійснює комплексні міждисциплінарні фундаментальні та прикладні дослідження сучасних проблем світової економіки, міжнародних відносин і політичних процесів, а також філософії, соціології та теорії міжнародних відносин, бере участь в інформаційно-аналітичному забезпеченні діяльності центральних органів державної влади для підготовки законодавчо-нормативних актів та адміністративних рішень щодо взаємовідносин України з іншими країнами. Під керівництвом провідних вчених у рамках традиційних для інституту напрямів склалися широковідомі наукові школи, зокрема, цивілізаційного аналізу сучасного світу, політичної, економічної і соціальної глобалістики.

Інститут складається з відділів: глобальних систем сучасної цивілізації; глобалістики, геополітики і геоekonomіки; зовнішньоекономічних досліджень; міжнародних валютно-фінансових відносин; трансатлантичних досліджень; Азії і Африки; теорії міжнародних відносин; Ужгородського наукового відділу.

Підтримуються зв'язки із науковими центрами Росії, США, Польщі, Франції, Німеччини, Китаю та інших країн. ІСЕМВ бере участь у здійсненні міжнародних дослідницьких проєктів спільно з науковцями Нідерландів, Молдови, Румунії тощо, проведенні міжнародних конференцій. Співробітники інституту є членами зарубіжних організацій і наукових рад (Американська Асоціація політичних наук, Нью-Йоркська академія наук, Міжнародна асоціація індологів та ін.).

Інститут видає монографії й періодичні збірники з питань міжнародної економіки та світової політики.

При ІСЕМВ працюють аспірантура та докторантура, а також функціонують спеціалізовані вчені ради із захисту докторських та кандидатських дисертацій зі спеціальностей: світове господарство і міжнародні економічні відносини, політичні проблеми міжнародних систем і глобального розвитку.

Літ.: Київський літопис ХХІ століття. Визначні імена та установи України. Всеукраїнський збірник. — К., 2005; Україна наукова. — К., 2006, т. 1.

І. Ю. Гузенко.

ІНСТИТУТ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА РОСІЙСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК — єдина у Російській Федерації установа, що спеціалізується на комплексному вивченні історії, культури, літератури і мов зарубіжних слов'янських народів. З моменту свого заснування (1947) І.с. займався

переважно регіоном Центральної й Південно-Східної Європи, набув великого досвіду в цій галузі й став провідною славістичною організацією СРСР, а згодом Росії.

У 1990-ті роки дослідницьку галузь розширено за рахунок включення до неї східнослов'янської тематики. Базою для дослідницької роботи в галузі україністики в І.с. став досвід, накопичений при вивченні суміжної проблематики, передусім російської, польської, чеської. Українська проблематика присутня у дослідженнях різних підрозділів інституту, присвячених історичній ролі слов'янського світу в долях Європи, міжнародним відносинам у Центральній і Південно-Східній Європі в 16–20 ст. Значну увагу відведено ролі українських земель у політиці Польсько-Литовської держави і Росії (Л. В. Заборовский. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа. М., 1994; А. Л. Хорошкевич. Россия в системе международных отношений середины XVI века. М., 2003; К. А. Кочегаров. Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 годах: Заключение договора о Вечном мире. М., 2008). Україну представлено і в дослідженнях, присвячених міжнаціональним і міжнародним відносинам у країнах регіону в 19–20 ст. (И. В. Михутина. Украинский вопрос в России. Конец XIX — начало XX века. М., 2003; Украинский брестский мир. Путь выхода России из Первой мировой войны и анатомия конфликта между Совнаркомом РСФСР и правительством украинской Центральной рады. М., 2007; В. В. Марьина. Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939–1945. М., 2003; А. И. Пушкаш. Цивилизация или варварство. Закарпатье 1918–1945 гг. М., 2006).

Український матеріал широко використовується у висвітленні питань етноконфесійної та етнокультурної еволюції слов'янських народів. Широко відомими стали праці Б. Флорі й Л. Заборовського (Б. Н. Флоря. У истоков религиозного раскола славянского мира. СПб., 2004; Польско-литовская интервенция в России и русское общество. М., 2005; Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское Средневековье. М., 2007; Л. В. Заборовский. Католики, православные, униаты: проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х-80-х гг. XVII в. Документы. Исследования. Часть I: Источники времени гетманства Б. М. Хмельницкого. М., 1998), а також розвідки Л. Софронової в галузі історії культури (Три мира Григория Сковороды. М., 2002; Культура сквозь призму поэтики. М., 2006), А. Турилова в галузі східнослов'янської рукописної традиції, зокрема його розробки щодо зв'язків з південнослов'янськими народами 14–16 ст. Також побачили світ кілька великих монографій спеціалістів, які займаються історією славістики (М. А. Робинсон. Судьбы академической элиты: отечественное славяноведение 1917 — начало 1930-х годов. М., 2004; Е. П. Аксенова. А. Н. Пыпин о славянстве. М., 2006). У цих працях

знайшли відображення проблеми еволюції етнічної самосвідомості й національної ідеології українського і білоруського народів. Розпочалося здійснення публікаторської роботи: 2004 видано «Описание Украины» Г. Левассера де Боплана, 2008 — латинський і німецький тексти, російські переклади з латинської «Записок о Московии» Сигізмунда Герберштейна (упорядник і редактор А. Л. Хорошкевич).

На початку 1990-х років з метою розвитку нових наукових напрямів — українознавства і білорусознавства в І.с. створено спеціальний Центр українознавчих і білорусознавчих досліджень, на базі якого 1998 сформовано Відділ східного слов'янства, що є міждисциплінарним підрозділом, де працюють разом з істориками лінгвісти і культурологи. Його співробітники вивчають етнополітичні і культурні процеси на землях України і Білорусії в 16–20 ст., приділяючи першочергову увагу ролі етнічних, релігійних і культурних факторів у локальних і глобальних процесах минулого. Етнічній еволюції східних слов'ян і виявленню у ній ролі культурного й державно-політичного фактора присвячено цикл «круглих столів», проведених під керівництвом Л. Горизонтова. 2001 відбувся перший із них — «Східні слов'яни у XVII–XVIII ст.: етнічний розвиток і культурна взаємодія», 2002 — «Механізми формування української й білоруської націй у російському і загальнослов'янському контексті (дореволюційний період)», 2003 — «Державно-політичний фактор у розвитку української і білоруської націй (перша третина XX ст.)». Їх матеріали опубліковано 2004 в збірнику «На шляхах становлення української й білоруської націй: фактори, механізми, співвідносини».

Відділ також досліджує проблеми конфесій в контексті політичних, соціальних, економічних процесів, що відбувалися на території українських земель у 16–18 ст. 2006 видано монографію С. С. Лукашової «Миряне и Церковь: религиозные братства киевской митрополии в конце XVI в.» (2009 отримала 3-ю Макар'євську премію), присвячену унікальному історичному феномену — руху православних церковних братств на українсько-білоруських землях. У рамках цієї теми працює веб-сайт «Религиозные объединения мирян на украинско-белорусских землях в XVI–XVIII вв.» (www.bractwo.narod.ru).

Проектні розробки відділу включають в себе аналіз взаємовідносин влади і суспільства у 20 ст. Серед них праці М. Клопової про національні рухи східнослов'янського населення Габсбурзької монархії й зокрема події у Східній Галичині, пов'язані з внутрішньою політикою Габсбургів і зовнішньополітичними розрахунками Російської імперії. Практиці національного будівництва в Українській РСР присвячено монографія Є. Ю. Борисенко «Феномен советской украинизации. 1920–1930-е годы» (2006).

Одним із перспективних напрямів українознавчих досліджень визнано регіоналістику. В інституті підготовлено і 2005 видано збірник статей «Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе» про формування

регіональних особливостей і кордонів України у 17–20 ст. У рамках цієї теми здійснюється вивчення російсько-української та українсько-польської історико-культурної взаємодії. Аналіз мовної ситуації в тогочасних умовах польсько-української, а згодом і російсько-української двомовності представлено у працях О. Остапчука — спеціаліста з історичної і сучасної соціолінгвістики, а також діалектології українсько-польського порубіжжя. На базі цих досліджень підготовлено посібник для студентів гуманітарних спеціальностей «Читаем по-украински».

Дослідження української мови і культури в рамках багатосторонніх контактів слов'янських мов і культур проведено в працях Є. Левкієвської «Славянский оберег. Семантика и культура» (М., 2002), «Восточно-славянский мифологический текст: семантика, диалектология, прагматика» (М., 2008). Велике місце в її українських дослідженнях займає проект з етнодіалектного дослідження Полісся (разом із Л. Виноградовою), що включає 4-томне видання матеріалів Поліського архіву.

Інститут веде розробку проблеми етнокультурної взаємодії росіян та українців із середини 17 до кінця 20 ст.: процесів формування і розвитку різних систем ідентичності (слов'янської, загальноруської, національної, конфесійної, регіональної) у рамках єдиного державного простору, впливу політики властей в галузі «українського питання» на взаємне етнокультурне сприйняття. У березні 2007 проведено міжнародну конференцію «Українці і росіяни: брати? сусіди? конкуренти? Українці очима росіян, росіяни очима українців. XIV–XXI ст.», за матеріалами якої видано збірник статей «Украина и украинцы: образы, представления, стереотипы. Русские и украинцы во взаимном общении и восприятии» (М., 2008). Продовженням цієї роботи стала міжнародна конференція «Механізми формування етнокультурної ідентичності: Росія, Україна, Білорусія, Польща» (квітень 2010). Серед тем, що розробляються, — процеси, що супроводжували радянізацію Західної України і Західної Білорусії 1939–1941. У рамках цього проекту у вересні 2009 відбулася міжнародна конференція «Західна Білорусія і Західна Україна у 1939–1941 рр.: люди, події, документи».

З метою об'єднання зусиль учених, які займаються українською і білоруською проблематикою, обміну думками між російськими спеціалістами та їхніми зарубіжними колегами, І.с. розпочав випуск щорічника «Белоруссия и Украина: История и культура» (головний редактор — чл.-кор. РАН Б. Флоря). У виданні публікуються статті з історії, культури, релігії, а також рецензії, історичні джерела, наукова інформація.

При реалізації українознавчих проектів І.с. активно співпрацює з іншими інститутами РАН, навчальними закладами і науковими центрами Москви і Росії загалом, а також з українськими колегами.

Є. Ю. Борисенко.

ІНСТИТУТ СУСПІЛЬНИХ НАУК СЛОВАЦЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК — багатопрофільна науково-дослідницька установа Словацької академії наук в м. Кошицях. Створений за рішенням президії САН 26 червня 1972. Концептуальна основа та організаційна структура інституту була схвалена Президією 3 вересня 1974 з уточненням, що він розпочне роботу з 1 січня 1975. Першим директором став Ю. Брішкар (до квітня 1984). У подальші роки інститут очолювали Й. Вирост (1984–1991), М. Скороденски (1991), Л. Ловаш (1991–1992), Ш. Шутай (1992–2004), з квітня 2004 — М. Гайдош.

Інститут невдовзі вийшов за визначені регіональні рамки, розгорнувши дослідження у загальнословацькому масштабі. Разом з тим було зроблено ставку на підготовку наукових співробітників, які нині працюють також у вищих навчальних закладах, управлінському апараті, громадських структурах.

На початковому етапі в інституті були відділи історії, соціології, соціальної психології. 1979 розпочали роботу дві групи з проблем дослідження молоді та національностей, що проживають на території Словаччини. У цій роботі брали участь спеціалісти відділів етнографії, філософії, економіки та права. Інститут став фактично піонером у вивченні історії русинської та української меншин у Словаччині. З 1982 у співпраці з Ужгородським відділом Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн Академії наук УРСР розпочалася розробка теми «Дружні зв'язки Східнословацького краю та Закарпатської області УРСР». Її виконання супроводжувалося проведенням соціологічних досліджень в 15 організаціях Східнословацького краю, а також в їх партнерських організаціях в УРСР. У 1984 працівники інституту взяли участь у підготовці XV засідання Комісії істориків Чехословаччини та СРСР, що відбулося в Кошицях. На той час провідним напрямом студій було вирішення дослідницьких завдань, пов'язаних з історією етнічних меншин у Словаччині в період після завершення Другої світової війни. Серед них важливе місце посіла проблематика української та русинської меншини (займалися М. Гайдош та Ст. Конечни), що стало основою для подальшого співробітництва з науково-дослідницькими інституціями в Україні.

У 1984 директором інституту був призначений Й. Вирост. Новий склад керівництва інституту доклав чимало зусиль для поглиблення міждисциплінарного характеру установи та орієнтувався на розширення міжнародного співробітництва. З 1986 виконувалися теми Державного плану фундаментальних досліджень, пов'язані зі становищем та розвитком угорської та української національних меншин у повоєнний період. Зверталася також увага на дослідження національної самосвідомості населення у національно змішаних районах Словаччини. Після листопада 1989 склалися більш сприятливі умови для налагодження тісного міжнародного співробітництва. У 1990 інститут взяв участь у проведенні порівняльного дослідження на

тему «Демократизація в Центральній та Східній Європі та її вплив на міжетнічні відносини», над яким також працювали науковці Австрії, Угорщини, Польщі, Німеччини, Югославії.

Велике значення в сенсі перспективної діяльності інституту мала угода, укладена з Інститутом соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР в Києві, яка сприяла налагодженню подальших контактів з науковими інституціями в Україні у 90-і рр. У 1993 були підписані договори з Інститутом історії України НАН України, продовжувалася співпраця з відділом Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України в Ужгороді. В жовтні 1995 в Ужгороді відбувся міжнародний семінар на тему «Міжетнічні відносини у Словаччині та Україні», який продемонстрував необхідність підготовки проекту порівняльного дослідження даної проблематики в обох державах.

1995 розпочалася розробка актуальної дослідницької теми «Пам'ять поколінь як чинник формування нових ідентичностей у процесі трансформації словацького суспільства». Її виконання здійснювалося міждисциплінарним колективом, а після завершення проекту склад його учасників був розділений на два науково-дослідницькі відділи — соціальної психології та історії, які функціонують і до сьогодні. В другій половині 90-х рр. інститут утвердився як установа, орієнтована на міждисциплінарне дослідження національних меншин (у тому числі міжетнічних відносин) та соціально-психологічне дослідження моделей поведінки особистості в складних ситуаціях. Саме за цими напрямками здійснювалися наукові дослідження в інституті у наступні роки. Проте поза увагою науковців не залишилися такі актуальні проблеми суспільства, як безробіття, питання етнічної ідентичності, циганська проблематика, соціальна інтеграція та ін.

У 1999, на основі звернення міністерства культури Словацької Республіки та згідно з постановою уряду СР (1998) і протоколом засідання міжурядової словацько-української комісії з питань національних меншин, освітніх, культурних та наукових зв'язків, інститут розпочав роботу над темою «Русини-українці в Словаччині — словаки в Україні». Партнером інституту у виконанні проекту став Інститут соціології НАН України. Результати репрезентативного історико-соціологічного дослідження були опубліковані в окремому науковому збірнику. В 2002 здійснювалося дослідження характеру та рівня національної самосвідомості русинсько-українського населення у північно-східній Словаччині. У подальшому співробітництво з науково-дослідницькими установами в Україні, зокрема Інститутом історії України НАН України, відбувається в рамках проблематики діяльності Народної Ради Закарпатської України, Української Народної Ради Пряшівщини, ОУН-УПА та виконання спільного проекту «Демократичні зміни у Словаччині та Україні у перехідний період».

У 2003–2005 Інститут став організатором проекту державної програми дослідження й розвитку під назвою «Нації, народи та етнічні групи в процесі трансформації суспільства». У його реалізації взяли участь працівники двох університетів та восьми наукових установ САН, які здійснили систематичний аналіз становища словацької нації та представників інших національностей, що проживають у Словаччині, вказали джерела можливої соціальної напруги та конфліктів, запропонували альтернативні шляхи їх вирішення. Частина результатів дослідження, довідкові матеріали та експертні висновки опубліковані у низці монографій.

Інститут займається видавничою діяльністю. 1979 вийшли перші два номери бюлетеню «Науковий вісник Інституту суспільних наук САН» (видавався до 1990). Це створило сприятливі умови для публікування результатів досліджень та фахових статей працівників інституту. Поступово в збірнику почали з'являтися праці авторів з інших установ, переважно викладачів вищої школи. У 1980-х рр. виходили друком матеріали наукових конференцій та публікації, тематика яких присвячувалася проблемам розвитку угорської та української меншин. 1998 започатковано інтернет-журнал «Людина і суспільство» (www.saske/cas), який швидко набув міжнародного характеру (з України до складу редколегії входить д.і.н., С. Віднянський).

Новий закон про вищу школу в країні дещо змінив умови підготовки науковців-дослідників, проте інститут залишається установою, яка має ліцензії на підготовку фахівців за спеціальностями «соціальна психологія», «історія Словаччини». Підготовка кадрів у цій галузі суспільних наук проводиться у співпраці з факультетом гуманітарних наук Університету імені Матея Бела у Банській-Бистриці.

Від початку 21 ст. інститут розширив співпрацю зі своїми традиційними партнерами у Чеській Республіці, Угорщині, Україні. Особливо зміцніли двосторонні зв'язки з Польщею та Канадою. Інтенсивність міжнародних контактів знайшла втілення у збільшенні кількості монографій та наукових статей, опублікованих за кордоном, а також у посиланнях та цитуванні праць співробітників інституту, які беруть участь у розробці міжнародних проектів. Особливо важливим у цьому напрямку є фундаментальний проект «Європейські дослідження суспільства», який значною мірою фінансується Європейським Союзом, а дослідницьку роботу координує науковий центр у Норвегії.

У 2010 за довгорічну успішну наукову співпрацю з Інститутом історії України НАН України інститут нагороджено Дипломом Словацько-Української асоціації та Подякою Посольства України в Словацькій Республіці.

М. Гайдош, Ст. Консчн.

ІНСТИТУТ СХІДНОЇ ЄВРОПИ в Римі — науково-дослідницька установа. Заснований 1921 під егідою МЗС Італії з метою вивчення держав Східної Європи, насамперед тих, що утворилися після Першої світової війни на території колишніх Російської імперії та Австро-Угорщини.

Результати досліджень І.С.Є. публікував у серійних виданнях «Література — мистецтво — філософія», «Політика — історія — економіка», «Бібліографія», «Конституції», «Граматики і словники», а також у спеціалізованих періодиках — «Балтійські студії», «Румунські студії» тощо. Значна увага приділялася перекладам творів письменників і політиків (Т. Масарик «Росія і Європа», А. Міцкевич «Гражина» та ін.).

Складовою частиною діяльності інституту стали українські студії, започатковані завідувачем слов'янської секції, істориком східних церков А. Пальмієрі. У своїх працях «Літературна історія Рутенії» (1924) та «Політична географія радянської України» (1925) А. Пальмієрі накреслив у контексті вивчення національно-визвольних змагань 19 — поч. 20 ст. основні напрями розробок історичного минулого, економіки й культури України. Більшість українознавчих розвідок та інформативні матеріали про Україну публікувалися в щомісячному журналі інституту «L'Europa orientale» («Східна Європа») і мали політичний характер. Велике місце в них відводилося питанням міжнародного становища України, українсько-польських та українсько-російських відносин. Інститут вводив в обіг італійської історіографії твори української наукової думки шляхом їх реферування й публікації спеціальних оглядів. Серед власне українських видань особлива увага надавалася працям М. Грушевського (про М. Куліша, український театр, «Коротка історія України») та Українського соціологічного інституту. За тематичним принципом проводилася бібліографічна робота (зокрема підготовлено «Бібліографію української незалежності»). Заходами І.С.Є. українська тематика впроваджувалася також у програми наукових конференцій і навчальні курси університетів. Посівши провідне місце в італійській україністиці міжвоєнного періоду, інститут послуговувався у цих дослідженнях працями професорів Е. Ло Гатто, А. Джанніні, Л. Сальвіні, Н. Феста (1-й директор), співробітників установ Державного центру УНР на еміграції І. Гриненка, М. Єремїва, Є. Онацького. 1945 інститут припинив свою діяльність.

Літ.: Савченко Ф. «L'Europa orientale...» // Україна, 1925, кн. 3; Sgambati E. L'ucrainistica e la bielorusistica in Italia nel settantennio passato (1920–1990) e i loro compiti futuri. В кн.: La slavistica in Italia. — Roma, 1994.

М. М. Варварцев.

ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ім. А. КРИМСЬКОГО НАН УКРАЇНИ. Заснований 22 жовтня 1991. Ініціатором його створення і першим директором став іноземний член НАН України О. Й. Прицак — учень

засновника українського сходознавства А. Кримського. Відповідно до свого статуту, І.с. ставить цілі відродження й розвитку фундаментальних сходознавчих досліджень в Україні, уведення в міжнародний науковий обіг знань про спільноти східного походження, що існували на території сучасної української держави. В інституті досліджуються мови, історія, філософія, релігія, культура країн і регіонів Близького, Середнього й Далекого Сходу, Центральної Азії, а також тюркомовних та інших східних племен і народів, які раніше проживали й нині мешкають на території України. Наукова тематика розробляється у відділах: історіографії та джерелознавства; класичного Сходу; сучасного Сходу; Далекого Сходу, центрі близькосхідних досліджень. З метою вивчення проблем візантології, історії й культури народів Криму та етноконфесійної тематики 1991 засновано Кримське відділення І.с.

Головним науковим виданням є журнал «Східний світ» (від 1993), в якому висвітлюються теоретичні й прикладні питання з арабістики, семітології, іраністики, тюркології, індології, китаєзнавства, японістики тощо. У серії „Бібліотечка журналу «Східний світ»” публікується збірник статей «Сходознавство». Також видаються журнали «Близькосхідний кур'єр», «Україна-Китай: інформаційно-аналітичний огляд», інформаційно-аналітичний бюлетень «Новини Центральної Азії й Кавказу», збірники праць «Наукова спадщина сходознавців України», «Матеріали по археології, історії і етнографії Таврії», «Боспорские исследования». Праці співробітників інституту друкуються також в наукових виданнях Росії, Болгарії, Вірменії, Великої Британії, Грузії, Ірану, Німеччини, Туреччини, Японії та інших країн.

І.с. підтримує наукові зв'язки з Інститутами сходознавства і Далекого Сходу Російської академії наук, Інститутом країн Азії й Африки при Московському державному університеті, сходознавчими центрами Туреччини, Угорщини, Швеції, Японії, Китаю та ін. Співробітники І.с. представляли українську науку на всесвітніх конгресах орієталістів у Будапешті (1996), Москві (2004) та ін.

Заходом інституту щорічно проводяться міжнародні конференції «Сходознавчі читання ім. А. Кримського», «Сходознавчі читання ім. О. Прицака», «Боспорські читання».

В аспірантурі готують наукові кадри за спеціальностями: всесвітня історія і мови народів Азії й Африки. Діють спеціалізовані вчені ради по захисту докторських і кандидатських дисертацій.

Літ.: Прицак О. Й. Без сходознавства неможливо зрозуміти історію і культуру України // Східний світ, 1993, № 1; Матвеева Л. В. Інституту сходознавства імені А. Кримського НАН України — 10 років // Там само, 2001, № 2.

Л. В. Матвеева, О. Б. Бубенок.

ІНТЕРНАЦІОНАЛ І (Міжнародне товариство робітників). Міжнародна організація робітничих об'єднань, заснована 28 вересня 1864 на зборах соціалістів і республіканських радикалів у Лондоні (Велика Британія) з метою координації пролетарського руху задля «визволення робітничого класу». Його засадничі документи — «Установчий маніфест Міжнародного товариства робітників» і «Статут» — були складені К. Марксом. Існуючі на той час робітничі об'єднання (профспілок, товариств взаємодопомоги й освіти, кооперативів тощо), що діяли у Великій Британії, Франції, Німеччині, Італії, Швейцарії, Іспанії, Бельгії, Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина) та низці інших країн Західної і Центральної Європи, а також у США та Австралії, оголошувалися секціями національних федерацій. Найвищим органом І. І був конгрес, який обирав для ведення поточної роботи виконавчий орган — Генеральну раду. Перший конгрес відбувся в Женеві (Швейцарія) 3–8 вересня 1866. Від самого початку в І. І розгорнулося гостре протистояння між основними течіями в робітничому русі — марксизмом, прудонізмом, бланкізмом і анархізмом. Марксистське крило І. І докладало значних зусиль, щоб перешкодити діяльності робітничих організацій на ґрунті проголошених італійським республіканцем Дж. Мадзіні принципів національної консолідації й національної незалежності народів. І. І сприяв пропаганді ідей міжнародної робітничої солідарності, популяризації соціально-політичної й економічної доктрини К. Маркса, розвитку страйкового руху, поширенню гасла 8-годинного робочого дня на підприємствах, виступам проти воєнних приготувань і воєн, дав поштовх утворенню партій робітничого класу.

1870 в Женеві з числа емігрантів на чолі з М. Утінім утворилася Російська секція І. І. Вона заявила про своє посередництво між робітничими союзами слов'янських країн і Західної Європи, але не спромоглася заснувати жодної своєї філії. Головну увагу секція приділила пропаганді ідей і цілей І. І переважно серед народницьких гуртків і організацій, направляючи нелегально в Одесу, Харків та інші міста примірники женецького журналу «Народное дело», де друкувалися документи й інформація про І. І. В 1871–72 Міжнародне товариство робітників спромоглося поширити свої зв'язки в Україні через А. Давидова — агента Російського товариства пароплавства і торгівлі, контора якого знаходилася в Одесі. Він активно співпрацював з Генеральною радою І. І, ставши його членом. У цей же час російська таємна поліція (III відділення) зафіксувала утворення на засадах І. І антиурядових осередків в Одесі, Калузі і Житомирі. 1875 під впливом програми І. І в Одесі засновано «Південноросійський союз робітників», діяльність якого сягала Миколаєва, Таганрога, міст Криму.

Найбільшою акцією І. І стала підтримка Паризької комуни 1871, що викликало хвилю переслідувань його членів у різних країнах. Розкол, що стався в Гаазі (Нідерланди) на конгресі 2–7 вересня 1872 між марксист-

ськими прихильниками централізації робітничого руху й бакунінськими федералістами, негативно вплинув на подальшу діяльність І. І. Того ж року, щоб запобігти встановленню контролю бакунінців над І. І, Генеральна рада за наполяганням К. Маркса перевела свою штаб-квартиру з Лондона до Нью-Йорка (США). 1876 рішенням міжнародної конференції, яка відбулася в м. Філадельфія (шт. Пенсільванія), І. І було офіційно розпущено. До 1881 від його імені продовжували виступати анархісти, скликаючи міжнародні конгреси.

Літ.: Козьмин Б. П. Русская секция Первого Интернационала. — М., 1957; Braunthal J. Geschichte der Internationale, bd. 1–2. — Hannover, 1961–63; Итенберг Б. С. Первый Интернационал и революционная Россия. — М., 1964; Генеральный совет Первого Интернационала. Протоколы, т. 1–5. — М., 1961–65; La première Internationale. Actes du colloque international du center national de la recherche scientifique. — Paris, 1968; Гаагский конгресс Первого Интернационала 2–7 сентября 1872 г. Протоколы и документы. — М., 1970; Гаагский конгресс Первого Интернационала 2-7 сентября 1872 г. Отчеты и письма. — М., 1972; Первый Интернационал и Парижская коммуна. — М., 1972; Giuseppe Mazzini e gli operai. Un messaggio di giustizia sociale in prospettiva europea, a cura di G.Limiti. — Roma, 1991.

М. М. Варварцев.

ІНТЕРНАЦІОНАЛ ІІ — міжнародна організація соціалістичних партій. Заснована 1889 на конгресі соціалістів з різних країн у Парижі (Франція) на засадах колективного членства з метою «визволення праці й людства». Вищим керівним органом І. ІІ був конгрес, у період між конгресами діяв постійний виконавчо-інформаційний центр — Міжнародне соціалістичне бюро. Ідейне лідерство в І. ІІ до 1896 належало Ф. Енгельсу.

У роботі 1-го конгресу, який заснував І. ІІ, брав участь Й. Данилюк — делегат від галицького робітництва. Нелегальний гурток харківських робітників надіслав учасникам конгресу привітання, зачитане співголовою президії зібрання Ш.-В. Жакларом.

Утворення І. ІІ дало поштовх масовому робітничому рухові, проведенню міжнародних акцій солідарності трудящих, центральне місце серед яких посіли щорічні (з 1890) першотравневі демонстрації. Станом на 1914 партії, що були членами І. ІІ, налічували близько 3,4 млн осіб, а профспілки і кооперативи, які перебували під їхньою опікою, — понад 10 млн і 7 млн відповідно. В Україні виконавцями рішень та постанов І. ІІ були: обидва відгалуження Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовики й меншовики), Бунд, російські есери, Українська соціал-демократична партія (УСДП), Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП). 1904, прагнучи набути членства в І. ІІ, до його конгресу в Амстердамі

направила доповідь свого центрального комітету Революційна українська партія. Починаючи з Штутгартського конгресу (Німеччина, 18-24 серпня 1907), право постійного представництва в І. П отримала УСДП. Тоді ж до цього міжнародного форуму із звітною доповіддю про напрями своєї діяльності звернулася УСДРП. Делегати обох цих партій були присутні на конгресі І. П в Базелі (Швейцарія) 24-25 листопада 1912.

Одночасно з боротьбою за соціальні і політичні права робітництва І. П виступав рушієм антивоєнної громадської думки. На конгресах у Штутгарті, Копенгагені (28 серпня — 3 вересня 1910, Данія), Базелі І. П засудив мілітаризм та імперіалізм. Свій протест проти воєнних готувань і війн українська соціал-демократія заманіфестувала у окремих відозвах 1912 у зв'язку з Базельським конгресом. Але з початком Першої світової війни низка провідних соціалістичних партій підтримала участь своїх держав у війні. В Австро-Угорщині таку позицію серед інших соціалістичних партій посіла УСДП. Криза й розпад І. П супроводжувалися виступом російських більшовиків на чолі з В. Леніним за розрив з ним і створення Комуністичного інтернаціоналу. Після Першої світової війни справу І. П продовжували Бернський інтернаціонал (1919–22), Міжнародне об'єднання соціалістичних партій (1921–23), Соціалістичний робітничий інтернаціонал (з 1923; перестав існувати під час Другої світової війни). Від 1947 діє Соціалістичний інтернаціонал.

Літ.: История Второго Интернационала, т. 1–2. — М., 1965–66; Феденко П. Соціалізм давній і новочасний. — Лондон–Париж–Мюнхен, 1968; Ленін В. І. Крах II Інтернаціоналу [1915]. В кн.: Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 26. К., 1972; Варварцев М. М. Міжнародний соціалістичний конгрес 1889 р. і Росія // Історичні дослідження: Історія зарубіжних країн, 1987, вип. 13; Варварцев Н. Н. Первомай живые истоки: Исторический очерк. — К., 1989; Жерноклеєв В. Українська соціал-демократія в Галичині: Нарис історії (1899–1918). — К., 2000.

М. М. Варварцев.

ІНТЕРНАЦІОНАЛ КОМУНІСТИЧНИЙ (Комінтерн, Третій Інтернаціонал) — міжнародна організація, що об'єднувала комуністичні партії різних країн. Заснована 4 березня 1919 в Москві на установчому конгресі, де було прийнято ряд програмних документів та виступив голова уряду радянської Росії В. І. Ленін з доповіддю про необхідність боротьби проти буржуазної демократії, за встановлення диктатури пролетаріату. Організаційне оформлення І.К. було покладене на II конгрес (19 липня — 7 серпня 1920), який затвердив 21 умову прийому до Комінтерну (серед них — визнання тези про необхідність встановлення диктатури пролетаріату революційним шляхом базовим принципом марксистського вчення). Ідеоло-

гічний вплив на рішення II конгресу справила опублікована напередодні його скликання праця Леніна «Дитяча хвороба «лівізми» в комунізмі». Група центристських партій відкинула «21 умову» і 22 лютого 1921 на конференції соціалістів у Відні створила окрему організацію — так званий II ½ Інтернаціонал на протигагу III Інтернаціоналу, який об'єднував лише комуністичні партії. На III конгресі Комінтерну (22 червня — 12 липня 1921) були затверджені тези Леніна щодо застосування тактики єдиного робітничого фронту для здобуття підтримки більшості трудящих. Обговорення цих проблем знайшло продовження в роботі IV конгресу (5 листопада — 5 грудня 1922), на якому виступив Ленін із доповіддю «П'ять років російської революції і перспективи світової революції». V конгрес (17 червня — 8 липня 1924) відбувався під гаслами більшовизації компартій, здобуття впливу в профспілках та у середовищі селянства, використання національного питання для завоювання мас і підготовки революції. На ньому, зокрема, наголошувалося на важливості об'єднання Буковини, Галичини та Закарпаття з УСРР. За безпосереднього сприяння І. К., під тиском РКП(б) була ліквідована Українська комуністична партія (створена 1920), яка виступала за розбудову самостійної УСРР внутрішніми революційними силами України, без зовнішнього (російського) втручання. У декларації Комінтерну від 24 грудня 1924 наголошувалося на необхідності розпуску УКП і вступі її членів до КП(б)У. На тлі розгортання боротьби КП(б)У проти «шумськізму» та «хвильовизму» 18 лютого 1928 виконком Комінтерну прийняв рішення про виключення очолюваної Й. Кріликом та Р. Кузьмою більшості Комуністичної партії Західної України, що виступила на підтримку українських комуністів, звинувачуваних у «національному ухилі».

Під час роботи VI конгресу (17 липня — 1 вересня 1928) була затверджена програма К.І., в якій окреслювались цілі та перспективи комуністичного руху. VII конгрес (25 липня — 25 серпня 1935) основним завданням міжнародного робітничого руху проголосив боротьбу проти фашистської загрози на основі тактики єдиного робітничого і народного фронту. З доповідями виступили генеральний секретар виконкому К.І. (1935–1943) Г. Димитров — «Наступ фашизму і завдання Комуністичного Інтернаціоналу в боротьбі за єдність робітничого класу проти фашизму», член президії та секретаріату виконкому К.І. (1935–1943) П. Тольятті — «Про завдання Комуністичного Інтернаціоналу у зв'язку з підготовкою імперіалістами нової світової війни», член президії (з 1924) та секретар виконкому К.І. (1928–1943) Д. З. Мануїльський — «Підсумки будівництва соціалізму в СРСР» та ін.

Під час Другої світової війни Комінтерн було розпущено 15 травня 1943 за ініціативою І. В. Сталіна. У 1947–1956 наступником К.І. стало Інформаційне бюро комуністичних і робітничих партій.

Літ.: Коммунистический Интернационал в документах. 1919–1932. — М., 1933; Мануїльський Д. З. Підсумки VII конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. — К., 1935; Адибеков Г. М., Шахназарова Э. Н., Шириня К. К. Организационная структура Коминтерна. 1919–1943. — М., 1997; Политбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б) и Коминтерн: 1919–1943 гг. Документы. — М., 2004; Маккензи К. Коминтерн и мировая революция, 1919–1943 / Г. Г. Петрова (пер. с англ.). — М., 2008; Ватлин А. Ю. Коминтерн: Идеи, решения, судьбы. — М., 2009.

О. А. Іваненко.

ІНТЕРНОВАНІ ФОРМУВАННЯ АРМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ — військові частини Армії Української Народної Республіки, що після поразки української революції 1917–1921 змушені були залишити українські території і після затримання та роззброєння в Польщі (15 тис.) і Румунії (бл. 2 тис.) розміщалися в спеціальних таборах. Вони безпосередньо підпорядковувалися українському командуванню, яке погоджувало свої дії з таборовою адміністрацією країн перебування. В Польщі інтерновані спочатку утримувалися в різних таборах, потім поступово, впродовж 1921–22, їх зосередили в Каліші й Щипйорно, вивільнивши в першу чергу табори Петрокова (нині м. Пьотркув-Трибунальські) й Пікулич, згодом — у містах Вадовице, Александрув-Куявські, Ланцут і, нарешті, у м. Стржалков. 1923 чисельність табірників у Каліші й Щипйорно скоротилася до 6 тис. осіб: дехто отримав роботу поза межами таборів, інші вступили до польських навчальних закладів або виїхали набувати освіту до Чехословаччини, певну частину було репатрійовано до УСРР.

Під час перебування в таборах українське вояцтво розгорнуло культурно-освітню діяльність, налагодити яку допомагали місцева влада, міжнародні благодійні організації, українська діаспора. Тут діяли школи, гімназії, Український народний університет, хоріві, театральні, мистецькі, літературні та спортивні гуртки, виходило понад 100 назв періодичних та неперіодичних рукописних і друківаних видань. Водночас для підтримки боєздатності інтернованих, було створено військовий факультет при Українському народному університеті, школи адміністративних і штабних старшин, жандармерії, юнацька військова школа, курси для піхоти, саперів, гарматників, кіннотників, зв'язківців.

У Румунії українські військовики були розміщені в таборах Брашова, Феґе-раша, Орадя-Маре (нині м. Орадя) і Джурджу, де проводилося навчання правилам військового шикуння, старшинам читалися лекції з військових дисциплін, функціонували школи грамоти, курси іноземних мов, діяли культурно-просвітні товариства «Просвіта» і «Громада», які мали хоріві, драматичні, малярські, спортивні та інші секції, виходили часописи «За ґратами» (Брашов) і

«Український таборовий вісник» (Фегераш). Окремим старшинам була надана можливість навчатися у Вищій військовій школі в Бухаресті, румунській освітній школі м. Пітешті, на курсах пілотажу. В таборах здійснювалося українське судочинство. Румунська влада залучала інтернованих до позатаборової праці, особливо в сільському господарстві, на цукроварнях і фабриках. Інтернованими опікувалася дипломатична місія уряду УНР на еміграції.

У Румунії режим інтернування було скасовано у вересні 1923, а в Польщі — у середині 1924. Більшість колишніх українських вояків осіли на теренах цих країн, інші мігрували переважно до Чехословаччини та держав Західної Європи, Північної та Південної Америки, Австралії або повернулися до УСРР.

Літ.: Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції: між двома світовими війнами. — Прага, 1942, ч. 1; Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924 (Z dziejów militarno-politycznych wojny polsko-radzieckiej). — Toruń, 1991; Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.). — К. — Філядельфія, 1997; Павленко М. І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.). — К., 1999.

М. І. Павленко.

ІНТЕРНОВАНІ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ — військові частини Української Галицької армії (понад 4 тис. осіб), що після поразки Західноукраїнської Народної Республіки у війні з Польщею перейшли на територію Чехословаччини і після роззброєння були розміщені в спеціальних таборах у містах Німецьке Яблонне та Ліберець, а згодом переведені до Йозефова. Разом з інтернованими перебували також втікачі з польського полону, біженці з Галичини та військовополонені українці з італійського табору в м. Кассіно. Загальне число українців у чехословацьких таборах для інтернованих сягало понад 6 тис. осіб, хоча їхня кількість безперервно змінювалася внаслідок виїзду частини з них на навчання, працю, повернення на батьківщину.

Українські інтерновані вояки перебували на становищі, наближеному до статусу чехословацьких військовиків. Українські частини були переоформлені (за чехословацьким військовим зразком) з курінної системи на полкову, але підпорядковувалися своєму командуванню. Натомість таборова адміністрація мала подвійне підпорядкування — як урядові ЗУНР з центром у Відні і дипломатичному представництву ЗУНР у Празі, так і чехословацькому міністерству народної оборони і місцевому комендантові. В таборах підтримувалася військова дисципліна, проводився вишкіл у военній справі, діяли різноманітні військові курси, старшинські школи.

Для поліпшення свого матеріального становища українські вояки час від часу відбували на заробітки. Наприкінці 1922 налічувалося 69 робітничих відділів чисельністю понад 4 тис. осіб. У таборах працювали бібліотеки й читальні, учительські семінари, Стрілецький університет та різного роду курси: грамоти, гімназійні й семінарські, з підготовки до вступу у вузи, торговельні, кооперативні, поштово-телеграфні, сільськогосподарські, ремісничі. Багато колишніх вояків стали студентами вищих шкіл у Празі, Брно, Подєбрадах, Пршібрамі, Братиславі, дехто виїхав на навчання до Відня, Загреба (Хорватія) та ін. Упродовж 1920–22 на студії відправилися 507 інтернованих.

У таборі Німецького Яблонного виходили друком щотижнева газета «Голос табору», двотижневик «Український стрілець», у Ліберці, а згодом у Йозефові — «Український скиталець». Функціонували театр ім. В. Винниченка, драматичні гуртки, хори, оркестри, січові та сокольські організації, спортивні клуби і секції, діяли «Гурток підстаршин», «Союз українок», Група української національної молоді, товариство «Самопоміч». Колишніх вояків підтримували матеріально міжнародні благодійні та українські емігрантські організації, еміграційний уряд ЗУНР. У свою чергу, інтерновані в Чехословаччині збирали кошти для галицьких фондів «Рідного краю», «Просвіти», відправляли пожертви військовополоненим-галичанам у польських таборах, голодуючим українцям Наддніпрянщини. Підписання договору з Польщею спонукало уряд Чехословаччини протягом 1924 ліквідувати режим інтернування галицьких вояків.

Літ.: Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. — Прага, 1942, ч. 1; Павленко М. І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.). — К., 1999; Срібняк І. Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи: становище, організація, культурно-просвітницька діяльність (1919–1924 рр.). — К., 2000.

М. І. Павленко.

ІНТЕРПОЛ — міжнародна організація кримінальної поліції, метою якої є співробітництво держав у боротьбі проти організованої злочинності. Його витоки сягають міжнародного конгресу кримінальної поліції, який відбувся 1914 у Монако і прийняв рішення створити спільний банк інформації та впорядкувати процедуру видачі злочинців. Після Першої світової війни в 1923 у Відні була створена міжнародна комісія кримінальної поліції, яка після Другої світової війни 1946 стала називатись І., штаб-квартиру якого засновано в Парижі. І. складається з представників національних поліцейських підрозділів та покликаний сприяти налагодженню контактів право-

охоронних органів у міжнародному масштабі. Стаття 3 Статуту І. забороняє цій структурі втручатись у політичні, військові, релігійні, расові суперечки. Завдяки цьому його діяльність має суто фаховий характер. 1988 штаб-квартира І. перебралась до Ліона. На той час членами названої організації були 142 країни. СРСР став членом І. в 1990.

Україна приєдналася до І. у 1992. В структурі її міністерства внутрішніх справ створено спеціальний національний український підрозділ Інтерполу. В бурхливі 1990-ті рр., коли інтенсивно відбувався процес первісного накопичення капіталу, громадяни України часто опинялися у списках І. на розшук. Найбільш гучною стала «справа Павла Лазаренка», який у лютому 1998 був арештований швейцарськими властями за ордером І. та виданий США. Роль І. як органу координації зусиль із захисту правопорядку значно зростає в умовах триваючої глобалізації та підвищення активності транснаціональних кримінальних угруповань.

Літ.: Галенская Л. Н. Международная борьба с преступностью. — М., 1972.; Родионов К. С. Интерпол: вчера, сегодня, завтра. — М., 1990; Данилов О. М. Международное сотрудничество в борьбе против организованного криминала. — М., 1995.

А. Ю. Мартинов.

ІРАК, Республіка Ірак (Al-'Iraq, Al-Jumhuriya al-'Iraqia) — держава в південно-східній Азії. Територія — 438,3 тис. км². Населення 27,5 млн осіб (2007). Етнічний склад: араби (бл. 77%), курди (бл. 18 %), туркмени, перси, ассирійці та ін. Столиця — м. Багдад. Адміністративно-територіальний поділ — 18 мухафаз (провінцій), у тому числі 3 автономні. Державні мови — арабська і курдська. Державна релігія — іслам (шиїти — бл. 62%, суніти — бл. 35%); решта — християни та ін.

І. є членом Організації Об'єднаних Націй з 1945, Ліги арабських держав — з 1945, Організації країн-експортерів нафти — з 1960.

Розташований в Месопотамській низовині, де виникла одна з найдавніших землеробських цивілізацій світу. Успішне землеробство в цьому регіоні залежало від іригаційних систем, спорудження і підтримка робочого стану яких вимагали централізованих зусиль. Тому вже в кінці 4 тис. до н.е. тут виникли міста-держави (Урук, Ур, Лагаш та ін.). На поч. 3 тис. до н.е. з'являються шумерські об'єднання міст-держав, у кінці 3 тис. до н. е. — царство Шумеру та Аккаду, держава III династії Ура. Згодом відбувається піднесення Старовавилонського царства, розквіт якого припадає на правління Хаммурапі (1792-1750 до н. е.). В 9 ст. до н.е. свою владу на територію І. поширює Новоассирійське царство, яке в 7 ст. до н.е. було завойоване мідянами. В 2-й пол. 6 ст. до н.е. І. став частиною Перської держави. В 2-й пол. 4 ст. до н.е. І. був завойований Александром Македонським, а після

його смерті увійшов до складу держави Селевкідів. У 2 ст. до н.е. на території І. поширювалася влада Парфянського царства. Від 3 ст. н. е. країна перебуває у складі держави Сасанідів, а в середині 7 ст. її завоювали араби. В 2-й пол. 8 ст. в новозбудоване м. Багдад було перенесено столицю Арабського халіфату, який в середині 11 ст. впав під ударами турків-сельджуків. Протягом 13–14 ст. І. зазнав двох спустошливих монгольських завоювань (навала Хулагу та походи Тимура), на початку 16 ст. став частиною Сефевідського Ірану. Боротьба за території І. між Сефевідами і турками-османами на початку 17 ст. закінчилася перемогою Османської імперії. Після закінчення Першої світової війни Ліга Націй надала мандат Великій Британії на управління І. За сприяння англійців 11 липня 1921 країна стала конституційною монархією на чолі з королем Файсалом I (1921–33). У січні 1943 І. проголосив війну Німеччині та її союзникам, але не брав участі в бойових діях. 14 липня 1958 країну було проголошено республікою в результаті революції та повалення монархії. Після низки військових переворотів в липні 1968 до влади прийшли представники Партії арабського соціалістичного відродження (Баас) на чолі з генералом Ахмедом Хасаном аль-Бакром. Поміркована внутрішня та зовнішня політика, спрямування доходів від продажу нафти на розвиток сільського господарства та промисловості сприяли економічному піднесенню та зростанню авторитету І. на міжнародній арені.

1979 Партію арабського соціалістичного відродження очолив Саддам Хусейн. Територіальні претензії нового керівництва призвели до ірано-іракської війни 1980–88, яка мала своїм наслідком великі людські жертви й завдала великої шкоди економіці країни. 1990 між І. та Іраном встановлено дипломатичні відносини. Іракська анексія Кувейту 1990 обернулася військовою операцією «Буря в пустелі» 1991 за участю 28 держав (США, Велика Британія, Франція та ряд арабських країн). І. зазнав поразки, за резолюціями Ради Безпеки ООН на нього було накладено економічні санкції. На початку 2003 США звинуватили І. у підтримці терористів та розробці зброї масового знищення. Всупереч рішенням Ради Безпеки ООН від 20 березня 2003 міжнародна коаліція на чолі з США розпочала війну з метою усунення режиму С. Хусейна. Після окупації країни розпочався процес передачі влади новому урядові. 2005 новообраний уряд І. перебрав усі повноваження.

І. займає друге, після Саудівської Аравії, місце у світі за запасами нафти. До військової операції «Буря в пустелі» нафтовий сектор країни забезпечував 95% надходжень в іноземній валюті. Після окупації країни 2003 та зняття міжнародних санкцій видобуток нафти знову почав збільшуватися.

Фундамент українсько-іракського співробітництва було закладено ще за доби СРСР, коли протягом 1980-х рр. українські фахівці брали участь у розбудові інфраструктури Іраку та розвитку цілих галузей економіки. Багато

іракців здобували освіту в українських вищих навчальних закладах. Незважаючи на важкий період міжнародних санкцій та окупації, відносини з І. залишилися одним з важливих напрямків політики України, особливо в галузі економічного співробітництва.

У червні 2003 Верховна Рада України ухвалила рішення про направлення до І. українських миротворців. Український контингент відбував службу в провінції Васит у зоні відповідальності польського командування, впродовж 2003–05 втратив 18 військовослужбовців, більше як 40 одержали поранення. 11 січня 2005 Верховна Рада України ухвалила рішення про відкликання українського миротворчого контингенту. Від 2006 Україна залишає в І. інструкторів для навчання іракської армії.

Дипломатичні відносини між Україною та І. встановлені 16 грудня 1992. З травня 2001 в Багдаді розпочало роботу українське посольство. Між обома країнами укладено угоди про торговельне, економічне, науково-технічне співробітництво та ін. У червні 2008 в Києві було відкрито Посольство Республіки Ірак.

Літ.: Данциг Б. М. Ірак в прошлом и настоящем. — М., 1960; Федченко А. Ф. Ірак в борьбе за независимость: 1917–1969. — М., 1970; Моначинский А. Тайные пружины иракской войны 2003. — К., 2005; Иракский кризис и его влияние на международные отношения. — М., 2005; Мирский Я. Политическая история Ирака. XX век. — М., 2008.

Я. Л. Шолох, А. Ю. Мартинов.

ІРАН (нова назва **Персії**)— ісламська республіка на південному заході Азії між Каспійським морем і Перською затокою. Площа — 1648 тис. км². Населення 66 млн. осіб (2007): перси, а також азербайджанці, курди, туркмени та ін. Офіційна мова — перська. Столиця — м. Тегеран. Після ісламської революції 1979 владу в країні здобули аятоли — шіїтські релігійні лідери. Номінальним главою держави є президент, який обирається населенням. Законодавчий орган — однопалатні збори ісламської ради. Уряд очолює прем'єр-міністр.

І. одна з найдавніших держав світу. Перші державні утворення на його території сформувались у 3 тисячолітті до н.е. У 8 ст. н.е. Персію завоювали араби-мусульмани. Однак серед населення країни утвердилося опозиційне до офіційного мусульманського віровчення сунізму вчення шіїтів. У 13–14 ст. територією І. проходили монгольські завойовники та загони Тимура. У 15–16 ст. Персія конкурувала за вплив у регіоні з Османською імперією. У 1724 російський цар Петро I, здійснивши каспійський похід, витіснив персів з північних берегів Каспію. На початку 19 ст. під час російсько-іранських війн Персія втратила Східний Азербайджан та Дагестан. На початку 20 ст. вона перетворилася на напівзалежну державу, на

території якої конкурували Британська та Російська імперії. 1921 Радянська Росія уклала договір з нею про поділ Каспію та визнання свого домінування на Кавказі. 1925 до влади в Персії прийшов Реза-шах Пехлеві. 1934 він перейменував країну, яка відтоді зветься І. (країна арабів). У 1941–1979 І. правив шах Мохаммед Реза Пехлеві. Під час Другої світової війни країну було окуповано радянськими та британськими військами. У травні 1946 зазнала невдачі спроба СРСР відторгнути від І. Східний Азербайджан. 1951 уряд М. Моссаддика оголосив націоналізацію нафтової промисловості, що спричинило повалення його 1953 за підтримки США. Шахський І. став близьким союзником США. 1955 І. вступив до Багдадського пакту (з 1959 СЕАТО). 1 квітня 1979 країну проголошено ісламською республікою. Позбавленому влади шаху надали притулок США. У відповідь іранські студенти захопили американське посольство в Тегерані, а його співробітників у заручники (були звільнені 1981 в день інавгурації президента США Р. Рейгана). У 1980–1988 І. воював з Іраком за спірні нафтоносні території. Тривала кривава війна не виявила переможців, а лише послабила обидві країни. Уведення у жовтні 2001 американських військ до сусіднього Афганістану, а в березні 2003 до Іраку керівництво І. сприйняло як загрозу безпеці країни і вдалося до інтенсифікації програми озброєння. Відтоді головним чином країни Заходу наполягають на запровадженні економічних та торговельних санкцій проти Ірану за розробку ядерних технологій та недостатнє співробітництво з МАГАТЕ.

Зв'язки між українськими землями та Персією були встановлені за козацької доби. Італієць Піетро делла Валле, який на початку 17 ст. був радником шаха Аббаса Великого, у 1618–1619 пропонував персам використати українських козаків для воєнних дій проти турків на Чорному морі. Унаслідок завершення 1620 персько-турецької війни цей проект залишився не реалізованим. У першій половині 19 ст. в Персії зробив кар'єру виходець з українських земель Самсон Макінцев. Він був намісником у провінції Азербайджан, а його син Гаврило (Джебраїл) — ад'ютантом шаха. У 1928–1930 в Тегерані працював київський архітектор В. Городецький, за проектом якого споруджено шахський палац. Суттєвий внесок у вивчення перської культури зробив український сходознавець А. Кримський.

22 січня 1992 між Іраном та Україною започатковані дипломатичні відносини. Було підписано Декларацію про принципи дружнього співробітництва. 1993 Україна, Туркменія та Іран домовилися про співпрацю в нафтогазовому секторі, яка, проте, не набула розвитку внаслідок негативної позиції Ізраїля та США. 1998 Україна відмовилася від контракту для харківського підприємства «Турбоатом» на поставку турбін для іранської атомної станції в м. Бушері.

Літ.: Агаев С. П. Иран в прошлом и настоящем. — М., 1981; Баран О. Козацько-перські взаємини в творах Пієтра делла Валле. — Вінніпег, 1985; Луконин В. Г. Древний и средневековый Иран. — М., 1987; Малаков Д. Архітектор Городецький. — К., 1999; Кременюк В. А. История Ирана. XX век. — М., 2006.

А. Ю. Мартинов.

ІРЛАНДІЯ, Республіка Ірландія (Eire, Ireland) — держава в Північно-Західній Європі, розташована на однойменному острові. Площа — 70 273 тис. км². Населення — 4,06 млн осіб (2007). Офіційні мови — англійська та ірландська (гельська). Столиця — м. Дублін. Глава держави — президент. Законодавчим органом є двопалатний парламент. Виконавчу владу здійснює уряд на чолі з прем'єр-міністром.

На межі нашої ери на території І. виникли перші ранньофеодальні держави. Острів став важливим місцем розвитку християнської культури. Наприкінці 12 ст. розпочалося завоювання І. англійцями. В 17 ст. країна стала першою британською колонією, а згодом — джерелом переселення ірландців за океан в Північну Америку.

В 1921 в ході національно-визвольної війни більша частина острова здобула статус домініону, інша — Північна Ірландія (шість графств Ольстеру з пробританські налаштованими протестантами) залишилася у складі Великої Британії. 1926 в І. засновано партію «Фіанна файл» («Солдати долі»), 1933 партію «Фіне гал» (Партія об'єднаної Ірландії), які склали основу партійної системи країни. Під час Другої світової війни І. дотримувалася нейтралітету. Від 1949 І. виступає як незалежна республіка. В 1955 вступила до ООН, 1973 — до Європейського Економічного Співтовариства. 1976 внаслідок посилення терористичної активності підпільної «Ірландської республіканської армії» (ІРА) в країні було запроваджено надзвичайний стан. 1977 було легалізовано політичне відгалуження ІРА — партію Шінн-фейн.

В об'єднаній Європі Ірландія перетворилася на «кельтського тигра»: швидкому економічному зростанню сприяла ліберальна інвестиційна політика та створення вільних економічних зон з розвитком високотехнологічних виробництв за участю капіталів США й Японії. В 1999 І. та Велика Британія погодилися на врегулювання проблеми Ольстера на основі розширення автономії цієї провінції у складі Великої Британії. З 1992 І. є членом ЄС, де домоглася гарантій свого нейтралітету.

У середні віки великі географічні відстані були основною перешкодою для розвитку безпосередніх зв'язків між ірландськими та українськими землями. Британське колоніальне панування в І. та перебування українських земель у складі різних імперій також не сприяли контактам між українською

та ірландською культурами. Лише з 19 ст. в ході національно-визвольних змагань в І. та на українських територіях поширюються звістки про боротьбу обох народів. У 1920-х–1930-х рр. українські мігранти, які транзитом прямували до Канади та США, зупинялися в І. Після Другої світової війни тут осіли українські політичні емігранти, які підтримували зв'язки з культурницькими організаціями в Британії. На 1990-і рр. припала нова хвиля економічної еміграції з України до І.

І. одна з перших визнала Україну 31 грудня 1991. Дипломатичні стосунки між країнами були встановлені 1 квітня 1992. Від 2000 на Україні й в І. функціонують почесні консульства. Ірландський уряд розглядає Україну як чинник стабільності і безпеки в Європі та східноєвропейському просторі зокрема. Політичні взаємини між країнами будуються на рівні міністрів обох держав у межах міжнародних форумів — сесії Генеральної асамблеї ООН, ОБСЄ та ін. Встановлення контактів на вищому рівні здійснюються через консультації політичних директорів МЗС України та І. з жовтня 2002. У ході цих консультацій 7 жовтня 2002 ірландська сторона повідомила про свою принципову згоду на підписання угод: 1) Декларації про партнерство і співпрацю між Україною і І.; 2) Протоколу про консультації між Україною і І.; 3) Конвенції про уникнення подвійного оподаткування доходів і майна і попередження податкових ухилень. Нині І. бере участь у здійсненні наукових та освітніх проектів ЄС, які стосуються України: TACIS (Technical Assistance for the Commonwealth of Independent States), EUREKA (European Research Coordination Agency).

Загальна динаміка розвитку культурних відносин між Україною й Ірландією залишається незначною, за відсутністю конкретних програм співпраці й обмеженістю фінансових ресурсів. У листопаді 2009 у Національному університеті І. в м. Майнус за підтримки Посольства України відбулась міжнародна конференція «Голодомор в Україні та Великий голод в Ірландії: історія, оцінки та пам'ять», в якій взяли участь дослідники з України, Ірландії, Польщі, США, Канади та Великої Британії.

Літ.: Кучменко Е. М. Ірландія і ольстерська криза, пошуки шляхів її подолання у др. половині ХХ ст. — К., 2000; Полякова Е. Ю. Ірландія в ХХ веке. — М., 2002; Маккинли М. История Ирландии. — М., 2005.

К. О. Гула, А. Ю. Мартинов.

ІСЛАМКЕРМЕН (тур. Замок ісламу; укр. назви: Іслам-городок, Ослам-городок, Асланкермен та ін.). Перша кам'яна фортеця Туреччини, споруджена 1504 на Середньому Подніпров'ї. Для її побудови було обрано острів неподалік від впадіння річки Кінської у Дніпро, де віддавна існувала переправа (Таванська), якою до останньої чверті 14 ст. послуговувалися італійські купці на своєму шляху до України (нині це акваторія водоймища

в районі м. Каховка Запорозької обл.). Острівну фортецю з огляду на її стратегічне значення позначали на картах України і Східної Європи французький дослідник Г. Боплан та інші географи 16–17 ст.

Туреччина відводила І. ключову роль у контролі над головною водною артерією України в напрямі до Дніпро-Бузького лиману та Чорного моря. Фортеця перешкоджала морським походам запорожців і водночас служила місцем зосередження військових сил Кримського ханства й Османської імперії для нападів на українські землі. Відтак під її стінами регулярно відбувалися запеклі битви між козацькими і турецько-татарськими загонами. 1 листопада 1556 козаки на чолі з Дмитром Вишневецьким захопили І. і вивезли з нього артилерію. Відбудовану фортецю 1575 було атаковано знову — військом Богдана Ружинського, який намагався підірвати мури. Найбільш вдалим став штурм 1628 козаками гетьмана Михайла Дорошенка, які зруйнували фортецю. Протягом 60–70-х рр. 17 ст. відновлений І. неодноразово зазнавав ударів з боку запорожців під командуванням Івана Сірка. Остаточно цей турецький форпост на півдні України було знищено під час Дніпровського походу російсько-українського війська в 1695.

Літ.: Боплан Г. Опис України. — К., 1990; Замлинський В. Богдан Ружинський // Дніпро, 1990, № 4; Мицик Ю. Михайло Дорошенко // Україна в минулому (К. — Львів), 1994, вип. 4; Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995: т. 8, ч. 1.

М. М. Варварцев.

ІСЛАНДІЯ (Iceland) — держава на о. Ісландія в північній частині Атлантичного океану. Площа — 103 тис. км². Населення 300 тис. осіб (2007). Державна мова — ісландська. Столиця — м. Рейк'явік. І. — республіка. Очолює державу президент. Законодавчу владу здійснює альтинг (парламент), виконавчу — уряд на чолі з прем'єр-міністром.

У 870–930 відбулося заселення острова. У 1262–1264 І. підкорила Норвегія. Наприкінці 13 ст. внаслідок Кальмарської унії між Норвегією і Швецією І. підпала під владу Данії. Суверенітет здобула 1918, але ще до 1944 перебувала в особистій королівській унії з Данією. Від періоду Другої світової війни (з 1941) на території І. перебувають війська США. З 1946 І. член ООН, з 1949 член НАТО. За угодою із США на острові розташована американська база радарного контролю за Атлантикою. У 1964 країна стала членом Європейської асоціації вільної торгівлі. На перешкоді членству І. в Європейському економічному співтоваристві стали суперечки щодо розподілу зон та квот на вилов риби. У 1980-ті рр. І. активно накопичувала кредити та борги, а 2009 під час світової економічної кризи її уряд заявив про офіційне банкрутство країни. Восени того ж року І., шукаючи економічного порятунку, подала заявку на вступ до Європейського Союзу. Офіційно переговори розпочалися 2010.

Історичні зв'язки українських земель з Ісландією беруть початок від часів раннього середньовіччя, за доби вікінгів. Походи дружин вікінгів 7–10 ст. на землі Київської Русі відображені у давніх ісландських сагах. У середні віки внаслідок втрати І. та українськими землями політичної самостійності зв'язки між ними перериваються. На початку 20 ст. знайомству з історією та культурою І. в Україні сприяє поширення перекладів ісландських саг.

І. визнала незалежність України 19 січня 1992, а 30 березня встановила з нею дипломатичні відносини. У середині 1990-х були підписані угоди про співпрацю України та І. в галузі рибальства та охорони навколишнього середовища. 2004 прем'єр-міністр І. здійснив візит до України. Було підписано українсько-ісландську угоду про взаємний захист інвестицій та розвиток торговельно-економічних зв'язків. Як член НАТО І. виступила за поглиблення співпраці Організації Північноатлантичного договору з Україною.

Літ.: Исландские саги. — М., 1980; Хьярмарссон Г. История Исландии. — М., 2004.

А. Ю. Мартинов.

ІСПАНІЯ, Королівство Іспанія (España, Reino de España) — держава на південному заході Європи, на Піренейському півострові. До її складу входять також Балеарські та Канарські острови, а також під управлінням І. перебувають райони міст Сеута й Мелілья на північно-західному узбережжі Марокко (Африка). Площа — 504,8 тис. км². Населення — 40,4 млн осіб (2007). Столиця — Мадрид. Адміністративно-територіальний поділ — 17 автономних співтовариств (регіонів), 50 провінцій.

Стародавня історія І. тісно пов'язана з культурою її корінного населення — іберійців, які ще наприкінці 2 тис. до н.е. знали ся в землеробстві, скотарстві, ремеслах й тоді ж створили на південному узбережжі Піренейського півострова державу Тартесс. Пізніше її територія стала об'єктом колонізації з боку фінікійців, малоазійських греків і Карфагену. В 3 ст. до н.е. тут утвердив своє панування Рим. Після падіння римської влади на Піреней прийшли племена вандалів, аланів і свевів, заснувавши свої королівства. Існування цих королівств припинила навала вестготів, які поряд з візантійцями запанували тут на поч. 6 ст. В цей період на іспанських землях почали формуватися феодальні відносини, відбувалося покріпачення селян. Внутрішні усобиці між магнатами й селянські виступи створили сприятливі умови для іноземного вторгнення. На початку 8 ст. більшу частину іспанських земель завоювали «маври» — араби і бербері із Північної Африки. Вони заснували в Кордові емірат, 929 його було перетворено на халіфат — незалежну від Арабського халіфату з центром у м. Багдад (нині столиця Іраку) державу. В 11 ст. загострилася боротьба

дрібних власників за землі. Це разом з посиленням нової знаті в Кордовському халіфаті збурило розрухи, які спричинили поділ його на окремі емірати. Відтоді посилюється спротив арабським пришельцям з боку витіснених у гірські райони місцевих мешканців. На відвойованих у маврів землях виникають іспанські держави Леон, Кастилія, Наварра, Арагон, які стають головною базою реконквісти — боротьби з арабським пануванням. У цей же час набирають сили міста, які об'єднуються в союзи, зростає вплив католицької церкви, множиться верства войовничого рицарства, поступово ліквідується кріпосне право, з'являються станово-представницькі установи — кортеси. В 2-й пол. 13 і 14 ст. Арагон, на відміну від Кастилії, розширює свої володіння шляхом захоплення інших християнських земель — Сицилії, Сардинії, частини Балканського півострова. 1474 королевство Кастилію очолила Ізабелла, яка правила разом з чоловіком, що після смерті свого батька Хуана II Арагонського 1479 став королем Арагону. Кастилія й Арагон об'єдналися особистою унією правителів, що поклало початок королівству Іспанія. В утвердженні й зміцненні своєї влади королівський двір здійснив конфіскацію великої частини земель у титулованого дворянства та рицарських орденів, заборонив вести приватні війни, обмежив права міст, підпорядкував церкву державі та створив інквізицію на чолі з духівником королеви Ізабелли Торквемадою. Влада жорстоко переслідувала арабів і євреїв, які змушені були масово тікати з країни. 1492 була знищена остання опора маврів — Гранадський емірат.

Відкриття Америки генуезцем Х. Колумбом, який перебував на іспанській службі, надало великі можливості для територіальних загарбань і збагачення І., сприяло перетворенню її на світову імперію. Протягом 16 ст. І. приєднала до себе Мексику, Болівію, Перу та низку інших земель Центральної та Південної Америки. Із заокеанських колоній ринув потік золота і срібла. Це дало змогу розвинути в метрополії різні галузі промислового виробництва й побудувати потужний військовий і торговий флот, що сприяло посиленню її впливу в Європі. І. захопила Неаполітанське королівство, а за Карла I Габсбурга, який 1516 обійняв іспанський престол і 1519 був проголошений імператором «Священної Римської імперії германської нації» під іменем Карла V, почала владарювати в Нідерландах, Сицилії, Сардинії.

У 16 ст. в І. різко знецінюється праця в матеріальному виробництві, відбувається масове розорення селянських господарств, економіка всієї країни зазнає катастрофічних потрясінь. Тим часом і зовнішня політика І. за правління Карла I, який, зрештою, зрікся престолу 1556, «загрузла» в нерозв'язних проблемах. Наступник Карла I Філіпп II Габсбург намагався захопити Францію й Англію, але 1588 його «Непереможна армада»

була розбита англійським флотом і від І. відійшла північна частина Нідерландів. Лише в протиборстві з Османською імперією І. мала деякі успіхи, зокрема здобула перемогу в битві 1571 біля м. Лепанто (нині м. Нафпактос, Греція).

У 17 ст. розвал іспанської імперії набув незворотного характеру, а за контроль над самою І. почали суперництво Франція та Англія. 1700 на іспанський престол зійшов Філіпп V, представник династії Бурбонів, що правила Францією. Загроза об'єднання Франції з І. й, отже, зміцнення французьких позицій у світі підштовхнули Англію до створення коаліції з Австрією, Голландією, Португалією і Савойєю з метою передачі іспанського трону австрійським Габсбургам. Війна за іспанську спадщину тривала 1701–14 й закінчилася для І. територіальними втратами в Європі та посиленням залежності від Франції. Спільно з Францією І. підтримала у 2-й пол. 18 ст. боротьбу американських колоній Англії за незалежність.

Французька революція кінця 18 ст. порушила іспано-французький монархічний альянс. І. приєдналася до коаліції абсолютистських держав, і розпочала 1793 війну проти революційної Франції, в ході якої зазнала поразки і змушена була підписати угоду про союз, стала учасницею завойовницьких походів французького імператора Наполеона I Бонапарта та оголошеної ним континентальної блокади, спрямованої проти Англії. 1807 французькі війська окупували І., взявши під контроль її найважливіші фортеці та комунікації. Велике народне повстання 1808 проти загарбників було придушено силою французької зброї, а на іспанський престол Наполеон I Бонапарт посадив свого брата — Жозефа Бонапарта. В спротиві окупантам згуртувалися різні верстви населення, національно-визвольна боротьба набула характеру партизанської війни. 1812 в м. Кадіс кортеси ухвалили конституцію, що проголошувала іспанську націю «носієм верховної влади», різко обмежувала прерогативи короля і встановлювала розподіл гілок влади. Боротьбу за втілення нових законів у життя очолила армія. Все це змусило 1820 короля Фердинанда VII присягнути Кадіській конституції. Але 1823 французькі війська згідно з рішенням Священного союзу відновили в І. абсолютну владу короля. Тисячі іспанських патріотів, у тому числі їхній вождь Рієго-і-Нуньес, були страчені. В ході наступних революцій (1834–43, 1854–56, 1868–74) в І. утвердилася обмежена монархія.

Наприкінці 80-х рр. 19 ст. І. взяла курс на співпрацю з Троїстим союзом, однак у наступне десятиліття пішла на зближення з Францією задля реалізації своїх загарбницьких планів щодо Африки. Тим часом війна з США 1898 і поразка в ній завдала удару іспанському пануванню на Кубі, Пуерто-Ріко, Філіппінах, о-ві Гуам.

Під час Першої світової війни І. не брала участі у збройних діях, але постачала сировину і продукцію обом воюючим блокам. В 1930-ті рр. в країні скасували монархію й проголосили республіку (1931–39), проте

внаслідок громадянської війни 1936–39, яка супроводжувалася іноземним втручанням, у країні постав авторитарний режим генерала Ф. Франко Баамонде. З початком Другої світової війни І. заявила про свій нейтральний статус, та всупереч цьому направила на Східний фронт проти СРСР «блакитну дивізію».

Після смерті Ф. Франко (1975) під знаком демократизації громадсько-політичного життя в країні відбулася реставрація монархії. Нині І. — парламентарна монархія. Глава держави — король. Діє конституція 1978 зі змінами, внесеними 1992. Законодавчу владу здійснюють Генеральні кортеси (двопалатний парламент — конгрес депутатів і сенат). Вищий орган виконавчої ради — рада міністрів.

І. — член Організації Об'єднаних Націй (з 1955), Ради Європи (з 1977), Європейського Союзу, інших міжнародних організацій.

Іспано-українські взаємини. Як засвідчують історичні джерела, вже за доби середньовіччя між людністю українських та іспанських земель існували різнобічні зв'язки. Зокрема, за часів арабського правління в І. перебували солдати, «вчені люди» й раби слов'янського походження з українського Причорномор'я. В 17 ст. чимало запорозьких козаків служило в іспанській армії. Під час російсько-турецької війни 1787–1891 у складі армії під командуванням князя Потьомкіна, що діяла в Причорномор'ї, воювали добровольці з І. — офіцери королівського війська, які особливо відзначилися у штурмі Очакова (1788) й були нагороджені орденом св. Георгія. На поч. 19 ст. українці перебували в підрозділах військ Наполеона І Бонапарта, що дислокувалися в І. Події іспанської революції 1820–23 знайшли відгомін в Україні, позначилися на формуванні програми й тактики таємного Південного товариства декабристів.

Починаючи з 2-ої половини 18 ст. іспанські купці при підтримці королівської влади добиваються налагодження прямих торговельно-морських зв'язків з Південною Україною, зокрема між портами Кадіс і Херсон, пропонуючи для продажу широку номенклатуру товарів, вироблених як в самій І. (вина, тканини тощо), так і колоніальних вантажів з Америки. 1820 півднем України подорожував з метою розробки системи комунікацій іспанський інженер і вчений А. Бетанкур. У 1-й пол. 19 ст. відкрилося перше в Україні іспанське дипломатичне представництво — консульство в Одесі. Інтерес іспанців до культурної спадщини українців засвідчує поява 1877 в журналі «*La Ilustracion Española y Americana*» («Іспано-американське просвітництво») статті В. Лесевича «Тарас Шевченко — великий поет України». Від 2-ї пол. 19 ст. в українських містах гастролюють іспанські артисти й музиканти: всесвітньо відомий «король скрипалів» і композитор П. Сарасате (1882, 1884, 1902), скрипачка Т. Туа (1885, 1889), оперні співачки М. Гай (1908), Е. де Ідальго (1914) та ін. Помітний вплив на

іспанську історіографію поч. 20 ст. справила діяльність В. Піскорського — засновника російської та української іспаністики, який провадив студії в іспанських архівах і бібліотеках і за праці, видані в І., був обраний членом-кореспондентом Барселонської АН.

До часів української революції 1917–1921 належить спроба встановити дипломатичні взаємини між двома країнами: уряд Української Народної Республіки призначив своїм послом в І. І. Кулішера, якому, однак, не вдалося розпочати свою місію.

У громадянській війні в І. 1936–39 брали участь українські добровольці, які воювали як під прапорами республіканців (більшість), так і на боці генерала Ф. Франко. В лавах інтернаціональних бригад діяли українські підрозділи — батальйон ім. Максима Кривоноса, рота імені Тараса Шевченка. У вересні 1936 УСРР передала 548 тис. крб. у фонд Міжнародної організації допомоги борцям за республіканську І. Також матеріальну й моральну підтримку вони отримували від українців Галичини та української діаспори Америки й Європи. 1937 на 2-му антифашистському конгресі в Мадриді пролунав голос українських митців, від яких із доповіддю «Нація і культура» виступив письменник І. Микитенко. Того ж року Барселонський університет, який відзначав 100-річчя свого відновлення, нагородив пам'ятними медалями Київський та Харківський університети. Після поразки республіканців багато іспанських дітей були направлені до України, де здобували середню й вищу освіту.

Під час Другої світової війни в Мадриді провадив інформаційну діяльність представник Організації українських націоналістів (мельниківців) Ю. Карманін. 1947 в І. виник осередок української діаспори, основу якого склала студентська молодь. 1953 українська громада в І. налічувала 68 осіб. На її базі виникли Товариство українських студентів-католиків «Основа» (1947), Українська студентська громада (1956), Товариство українських друзів Іспанії (1957), які популяризували серед іспанців українську культуру. 1951 Іспанське національне радіо розпочало міжнародну трансляцію україномовних передач. Наступного року при мадридському центрі східних досліджень була створена українська секція. У журналі центру «Oriente» (з 1956 — «Oriente Europeo», «Східна Європа»), в місячнику «Las cartas de España» («Листи з Іспанії», 1950-55) та інших іспанських періодиках публікуються статті про національно-визвольні змагання в Україні, розвідки про українську церкву, діяльність Г. Сковороди, І. Франка. Співтворцем іспанської культури став українець кінорежисер Є. Деслав, який створив у Мадриді фільми «Викриття» (1948), «Що байдууже трьом закоханим» (1951).

1964 у Міжнародному форумі діячів культури, присвяченому 150-річчю від дня народження Т. Шевченка, взяв участь іспанський поет Р. Альберті, який на мітингу в Каневі виголосив «Слово на Тарасовій горі». 1967 до

Києва й Канєва приїздила поетеса А.-М. Матуте, яка в барселонському журналі «Destino» («Доля») опублікувала серію статей, присвячених Т. Шевченкові (1968). У цей же час на ниві українсько-іспанських літературних зв'язків виступили письменники іспанської республіканської діаспори в СРСР С. Аркада, С. Гонсалес Гутьєрес, Р. Естрела-Льопіс та інші, які підготували 1964 першу іспаномовну збірку «Вибраних творів» Т. Шевченка.

Справі підтримання культурних зв'язків прислужилася традиція перекладу в Україні. Серед перших перекладів, які з'явилися в 19 — поч. 20 ст., були твори М. де Сервантеса, В. Бласко Ібаньєса та ін. У різні роки творчість іспанських класиків і сучасних письменників перекладали І. Франко, В. Самійленко, П. Дмитренко, М. Іванов, В. Шовкун, М. Лукаш, М. Орест, М. Рильський та ін.

Дипломатичні відносини України з І. встановлено 30 січня 1992. Основні принципи міждержавних стосунків заклад Договір про дружбу і співробітництво між Україною та Королівством Іспанія, підписаний у Мадриді 7 жовтня 1996. З розвитком цих взаємин на рубежі 20-21 ст. в І. виникла українська заробітчанська діаспора, яка обчислюється 100-200 тис. осіб і має власні земляцькі об'єднання.

Літ.: Шевченко Ф. П. Рота ім. Тараса Шевченка в боях проти фашизму в Іспанії (1937–1938 рр.). // УІЖ, 1961, № 1; Додолев М. А. Россия и Испания. 1808–1823 гг. — М., 1984; Россия и Испания. — М., 1987; Вовк Я. Г. З історії іспано-українських літературних взаємозв'язків пожовтневої доби. В кн.: Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті. — К., 1988; Інтернаціональна солідарність трудящих західно-українських земель з республіканською Іспанією: Збірник документів і матеріалів. — К., 1988; Россия и Испания. Документы и материалы 1667–1917. — М., 1991, т. 1–2; Вилар П. История Испании. — М., 2006; Фельтина А. Н. Все об Испании. — Харків, 2008.

М. М. Варварцев.

«ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ. ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН» — республіканський міжвідомчий збірник наукових праць, щорічник. Видавався 1975-1989 у Києві Інститутом історії АН УРСР (нині Інститут історії України НАНУ). Публікував результати науково-дослідницької роботи, здійснюваної Інститутом, зокрема його відділом історії і міжнародних відносин соціалістичних країн (нині відділ всесвітньої історії і міжнародних відносин), а також вузами республіки. Збірник містив статті з проблем всесвітньої історії і відносин України з країнами Центральної і Південно-Східної Європи у сфері суспільно-політичної, економічної, наукової діяльності, культурних взаємин, дипломатії. Висвітлювалися

питання становлення та розвитку контактів між творчими спілками і громадськими організаціями, спорідненими областями і містами-побратимами. Значне місце збірник приділяв студіям міжнародного робітничого та національно-визвольного руху, революційними процесами у країнах Африки та Латинської Америки. Окремий розділ видання присвячувався джерелознавчим та історіографічним проблемам. Всього було підготовлено і опубліковано 15 випусків щорічника.

Н. В. Кривець.

ІТАЛІЙСЬКИЙ ІНСТИТУТ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ — представницька установа Італійської Республіки. Заснований у Києві 1998 з метою сприяння українсько-італійському культурному співробітництву. Організатор і перший директор — проф. Н. Ф. Баллоні.

І. розробляє і реалізує з допомогою громадських і державних організацій обох країн проекти в різних галузях мистецтва, літератури, освіти та науки. Один з масштабних проектів — Дні італійської культури, що стали традиційними. 2001 до його концертів, вистав, презентацій у Києві прилучилися разом із діячами Італії Національна опера ім. Т. Г. Шевченка, Національна філармонія, театр оперети, музей мистецтв ім. Б. і В. Ханенків, Інститут історії України НАН України, Національний лінгвістичний університет. 2001 започатковано фестивалі італійської музики. Проведене того ж року під назвою «Ave Verdi» свято зібрало тисячі шанувальників творчості композитора Верді, шедеври якого — «Травіата», «Аїда», «Набукко», «Трубадур», «Ріголетто», «Реквієм» — підготували спільно італійські та українські митці. У 2003–2010 заходом І. у Києві працювали відомі режисери М. Коррадї та І. Нунціата, під керівництвом яких здійснено постановку опер «Турандот» і «Манон Леско» Дж. Пуччіні, «Бал-маскарад» і «Макбет» Дж. Верді, «Джоконда» А. Понкієллі тощо. Від 2005 відбуваються щорічно цикли концертів «Золоті сторінки італійської музики». Надзвичайною подією в культурному житті України став приїзд 2005 на запрошення І. всесвітньо знаного тенора Л. Паваротті, який дав свій концерт у київському палаці «Україна». Так само до Києва завітала славетна кінозірка С. Лорен — на міжнародний кінофестиваль «Молодість» (2003), де відбувся ретроспективний показ фільмів з її участю. У галузі образотворчого мистецтва І. влаштовуються виставки живопису, скульптури, декоративно-прикладних творів, надісланих з римської Національної галереї старовинного мистецтва палацу Барберіні, міських музеїв Неаполя, Капуа, області Венето.

Під патронатом І. започатковано вивчення італійської мови в українських вузах, підготовку викладачів і перекладачів італійської, укладання і видання двомовних словників, засновано італознавчі центри в університетах — Київському національному ім. Т. Шевченка, Київському національному

лінгвістичному, Одеському національному ім. І.І. Мечникова, Львівському національному ім. І. Франка, Маріупольському державному гуманітарному. За сприяння І. перед українськими студентами виступають з лекціями фахівці історико-культурної спадщини із Рима, Флоренції, Генуї, Мессіни та інших університетських центрів. Серед них проф. С. Грачотті — іноземний член НАН України, проф. А. Гарібальді Фаллет — генеральний секретар Італійської ради Європейського руху, праправнучка національного героя Італії Дж. Гарібальді, музикознавець Р. Влад — президент Римської філармонічної академії, поет К. Калабро та ін.

Видавничу діяльність І. представляють монографії, збірники, довідники: «Пам'ять та ідентичність. Бесіди на зламі тисячоліть» папи Івана Павла II (2005), «Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна» М. Варварцева (2005), «Все про Італію» А. Рапопорта (2006), «Листи з Харкова. Голод в Україні і на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933» А. Граціозі (2008), «Комедія Данте Аліг'єрі. Мистецький коментар XIV–XX століть» О. Петрової (2009) тощо. 2005 разом з Інститутом літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України розпочато серійне видання «Бібліотека італійської літератури», в рамках якої вийшли переклади творів Данте Аліг'єрі, Ф. Петрарки, Дж. Боккаччо, Н. Мак'явеллі, К. Гольдоні, А. Мандзоні, Л. Піранделло, Г. Деледди, А. Моравія, інших класиків красномовства.

Літ.: Дні італійської культури. *Le giornate della cultura italiana*. — К., 2000, 2001; «Ave Verdi», Київ, 2001. — К., 2001; Італійці та італійська культура в Україні. — К., 2005; М. Томак. Співробітництво: Нікола Франко Баллоні... // День, 2007, 20 вересня.

М. М. Варварцев.

ІТАЛІЙСЬКІ ГРОМАДИ В УКРАЇНІ 19–20 століть. Уперше з'явилися наприкінці 18 — початку 19 ст. в нових портових містах Північного Причорномор'я і Приазов'я. Відтоді італійські переселенці з Апеннінського півострова зосереджувалися в Одесі, Феодосії, Керчі, Маріуполі, Миколаєві, Бердянську, де брали участь у розбудові міжнародної торгівлі й судноплавства. Професійну структуру найстарішої — одеської громади — представляли, поряд з власниками великих торговельних фірм, моряки, дрібні торговці, ремісники, будівельники, а також учителі, архітектори, співаки, музиканти, скульптори (головним чином мармурники). На початку 19 ст. її чисельність становила 800 осіб — 10 % населення міста, у 1837–1600 осіб. Переорієнтація в 2-й пол. 19 ст. хлібної торгівлі Західної Європи з України на північноамериканський ринок зумовила значний відтік з Одеси пов'язаних з нею італійців: 1897 в місті мешкало 286 працездатних італійців чоловічої статі, 1905 — близько 650 осіб.

Другою найбільшою італійською громадою була керченська. За переписом населення 1897, в Керчі та її передмістях мешкало 816 італійців (за мовною ознакою), у Феодосії — 55, у Бердянську — 171 особа. Наприкінці 19 ст. сформувались італійські громади в Києві та Харкові. Під час революції та громадянської війни 1917–1921 відбувалася масова рееміграція італійців з України. Італійський уряд узяв активну участь у цьому процесі, направивши кораблі в чорноморські порти для вивозу співвітчизників, які бажали повернутися на батьківщину. На початку 1920-х більшість італійських громад в Україні припинила своє існування. Лише чисельність керченських італійців продовжувала зростати і в 1930 налічувала 1300 осіб. Однак після репатріацій у наступні роки і депортації до Казахстану під час Другої світової війни місто втратило роль осередку італійців. Відновлення його відбулося наприкінці 20 ст. За переписом населення 1989 в Керчі мешкало 316 італійців.

Літ.: Шмаков А. Исторический очерк основания и развития г. Одессы. В кн.: Труды Одесского статистического комитета. — Одесса, 1870, вып. 3; Орлов А. А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год. — Одесса, 1885; Sperandeo P.G. Gli italiani nel Mar Nero. La colonia di Odessa // Rivista d'Italia, 1906, agosto; Варварцев М. Італійці в культурному просторі України (кінець XVIII — 20-ті рр. XX ст.). Історико-біографічне дослідження (словник). — К., 2000; Бацак К. Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII — у першій третині XIX століття. Витоки. Формування. Діяльність. — К., 2004.

К. Ю. Бацак.

ІТАЛІЯ, Італійська Республіка. (Italia, Repubblica Italiana) — держава на півдні Європи. Площа 301,2 тис. км². Населення 57,9 млн осіб (2007). Столиця — м. Рим. Адміністративно-територіальний поділ: 20 областей, 94 провінції.

На території сучасної І. від 8 ст. до н. е. існував один з центрів античної цивілізації — Рим. У 3 ст. до н. е. він підпорядкував собі значну частину Апеннінського півострова, а в 1 ст. до н. е. утворив Римську імперію, що об'єднала античний світ. Після падіння Західної Римської імперії 476 королем І. було проголошено Одоакра — начальника германської дружини, що перебувала на службі імперії. Однак уже 493 його державу завоювали остготи, заснувавши власне королівство. У 2-й третині 6 ст. майже вся І. потрапила під владу Візантії, а 568 Північну Італію захопили лангобарди. 756 у центральній частині І. постала Папська держава, а від 10 ст. ключову позицію на півострові посіла заснована німецьким королем Оттоном I «Священна Римська імперія» (з кін. 15 ст. — «Священна Римська імперія германської нації»). В 11 ст. південь країни завоювали нормани, започаткувавши Сицилійське королівство й поєднавши його династичними зв'язками зі «Священною Римською імперією».

Із середини 12 ст. в І. відбувається бурхливий розвиток міських комун і перетворення їх на міста-держави. Провідну роль серед них відігравали Венеція, Генуя і Піза, які підпорядковували собі значну частку європейської торгівлі й нагромадили величезні багатства. Стрімке економічне зростання міст-держав посилило їх опозиційність до центральної влади. 1176 відбулася битва біля Леньяно, де військо імператора Фрідріха I Барбаросси було розгромлено об'єднаними силами італійських міст-держав. Однак внутрішні незгоди, що дедалі поглиблювалися, підважували сили міст. На півночі й у центрі І. в 12–15 ст. відбувалися збройні зіткнення між гвельфами і гібеллінами, які репрезентували відповідно противників і прихильників германських імператорів. На хвилі антифеодального руху ремісничо-купецьких кіл і селянства 1347 у Римі вибухнуло повстання під орудою Кола ді Рієнцо, який проголосив правління на республіканських засадах (травень–грудень 1347). 1494 під проводом проповідника-ченця Дж. Савонароли повстало населення Флоренції й скинуло тиранічний режим Медічі (повернулися до влади в місті 1512). Розвиток італійських міст у 14–16 ст. дав поштовх розквіту в І. мистецтв і наук, утвердженню ідей гуманізму та поширенню їх в інших країнах Європи.

Захоплення турками Константинополя та відкриття Америки негативно відбилосся на становищі морських республік І. Від кінця 15 ст. зазнала змін структура морських європейських торгових зносин: з'явилися нові маршрути, на яких запанувала Іспанія. Водночас були порушені традиційні для І. середземноморсько-чорноморські шляхи (контроль над ними встановила Османська імперія). Послабленням італійських міст-держав першим скористався король Франції Карл VIII Валуа, який 1494 здійснив похід через Апеннінський півострів з півночі на південь і завоював Неаполітанське королівство. 1500 до володінь французької корони потрапив також Мілан. 1512 Священна ліга (воєнно-політичний союз Іспанії, Англії, Венеції, Швейцарії та Папської держави) звільнила І. від французького панування. Проте вже від 2-ї пол. 16 ст. владу тут, за винятком Венеціанської республіки, Папської держави та Савойського герцогства, почав перебирати на себе мадридський двір. Іспанська присутність в І. супроводжувалася масовими пограбуваннями, обтяжливими контрибуціями, що призвело до втрати І. ролі активного фактора тогочасної європейської політики. Її територія стала ареною протистояння між Францією і Священною Римською імперією, дій церковної інквізиції, жертвами якої стали Дж.-Ф. Бруно, А. Палєаріо, П. Карнезеккі та інші видатні мислителі й учені.

У 18 ст. контроль над І. перебрала Австрія, яка, потіснивши іспанців, здобула Мілан, Неаполь, Парму, П'яченцу і острів Сардинія (згодом був обмінений на Сицилію). Французька революція кінця 18 ст. докорінно змінила становище І. Вступ на її територію військ Наполеона Бонапарта

привів до утворення залежних від Франції республік — Цизальпінської, Римської, Лігурійської та Партенопейської. Проте їх існування було короткочасним. Невдовзі Наполеон приєднав до Франції П'ємонт, Лігурійську республіку, Парму, Тоскану, Церковну область, перетворив Цизальпінську республіку на Італійську, потім на Італійське королівство, на трон якого й коронувався 1805 у Мілані. Відповіддю на встановлення в І. імперського режиму було утворення таємних визвольних товариств — карбонарів.

Крах імперії Наполеона не приніс І. сподіваної свободи. На її території, згідно з рішенням Віденського конгресу 1814–1815, було відновлено абсолютистські монархії, більшість яких потрапила у сферу австрійського впливу, а Ломбардо-Венеціанська область включена до складу Австрії. Саме війська останньої 1821 потопили в крові карбонарські революції в Королівстві обох Сицилій і в П'ємонті.

1831 з ініціативи Дж. Мадзіні було створено патріотичну організацію на республіканських засадах — «Молода Італія», яка впродовж наступних років становила ядро національного руху під гаслами незалежності та об'єднання країни. У середині 19 ст. важелі впливу на об'єднавчий рух перейшли до рук поміркованих лібералів, які під керівництвом короля Віктора-Еммануїла II завершили створення єдиної І. у формі парламентської монархії — Італійського королівства. Його столицею, після ліквідації Папської держави, було проголошено Рим (січень 1871).

Об'єднання прискорило процеси формування в країні національного ринку, індустріалізації її економіки, впорядкування фінансової системи. Водночас збільшення податкового тягара, малоземелля та безробіття змушували маси італійців, переважно селян, покидати рідні домівки й виїздити на заробітки до сусідніх країн Європи та Америки.

Утверджуючи себе на міжнародній арені, Італійське королівство 1882 уклало спільно з Німеччиною та Австро-Угорщиною Троїстий союз; розпочало колоніальні загарбання в Африці (Сомалі, Еритрея). У своїх заморських експедиціях воно наштовхнулося на сильний опір тубільного населення і 1896 зазнало поразки в Ефіопії. Прагнучи оволодіти ринками Близького Сходу, І. розпочала 1911 війну проти Османської імперії й анексувала Лівію та Егейські острови.

З початком Першої світової війни, незважаючи на членство в Троїстому союзі, І. утрималася від виступу на його боці й, після таємних лондонських угод з Антантою, 1915 оголосила Австро-Угорщині війну, яка обійшлась італійському народові величезними людськими і матеріальними втратами. Після закінчення війни до І. було приєднано Південний Тіроль, Трентіно та м. Трієст з навколишньою зоною. На початку 1920-х рр. країну охопили численні страйки і демонстрації, відбувалися захоплення робітниками заводів і фабрик, заворушення селян. На хвилі масового невдоволення

трудящих своїм становищем в І. активізувалася фашистська партія на чолі з Б. Муссоліні. Організований нею 1922 «похід на Рим» завершився встановленням в країні диктатури. Уряд Б. Муссоліні продовжив імперську політику своїх попередників: 1923 зроблено спробу відірвати від Греції острів Корфу, 1935–36 окуповано Ефіопію, пізніше вчинено агресію проти Албанії. 1937 І. вийшла з Ліги Націй і 1939 уклала воєнно-політичний союз з Німеччиною, на боці якої й узяла участь у Другій світовій війні. 1940 італійська армія вдерлася в Грецію, окупувала значну частину Югославії. На Східний фронт проти СРСР було направлено окремих експедиційний корпус, поповнений невдовзі та перетворений в армію (під час Сталінградської битви 1942–1943 ця армія була повністю розгромлена). Поразками завершилися й намагання І. утримати свої позиції в Північній Африці після висадки там англо-американських військ. У вересні 1943 вона підписала акт про капітуляцію, але воєнні дії на її території між армією гітлерівської Німеччини та союзними військами антигітлерівської коаліції й підрозділами італійського Руху Опору продовжувалися до травня 1945. 1946 за результатами референдуму І. стала республікою. У післявоєнний період країна сягнула високого рівня економічного розвитку, увійшовши до кола провідних держав-лідерів світу.

Нині І. — парламентська республіка. Діє конституція, прийнята 22 грудня 1947. Глава держави — президент, який обирається на 7 років на спільному засіданні палат парламенту за повноправною участю делегатів від обласних рад. Законодавчу владу здійснює двопалатний парламент, який складається з палати депутатів (входять 630 депутатів, обраних на 5 років шляхом загальних і прямих виборів) і сенату (315 senatorів, які обираються на 5 років від областей). Виконавчу владу, що формується парламентом, здійснює Рада Міністрів на чолі з її головою.

І. — член Організації Об'єднаних Націй (з 1955), Європейського Союзу (з 1992), НАТО (з 1949) та інших міжнародних організацій.

Італійсько-українські відносини. Свої зовнішні зв'язки вже перші держави, які постали в добу раннього середньовіччя на Апеннінському півострові, пов'язували з пошуками політичних й економічних партнерів як на Заході, так і на Сході Європи. У 10 ст. Папська держава вступила в дипломатичні відносини з Київською Руссю, 13 ст. — з Галицько-Волинським князівством. Одним із центрів тяжіння для італійського купецтва в цей час став Київ. У 12–15 ст. встановилися торгові стосунки між містами Венеція, Генуя, Піза і Північним Причорномор'ям, де засновувалися італійські колонії, що забезпечували транзитну торгівлю Європи з Азією. З 15 ст. мережа економічних і культурних зв'язків І. обіймала Галичину й Закарпаття.

За доби Відродження сотні українців прямували на навчання до міст Падуї, Болонї, Венеції, Риму, Сісни, Феррари, деякі з них обіймали вчені посади в італійських університетах, видавали наукові праці (Ю. Дрогобич,

П. Боїм та ін.). Середньовічні уявлення італійців про географію, історію та культуру України формувалися під впливом звітів дипломатів, ченців-місіонерів, мандрівників ПIANO Карпіні, А. Контаріні, Дж. П. Лето, Л. Арріго, Дж. Ботеро, Дж. Рамузіо, О. Гваньїні, А. Поссевіно, Е. Дортеллі д'Асколі, П. делла Валле, А. Віміна да Ченеди та ін. Широкий відгомін в Європі набула подія 7 грудня 1627, коли до порту Палермо (Сицилія) прибула галера, відбита в турків невільниками-українцями під керівництвом М. Якимовського. Вона була відзначена написом, вирізьбленим у каплиці св. Розалії латинською та італійською мовами. Великого розголосу в І. набула національно-визвольна війна середини 17 ст. під проводом Б. Хмельницького. Якщо Венеціанська республіка в пошуках союзників для антиосманської коаліції добивалася прихильності до себе з боку козаків, спорядивши 1650 до Чигирини дипломатичну місію, то Луккська республіка, прибутки якої залежали від польського ринку, навпаки, негативно сприймала піднесення Української козацької держави.

У 17–18 ст. в І. розпочали свою кар'єру в живописі, скульптурі, музиці А. Лосенко, І. П. Мартос, О. Білявський, В. Береза, Д. Бортнянський, М. Березовський та ін. 1698-1701 у Римі опановував науки Ф. Прокопович. У ці часи з'явилися друком перші описи І., зроблені українськими мандрівниками Г. Скибинським, Т. Каплонським, В. Григоровичем-Барським. 1799 у складі армії О. Суворова підрозділи українських козаків, перетнувши Альпи, вступили до Північної Італії, де вели бої проти окупаційних військ Франції.

У 19 — на поч. 20 ст. І. стала місцем перебування багатьох діячів українського національного відродження. Тут працювали художники І. Васильківський, А. Мокрицький, М. Мурашко, О. Мурашко, І. Труш, К. Устиянович, скульптор П. П. Забіла, письменники Марко Вовчок, Б. Грінченко, М. Коцюбинський, П. Куліш, Ю. Федькович, Леся Українка, О. Олесь. На оперних сценах Мілана, Турина, Неаполя, Рима, Флоренції, Парми, Мантуї, інших міст виступали українські співаки І. Алчевський, С. Гулак-Артемівський, М. Левицький, О. Мишуга, І. Стешенко та ін. Сузір'я найславетніших діячів мистецтва І. поповнили полтавчанин М. Іванов, для якого писали музику Г. Доніцетті, Дж. Верді та інші італійські композитори, та галичанка С. Крушельницька (співпрацювала з Дж. Пуччіні). У І. проводили студії історії, політичної думки й культури В. Антонович, Д. Антонович, Ф. Вовк, М. Драгоманов, М. Грушевський, О. Кістяківський, М. Кордуба, М. Костомаров, І. Лучицький, М. Лучкай, М. Маркевич, С. Томашівський. У 1870-х рр. за сприяння і з участю флорентійського проф. А. Де Губернатіса в італійській славістиці виокремився напрям українознавчих досліджень.

У середині 19 ст. до лав італійського національно-визвольного руху приєдналися українські волонтери, які встановили зв'язки з Дж. Гарібальді, Дж. Мадзіні, брали участь у битвах за свободу Італії. Водночас в австрій-

ському війську, що протистояло італійським патріотам, служили мобілізовані Габсбурзькою монархією галицькі й буковинські українці. Під час Першої світової війни українців-вояків австро-угорської армії було кинуте на італійський фронт, де вони зазнали великих утрат, зокрема в битві на р. Пьяве (впадає в Адріатичне море), а десятки тисяч з них потрапили в полон й утримувалися в таборах на о-ві Асінара та біля міст Кассіно й Аркуата (нині м. Аркуата-дель-Тронто).

Після проголошення незалежності Українська Народна Республіка 1917 ініціювала встановлення міждержавних відносин з І. 1919–20 у Римі діяли дипломатичні місії УНР і ЗУНР, які, проте, не здобули офіційного визнання італійського керівництва. 1921 І. визнала де-факто УСРР, підписавши українсько-італійську попередню угоду. У міжвоєнний період у зв'язках з населенням українських земель І. спиралася на своє консульство в Харкові, а в Римі — головню на представників Організації українських націоналістів, яка провела там 1939 2-й Великий збір. Прихильність до оунівців не завадила урядові Б. Муссоліні підтримати Угорщину в придушенні Карпатської України 1939. У період Другої світової війни І. направила на німецько-радянський фронт експедиційний корпус, який вів бойові дії й на українській території. Водночас в І. українці — втікачі з німецьких таборів військовополонених й оstarбайтери — брали участь у русі Опору. 1944 поблизу Неаполя і Рима на боці англо-американських союзників у складі польського 2-го корпусу генерала В. Андерса воювали 2000 українців. Наприкінці війни до І. прибуло близько 15 тис. вояків 1-ї Української дивізії («Галичина»), полонених й інтернованих англійцями в таборах спочатку біля м. Белларії, згодом — поблизу м. Ріміні. У перші повоєнні роки І. продовжувала приймати українських біженців, яких розміщували в таборах біля міст Казерти, Капуа, Тріеста. Заснований у Римі Український допомоговий комітет згодом сприяв їхньому переселенню в країни Північної та Південної Америки, а колишніх вояків 1-ї Української дивізії — направленню на роботи до Англії. Наприкінці 1940-х рр. в І. залишилася невелика українська громада з числа політичних емігрантів, греко-католицького духовенства і студентів. З її участю 1952 у Римі створено Товариство італо-української приязні на чолі з сенатором А. Джанніні, яке видавало 1954–56 журнал «Ucraina» («Україна»). З 1960-х рр. в І. частково відновилася традиція стажування молодих українських співаків в оперному театрі «Ла Скала» (Мілан), серед яких першими були Р. Бабак, Є. Мірошниченко, А. Солов'яненко, М. Огренич, М. Кондратюк. Також на студії до італійських лабораторій, бібліотек, архівів почали приїздити науковці АН УРСР, Київського університету ім. Т. Г. Шевченка тощо.

Новий етап італо-українських відносин розпочався визнанням І. державної незалежності України 28 грудня 1991 і встановленням дипломатичних відносин на рівні посольств у січні 1992. Основоположним міждержавним

актом став підписаний 3 травні 1995 у Римі Договір про дружбу і співробітництво, яким закладено базу для всебічних зв'язків і взаємодії обох країн у сфері політики, економіки, культури, науки. У 90-х рр. 20 ст. — на поч. 21 ст. в І. утворилася численна українська трудова еміграція з головними центрами в Римі та Неаполі.

Значний внесок у розвиток знань про Україну в І. вносить італійська історіографія, яка дала в 20 ст. багатьох дослідників української історії та культури (Е. Ло Гатто, А. Пальмієрі, Л. Сальвіні, Ф. Вентурі, С. Грачотті, А. Тамборра, Е. Згамбаті, Р. Різаліті та ін.). Українознавча проблематика вивчається в Італійській асоціації славістів, Італійській асоціації українських досліджень, університетах Рима, Пізи, Венеції, Флоренції, Неаполя.

Літ.: Кордуба М. Венецьке посольство до Хмельницького (1650 р.) // ЗНТШ, 1907, т. 78, кн. 4; Гординський Я. Україна й Італія. Огляд взаємин до 1914 р. // Збірник заходознавства, 1930, т. 2; Перша українська дивізія Української національної армії у британському полоні в Італії, Ріміні 1945–1947. — Нью-Йорк, 1979; Мицик Ю. А. Історико-географічний опис України у творі італійського гуманіста XVI ст. Джованні Ботеро // Історичні дослідження. Вітчизняна історія, 1982, вип. 8; Варварцев Н. Н. Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях (Первая половина 19 в.). — К., 1986; Пахльовська О. Е.-Я. Українсько-італійські літературні зв'язки XV–XX ст. — К., 1990; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1994; Kotljar M. F. Motivi veneziani delle cronache russe // Annali di Ca'Foscari (Venezia), 1997, N 1–2; Різаліті Р. Доба Хмельницького в Україні у світлі хроніки міста Лукки // УІЖ, 1999, № 3; Варварцев М. Україна й Італія у наукових, освітніх та літературних взаєминах (друга половина XIX — початок XX ст.). К., 2000; Його ж. Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна. — К., 2005.

М. М. Варварцев.

Й

ЙОРДАНИЯ — держава на Близькому Сході. Площа — 95,4 тис. км². З червня 1967 Ізраїль окупує 6,6 тис. км² території країни на Західному березі р. Йордан, де 1993 створено Палестинську автономію. Населення — 5,8 млн. осіб (2007). Державна мова — арабська. Столиця — м. Амман. Й. — конституційна монархія. Главою держави є король. Законодавча влада належить двопалатним Національним зборам.

З I тис. до н.е. територія сучасної Й. входила до складу різних держав, з 16 ст. до 1918 — до Османської імперії. 1920 у складі Палестини Й. передано під мандат Великої Британії. В 1921–1946 тут існував під британським управлінням окремих емірат — Трансйорданія, яка 1946 стала незалежним королівством під назвою Хашимітське Королівство Трансйорданія. Унаслідок арабо-ізраїльської війни 1948–1949 Й. втратила контроль над територією Західного берегу р. Йордан та над Східним Єрусалимом.

1950 проголошено єдність Трансйорданії та Східної Палестини в складі Йорданського Хашимітського Королівства. За результатами війни 1967 Й. позбулася палестинських територій. З 1974 вона стала осідком різних політичних палестинських угруповань. За рішенням тодішнього короля Хусейна з країни вислано лідера палестинців Я. Арафата. 1994 Й. та Ізраїль уклали мирний договір. Король країни Абдулла II прагне бути посередником у розв'язанні близько-східного конфлікту. Й. — член ООН (з 1955), Ліги арабських держав (з 1945).

Україна стала одним із місць, звідки в Й. почали прибувати єврейські переселенці. Після проголошення незалежності Й. українські фахівці були представлені у групі радянських інженерів, які надавали технічну допомогу молодій державі. Упродовж 1960–1990-х багато йорданських студентів відповідно до міждержавних угод здобували освіту у вищих навчальних закладах Української РСР. Близько 2 тис. громадян України вийшли заміж за йорданців. Вони становлять основу української діаспори в Й.

Й. визнала незалежність України 28 грудня 1991. У грудні 2000 в Києві розпочало роботу почесне консульство Й. У квітні 2002 під час візиту до Аммана президента України Л. Кучми були підписані контракти про співпрацю у військово-технічній галузі, сільському господарстві, транспорті, іригації, науці та освіті. Й. стала важливим імпортером українського зерна. У лютому 2003 в Аммані відкрито українське посольство. Того ж року в жовтні з офіційним візитом Україну відвідав король Абдалла II. Україна підтримує позицію Й. у процесі врегулювання близькосхідного конфлікту.

Літ.: Данилов Л. Кто есть кто в Хашимитском Королевстве. — М., 1998; Мухаммад Насар Атоом. Йордания в міжнародних відносинах на Близькому Сході. 80-ті — середина 90-х рр. ХХ ст. — К., 2000.

А. Ю. Мартинов.

ЗМІСТ

Передмова	3
Список основних скорочень	6
Давоський економічний форум	7
Данія	7
Данте Аліг'єрі товариство	9
Дейтонські мирні угоди 1995	10
Декларація прав народів Росії 1917	11
Декларація про державний суверенітет України 1990	11
Декларація про основи відносин між Українською РСР і Угорською Республікою 1991	13
Декларація про принципи і основні напрями розвитку українсько-польських відносин 1990	13
Декларація про принципи співробітництва між Українською РСР і Угорською республікою по забезпеченню прав національних меншостей 1991	14
Декрет всеросійського ЦВК про об'єднання радянських республік 1919	15
Декрет про мир 1917	16
Демаркаційна лінія між Українською Державою та РСФРР 1918	17
Демократичне товариство польське	18
Денікіна режим в Україні 1919–1920	19
Дипломатична академія України	20
Дипломатична служба України	22
Дипломатична служба Української козацької держави	27
Дипломатична служба УРСР	29
Дипломатичні і консульські служби УНР і Української Держави	31
Дипломатичні представництва УСРР	34
Директорія	36
Договір мирний між Українською СРР і Литовською демократичною республікою 1921	39
Договір між СРСР і Польською Республікою про радянсько-польський державний кордон 1945	39
Договір між СРСР і Чехословацькою республікою про Закарпатську Україну 1945	40
Договір між СРСР та Німеччиною про ненапад 1939 (Пакт Ріббентропа-Молотова) ..	41
Договір між Україною та Республікою Польща про добросусідство, дружні взаємовідносини і співробітництво 1992	43
Договір між Українською РСР і Російською РФСР 1990	45
Договір між Українською СРР і Латвійською Демократичною Республікою 1921 ...	46
Договір між урядами РСФРР і УСРР та урядом Австрійської республіки 1920	46
Договір про відносини добросусідства та співробітництва між Україною і Румунією 1997	47
Договір про військовий та господарський союз між Російською СФРР та Українською СРР 1920	49

Договір про добросусідство, дружбу і співробітництво між Україною та республікою Молдова 1992	49
Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво між Україною та Словацькою Республікою 1993	52
Договір про дружбу, добросусідство і співробітництво між Україною і Республікою Білорусь 1995	54
Договір про дружбу і братерство між Українською СРР і Туреччиною 1922	55
Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Турецькою республікою 1992 ...	56
Договір про дружбу, партнерство і співробітництво між Україною і Російською Федерацією 1997	58
Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між Україною та Республікою Грузія 1993	60
Договір про дружні відносини і співробітництво між Україною і Республікою Болгарія 1992	62
Договір про звичайні збройні сили в Європі 1990	63
Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968	64
Договір про основи добросусідства і співробітництва між Україною та Угорською Республікою 1991	66
Договір про перемир'я й прелімінарні умови миру між УСРР і РСФРР та Польщею 1920	68
Договір про поширення Рапальського договору на союзні з Російською СФРР республіки 1922	70
Договір про режим радянсько-румунського кордону 1961	70
Договір Української Держави з Грузинською республікою 1918	71
Договірні статті українських гетьманів	71
Договори Київської Русі з Візантією	73
Додаткова угода Російської СФРР з Німеччиною 1918	74
«Дранг нах Остен»	75
Друга світова війна 1939–1945	76
Думбартон-Окс конференція 1944	82
Дунайська військова флотилія	83
Дунайська комісія	84
Дунайське козацьке військо	85
Економічна і соціальна рада ООН	87
Економічні договори УНР і Української Держави з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918	88
Естонія	90
Естонці в Україні	91
Ефіопія	93
Євангельські християни, євангелісти	94
Євразійське економічне співтовариство	94
Євреї України	95
Єврейський антифашистський комітет	99
Єврейський всесвітній конгрес	100
Європейська економічна комісія	101

Європейська комісія	102
Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод 1950	103
Європейська культурна конвенція 1954	104
Європейська Рада	104
Європейська соціальна хартія 1969	105
Європейська хартія місцевого самоврядування 1985	105
Європейська хартія регіональних мов або мов меншин 1992	106
Європейський банк реконструкції і розвитку	107
Європейський парламент	108
Європейський Союз	110
Європейські революції 1848–1849	114
Європейсько-азіатський транспортний коридор	123
Євро регіони	124
Єгипет	129
Єговісти	132
Єдиний економічний простір	132
Єзуїти	133
Ємен	137
Жванецька облога 1653	138
Жовнинська битва 1662	138
Жовтневий переворот у Петрограді 1917	139
Жовтоводська битва 1648	142
Журавненський мирний договір 1676	143
Загальна декларація прав людини 1948	144
Задунайська Січ	144
Закарпатська крайова організація Комуністичної партії Чехословаччини	146
Закарпаття	147
Заклучний акт Ради з безпеки і співробітництва в Європі 1975	154
Закон України «Про міжнародні договори України» 2004	158
Закордот	162
Замостське перемир'я 1648	163
«Записки чина св. Василя Великого»	164
Запорозька Січ	165
Запорозько-Кримська угода 1668	168
Запорозько-Кримський договір 1624	168
«Зарубіжна новела»	169
Зарубіжні антифашисти в партизанському русі в Україні 1941–1944	169
Західний похід українського та російського військ 1655	171
Західний похід українського та татарського військ 1667	172
Західноєвропейський Союз	173
Західноукраїнська Народна Республіка	174
Збаразька облога 1649	176
Зборівська битва 1649	178

Зборівський договір Криму з Польщею 1649	179
Збройні сили ООН	179
Звернення ВУЦВК та РНК УСРР до усіх народів і урядів про мирну політику українського радянського уряду 1920	180
«Зелена папка» Герінга	181
Злучений українсько-американський допомоговий комітет	182
«Зовнішні справи»	183
Золота Орда	184
Ізмаїл	189
Ізраїль	191
Індія	194
Індонезія	196
Іноземна допомога голодуючим в Україні 1922–1923	197
Іноземна колегія	199
Інститут досліджень діаспори	200
Інститут європейських досліджень НАН України	200
Інститут з вивчення СРСР	202
Інститут зовнішніх зносин	202
Інститут історії України НАН України	203
Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України	209
Інститут слов'язнавства Російської академії наук	209
Інститут суспільних наук Словацької академії наук	213
Інститут Східної Європи в Римі	216
Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України	216
Інтернаціонал I	218
Інтернаціонал II	219
Інтернаціонал комуністичний	220
Інтерновані формування армії Української Народної Республіки	222
Інтерновані формування Української Галицької Армії	223
Інтерпол	224
Ірак	225
Іран	227
Ірландія	229
Ісламкермен	230
Ісландія	231
Іспанія	232
«Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн»	237
Італійський інститут культури в Україні	238
Італійські громади в Україні 19–20 століть	239
Італія	240
Йорданія	247

Науково-довідкове видання

УКРАЇНА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ
Енциклопедичний словник-довідник

Предметно-тематична частина
Випуск 2: Д-Й

Науково-допоміжна робота
і комп'ютерний набір
І. О. Афоніна

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет
Л. Г. Мигаль

Підписано до друку 18.11.2010 р. Формат 70×100/16
Ум. друк. арк. 20,64. Обл. вид. арк. 18,75.
Наклад 300. Зам. 47. 2010 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ 1, Грушевського, 4.